

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

На правах рукопису

РУПТАШ ОЛЬГА ВАСИЛІВНА

УДК 124.2:167/168

**ЕВРИСТИТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОНЯТТЯ СМISЛУ В
ГУМАНІТАРНОНАУКОВИХ ПАРАДИГМАХ ЗНАННЯ**

спеціальність 09.00.09 – філософія науки

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Науковий консультант:
доктор філософських наук,
професор **Марчук М.Г.**

Чернівці – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ І.	
СВІТОГЛЯДНЕ ПІДґРУНТЯ ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ СМИСЛУ У ФІЛОСОФСЬКО-НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ	25
1.1. Світоглядно-філософські запити смислу: від синкретизму до плюралізму інтерпретацій	25
1.2. Смысловий потенціал наукового знання та його роль в усуненні сучасних деформацій смислу	47
1.3. Ціннісно-смыслові настанови й інтенції науково-пізнавальної діяльності	60
Висновки до І розділу	72
РОЗДІЛ ІІ.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ СМИСЛУ В ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ	75
2.1. Розкриття інтерпретативно-контекстуальних характеристик смислу в герменевтичній традиції	75
2.2. Розв'язання проблеми смислоутвердження світу людською свідомістю у феноменології	86
2.3. Зіставлення смислу і значення в контексті структуралістських досліджень об'єктів знакової природи	100
2.4. Деконструкція дискурсів смислу та виявлення його парадоксальної природи в постструктуралізмі	112
Висновки до ІІ розділу	122

РОЗДІЛ III.

КОНСТИТУТИВНА РОЛЬ

ПОНЯТТЯ «СМИСЛ» У ФОРМУВАННІ

ГУМАНІТАРНОНАУКОВИХ ПАРАДИГМ ЗНАННЯ 125

3.1. Проблема смислу в контексті постнекласичних

трансформацій філософії та методології науки 125

3.2. Потенціал і обмеження застосування

парадигмального підходу в гуманітарних науках 135

3.3. Загальнонаукова характеристика

ідеалу гуманітарного знання 149

3.4. Смилова специфіка

гуманітарнонаукових парадигм знання 163

Висновки до III розділу 179

РОЗДІЛ IV.

ЕПІСТЕМНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОТЕНЦІЇ

ПОНЯТТЯ СМISЛУ В ГУМАНІТАРНОНАУКОВИХ

ТЕОРІЯХ-ПАРАДИГМАХ 182

4.1. Логіко-лінгвістичні дослідження смислу:

семантичний і прагматичний аспекти 182

4.2. Плюралізм теоретико-методологічних

підходів до вивчення смислу у психології 195

4.3. Трактування смислу історії у філософських

та історико-наукових концепціях 206

4.4. Теоретико-методологічні конструкції

смислу в інтерпретативній соціології 231

4.5. Конституювання смислу як вияв

когнітивної діяльності людської свідомості 244

Висновки до IV розділу 254

РОЗДІЛ V.	
СМИСЛОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ	
ГУМАНІТАРИСТИКИ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ	
ТА ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ	259
5.1. Формування смислового типу	
постнекласичної раціональності	259
5.2. Плюралізм парадигм	
і процеси інтеграції в науці	277
5.3. Смысл як засіб актуалізації	
творчого потенціалу гуманітаристики	298
5.4. Смыслові трансформації	
гуманітарних технологій в освіті	311
Висновки до V розділу	329
ВИСНОВКИ	332
Список використаної літератури	339

ВСТУП

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Проблематика філософії науки як осмислення структури наукового знання, засобів і методів наукового дослідження формувалася на ґрунті позитивістських настанов щодо соціокультурної нейтральності та кумулятивного характеру зростання наукових знань, тому до уваги брали переважно природознавчі дослідження та їхні результати. Але вже у середині ХХ століття намітився поворот до актуалізації проблем гуманітарних наук, які на той час досягли відповідного рівня концептуальної визначеності. Спираючись на філософські узагальнення В. Дильтея, який висунув ідею наук про дух, а також неокантіанців баденської школи, передусім В. Віндельбанда, Г. Рикерта й інших, філософи та методологи науки вважали значущим обґрунтування наукового статусу гуманітарного знання, визначення його специфічних рис (порівняно зі зразками природничого знання), уніфікації нормативно-методологічної бази тощо.

Наприкінці ХХ та на початку ХХІ століть актуальною стала тенденція до інтеграції наук. Сьогодні йдеться вже не стільки про необґрунтованість і непродуктивність підлаштування гуманітаристики під стандарти природничих наук, скільки про гуманітаризацію ідеалу науковості загалом. Пошуки нового фундаменту для інтеграції знання зумовлені відмовою від механістичної картини світу й відповідних класичних уявлень про науку.

Реагуючи на методологічну кризу, філософи і вчені звернули увагу на специфіку гуманітарного пізнання, методологічний потенціал якого розкривається в побудові нового типу науки, зорієнтованого на людину з її вітальними потребами і смисложиттєвими цінностями. Свідченням так званого гуманітарного повороту стала значна кількість наукових публікацій українських і закордонних авторів, низка науково-

практичних конференцій, присвячених гуманітаризації та гуманізації науки і науково-технічного поступу.

Окрім внутрішньонаукових чинників, важливу роль у зміні статусу гуманітарних наук зіграли соціокультурні передумови, а також антисциєнтистський суспільний рух, учасники якого виступають з критикою традиційної науки і наукового способу пізнання як неадекватного вселюдським імперативам виживання та моральним цінностям, враховуючи екологічну компоненту і турботу про наступні покоління. Це зумовило зацікавлення ціннісно-сисловою визначеністю наукового пізнання та використання накопиченого досвіду гуманітарних наук у цій царині.

XXI століття – доба гуманітарно-соціальних досліджень, коли на перший план виходять питання організації людського життя, а не підкорення природи. Приходить усвідомлення, що знання, дозволяючи людині панувати над природою, не гарантує влаштування повноцінного життя. Про це свідчить і бурхливий розвиток гуманітарного пізнання, розгалуження його предметної сфери.

На цьому тлі однією з нагальних проблем філософії науки стає пошук і конституювання парадигмальних підвалин гуманітаристики, які б дозволили досягти згоди щодо методології та критеріїв науковості знання між істориками, соціологами, антропологами, політологами, представниками інших соціогуманітарних дисциплін.

Специфіка гуманітарного знання (неможливість звести його до загальних зразків, побудувати єдину теорію для пояснення типових явищ, оскільки воно має справу з індивідуальним, особливим, а також високий рівень його складності, нелінійності тощо) стала підставою для заперечення його парадигмальності. Перевірка такого твердження вимагає насамперед уточнення змісту поняття парадигми в категоріальному апараті гуманітарних наук, окреслення сфери його

застосування. У контексті розв’язання цих проблем особливо актуальне, на наш погляд, виявлення евристичного потенціалу поняття смислу, що відіграє важливу роль у формуванні парадигм гуманітарнонаукового знання.

З погляду сучасного стану українського суспільства загалом, а не лише його наукової та педагогічної сфери, тема дисертаційного дослідження має також актуальний духовно-практичний вимір, оскільки стосується формування смислового стрижня ціннісних координат світогляду, спроможного стати активною творчою основою змістовного, плідного життя, фундаментом виховання й освіти, мірилом справедливості й законності, чинником консолідації громадянського суспільства. Після тривалого періоду духовного вакууму за доби комуністично-тоталітарного режиму суспільство опинилося під тиском пропаганди масового споживання, що не потребує критичного осмислення та самостійного вибору. За цих умов дослідження гуманітарнонаукових парадигм знання, центральним елементом яких є поняття смислу, набуває ще й особливого соціокультурного значення.

Стан наукової розробки теми дослідження. Смысл як одна з ключових категорій філософії традиційно перебуває в центрі уваги мислителів минулого і сьогодення. Смыслобудівництво життя та діяльності людини, своєрідна «літургія смислу», за визначенням С. Кримського, – фундаментальне завдання філософії [див.: 118].

Не менше зацікавлення поняття смислу викликає і в науковців-гуманітаріїв. На міждисциплінарний характер проблеми розуміння смислу, прояснення його змісту та вихідних окреслень звертає увагу В. Петрушенко, зауважуючи, що її вивчає ціла низка наук – культурологія, психологія, логіка, епістемологія, лінгвістика, семіотика, наукознавство тощо [179, с. 12].

Поняття смислу (сенсу) у зіставленні зі значенням розкривалось у логіко-філософських концепціях Л. Вітгенштайна [41], Б. Расела [197], Р. Павільоніса [173], Г. Фреге [273; 274] та ін., а також у працях з лінгвістики та семантики О. Алімурадова [2], М. Бахтіна [14], А. Бондарко [26], В. Бурбело [31], Л. Єльмслєва [77], Ф. де Сосюра [248], Н. Хомського [310], Г. Шпета [294] та ін. Когнітологічний підхід до вивчення смислу реалізували Н. Бєсєдіна [21], Л. Броннік [29], І. Солоділова [246] й ін.

У галузі психології смисл досліджували Л. Виготський [43], В. Долженко [73], В. Зінченко [87], Д. Леонтєв [134], О. Лурія [140], А. Серий [237], О. Тихомиров [258], М. Яницький [239] та ін.

Смисл постає в центрі уваги теоретиків історичного (Й. Дройзен [74], В. Дильтай [69], М. Фуко [277]) та соціального (М. Вебер [36], Г. Зімель [85], А. Шюц [362], Р. Хітцлер [332]) пізнання.

У 2012 році опублікована колективна монографія науковців відділу логіки та методології науки Інституту філософії НАН України (С. Кримський, П. Йолон, В. Кузнєцов, Я. Шрамко, Я. Кохан, Н. Вяткіна, В. Омелянчик, А. Васильченко, В. Навроцький, О. Маєвський, І. Кисляковська, А. Артюх, Ю. Писаренко) за редакцією академіка НАН України, доктора філософських наук, професора М. Поповича [256], присвячена теорії смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональним моделям у точних науках. У центрі уваги авторів – аналіз феномену смислоутворення, загальна теорія смислу як частина семіотики та логічної семантики, зокрема теорія смислових (інтенціональних моделей) людського спілкування.

Ідея смислу відіграє провідну роль у становленні гуманітарних наук. Водночас вона слугує одним із чинників “нинішнього зрушення гуманітарної парадигми”, а “дискурс смислу” (термін Г. Тульчинського [263, с. 14]), стає одним із перспективних ракурсів дослідження

епістемного та методологічного потенціалу гуманітарних наук у формуванні цілісної наукової картини світу.

На думку П. Гайдено, смисл як єдиний принцип доцільності повинен стати основою нової раціональності, фундаментом як наук про природу, так і наук про культуру, що дозволить подолати їхній дуалізм і протистояння. Наука в цілому може повернути собі статус гуманітарної цінності, тільки реабілітувавши значення розуму як здатності «розуміти смисловий зв'язок не тільки людських дій і душевних порухів, а й явищ природи, взятих у їхній цілісності, в їхній єдності, в їхньому живому зв'язку» [47, с. 14]. Якщо наука – це багатовимірне пізнання світу, то, крім природно-речового погляду на світ, не слід уникати й гуманітарного погляду, який, на думку В. Ільїна, формує духовно-смисловий образ світу [93, с. 267].

Загальні теоретико-методологічні принципи дослідження смислу заклали у своїх працях представники герменевтико-феноменологічної традиції Г. Г. Гадамер [45], М. Гайдегер [283], Е. Гусерль [63], В. Дильтай [69], П. Рікер [199], Ф. Шляєрмахер [361] та ін. Нове тлумачення поняття «смисл» отримало у рамках структуралістських досліджень Р. Барта [11], К. Леві-Строса [127], Е. Сепіра [360], Ф. де Сосюра [248], Р. Якобсона [298] та ін.

Поряд із методологічними настановами герменевтики, феноменології, аналітичної філософії, структуралізму й інших сучасних напрямів філософії, варто відзначити праці С. Гусева [61], М. Епштейна [297], М. Марчука [150; 152], М. Шугурова [195], у яких окреслено новий підхід до розуміння смислу як реалізації можливого. Як зазначає М. Марчук, «виявляючи аксіологічні потенції природного та соціокультурного середовища, людина водночас актуалізує свої власні потенції, реалізує духовні можливості, своє призначення в Універсумі, здійснює вищий смисл існування. Відповідно й розуміння цього смислу

має бути ціннісно-потенціалістичним» [153, с. 51]. Такий підхід протистоїть однобічному гносеологічному трактуванню смислу і, як наслідок, абсолютизації раціонально-сциєнтичного тлумачення пізнання. Навпаки, акцентується увага на можливостях розкриття духовно-ціннісного потенціалу суб'єкта пізнання: «Осмиленість явищ навколишнього світу передбачає наявність смислопороджуючих потенцій суб'єкта, що цілеспрямовано актуалізуються у взаємодії з відповідними потенціями зовнішнього світу» [153, с. 81]. Смысл, згідно з потенціалістичним підходом, не заданий ззовні і не передує процесові пізнання, а розкривається у взаємодії людини зі світом, у діалозі «Я» з «Іншим», у зіткненні реального з ідеальним.

Важливою передумовою сучасного розуміння поняття смислу стало розкриття специфіки предмету наукового пізнання І. Кантом, який розмежував феномен як об'єкт дослідження природознавства і ноумен як непізнавану засобами експериментальної науки сутність. Інтерпретуючи Кантовий підхід, можна помітити, що феномен і ноумен збігаються в людині, яка здатна помислити себе як жителя обох світів: царства природи (феномен) і царства свободи (ноумен). Проте у XVIII столітті гуманітарні науки ще перебували у зародковому стані, не мали розвинутої методології й, очевидно, не могли бути предметом аналізу німецького мислителя. Завдання охарактеризувати гуманітаристику поставили перед собою послідовники І. Канта у XIX столітті – В. Віндельбанд і Г. Рикерт, а також В. Дильтай, які у своїх працях окреслили особливості об'єктів і методів дослідження в “науках про природу” і “науках про дух або культуру”.

Специфічні риси гуманітарного знання, порівняно з природничим, виявляли й обґрунтовували М. Бахтін [14], О. Баєр [305], А. Бергсон [19], В. Бюхель [307], М. Вебер [36], Ю. Габермас [281], Г. Г. Гадамер [45], І. Добронравова [71], М. Епштейн [297], Г. Зімель [85], В. Ільїн [93],

Е. Касирер [100], Т. Кун [339], Р. Дж. Колінгвуд [112], В. Лекторський [131], М. Мерло-Понті [157], Л. Мікешина [159], В. Миронов [160], А. Перлов [178], І. Починок [193], Г. Рикерт [200], П. Рікер [201], М. Розов [202], Л. Сидоренко [240], П. Тіліх [257, 373], М. Фуко [279], Ф. фон Хаєк [331], Ф. Шляєрмахер [361].

Питання про парадигмальність гуманітарного знання і можливість домінування певної парадигми постали перед гуманітаріями в другій половині ХХ ст., після друку праці Т. Куна “Структура наукових революцій” [340]. Дискусії розгорнулися довкола Кунового твердження про те, що парадигмальність не притаманна сфері гуманітаристики, а також щодо проблеми утвердження гуманітарного знання у статусі наукового, для якого за Куном, характерні парадигми як моделі постановки проблем і сукупність прийомів їхнього розв’язання.

Поняття парадигми набуває різних значень, зважаючи на специфіку природничих і гуманітарних наук. Особливо гостро проблема вибору парадигми між природничим і гуманітарним типами постала нині у психології, педагогіці, а також медицині, соціології, антропології та інших науках.

Дослідження характерних рис гуманітарнонаукових парадигм ґрунтується на доробку в галузі філософії гуманітарних наук українських науковців: О. Афанасьєва [8], Н. Буруковської [34], П. Грицаєнка [54], Л. Губерського [55], В. Кізіми [103], Н. Краснонос і В. Ратнікова [198], М. Марчука [151], Б. Починка та І. Починок [191], М. Савостьянової [230], В. Чуйка [288], Л. Шашкової [291], В. Ярошовця [301].

Ціла низка новітніх досліджень присвячена виявленню відмінностей між класичними і некласичними підходами у сфері природничого та гуманітарного пізнання, зокрема праці Л. Бевзенко [15], В. Буданова [30], П. Гайдено [47], О. Гасяка [48], В. Кізіми [102], М. Кисельова [107], С. Кримського [118], В. Кузнєцова [122], В. Лекторського [132],

О. Мамчур [144], М. Марчука [153], В. Махліна [156], Л. Мікешиної [159], В. Поруса [187], О. Рубанець [206], Л. Сидоренко [240], В. Стьопіна [252], В. Швирьова [292] та інших.

Новітні тенденції гуманізації та гуманітаризації сучасного наукового знання аналізували І. Григорків [52], О. Мамонтова [143], А. Нагірняк [164], Б. Новіков [167], Л. Охріменко [172], Т. Радзиняк [196] та інші. Вплив гуманітарно-екологічних ідей на світоглядно-методологічну реконструкцію науки досліджували автори колективної монографії «Етика науки: виклики сучасності» (Т. Гардашук, С. Грабовський, К. Зарубицький, Ю. Іщенко, М. Кисельов) [78].

У центрі уваги філософів, починаючи з Нового часу й завершуючи сьогоденням, було питання про смисл наукового пізнання та його результатів (А. Бєлий [18], М. Вебер [37], А. Пуанкаре [350] та ін.). Ціннісно-сміслові характеристики теоретичного знання та наукової методології стали предметом аналізу багатьох сучасних філософів, серед яких слід виокремити В. Бєлова [17], М. Бургіна і В. Кузнецова [32], Н. Буруковську [34], І. Касавіна [99], С. Кримського [120], В. Лук'янця [136], М. Марчука [153], М. Савостьянову [229], Дж. Стюарта [366], Г. Тульчинського [263], В. Яковлева [299] та ін. Інтерес до цієї проблематики різко зріс у середині ХХ століття, зі зміщенням акценту досліджень із внутрішньої логіки науки на її соціокультурний контекст. Цьому також сприяло становлення аксіології науки, психології наукової творчості тощо.

Центральну роль ідеї смислу, що пов'язує між собою різні галузі гуманітарних наук, які досліджують різноманітні аспекти людської діяльності шляхом розуміння відзначає Дж. Сміт [363]. Смисл (значення) постає метою гуманітарного знання в системі наук П. Тіліха [373]. Однією з головних рис гуманітарних наук, поряд із суб'єктивністю, називає зорієнтованість на смисл Б. Мазліш [345]. На

об'єднавчій ролі об'єктивного смислу слова (гуманітарного смислу тексту) під час побудови гуманітарної парадигми і створення цілісного поля гуманітарних досліджень наголошує Д. Ігнат'єв [91]. Генезу та розвиток категорії «смысл» в гуманітарних науках вивчав Д. Рошин [204].

Гуманітарні науки як науки про смислові феномени визначають М. Бахтін [14], Р. Інґторсон [336] і М. Лабащук [125]. Згідно з концепцією Бахтіна, гуманітарне знання можна визначити як знання про смислові явища і зв'язки. Спільна характеристика усіх гуманітарних наук – спрямованість на актуалізацію смислових потенцій пізнаваних об'єктів (духовних, культурних, суспільних явищ або подій), які розкриваються у взаємодії з потенціями суб'єкта пізнання. У найширшому значенні предмет дослідження гуманітарних наук – смысл, який виявляється, формується чи породжується в діалозі між дослідником і досліджуванним. Пізнання в гуманітарних науках – це передусім процес осмислення, який підпорядковується певній методології. Формування цієї методології, як відзначали вже В. Дильтай, В. Віндельбанд і Г. Рикерт, зумовлене, з одного боку, особливостями об'єктів гуманітарного пізнання, з іншого – використовуваними методами.

Ці вихідні настанови дозволяють розкрити потенціал категорії смислу для формування гуманітарнонаукових парадигм і виявити проблеми, розв'язання яких може надалі сприяти розвитку в гуманітарних науках.

Незважаючи на ґрунтовні дослідження та широке висвітлення проблеми смислу, недостатньо вивченими, на нашу думку, залишаються її зв'язки до загальної проблематики філософії і методології гуманітарних наук, робить актуальним аналіз евристичного потенціалу поняття смислу та побудову теоретичних концепцій, здатних істотно трансформувати методологічні засади методології гуманітарних наук,

що й зумовило вибір теми дисертаційної роботи, її головну мету і завдання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження є компонентом науково-дослідних тем «Сучасна філософія науки і проблеми гуманітарного дискурсу» (номер державної реєстрації 0105U002884) та «Гуманітарно-наукова парадигма знання в контексті філософсько-методологічного дискурсу» (номер державної реєстрації 0110U000284), а також планів науково-дослідної роботи кафедри філософії філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Мета дослідження полягає в експлікації змісту поняття “смысл” у системі ідей, понять і категорій філософії та методології гуманітарних наук, виявленні його креативного потенціалу в процесі формування парадигм гуманітарнонаукового знання, враховуючи їхні загальнонаукові та специфічно гуманітарні характеристики.

Для досягнення цієї мети ставляться та розв’язуються такі завдання:

- виявити світоглядне підґрунтя постановки проблеми смислу в контексті філософсько-наукового дискурсу;
- з’ясувати роль і значення смислового потенціалу наукового знання в усуненні сучасних деформацій смислу;
- проаналізувати вихідні ціннісно-смислові настанови й інтенції науково-пізнавальної діяльності;
- розкрити інтерпретативно-контекстуальні характеристики смислу в еволюції герменевтичної традиції;
- показати значущість феноменологічного розв’язання проблеми смислоутвердження, зумовленого людською свідомістю;
- визначити зміст поняття “смысл”, поряд зі “значенням”, у контексті структуралістських досліджень об’єктів знакової природи;

- проаналізувати наслідки постструктуралістської деконструкції дискурсів, які генерують смисл, виявляючи парадоксальність його природи;
- обґрунтувати конститутивну роль поняття “смысл” у формуванні гуманітарнонаукових парадигм знання;
- експлікувати можливості та межі застосування парадигмального підходу в гуманітарних науках;
- визначити загальнонаукові риси ідеалу гуманітарного знання та його методологічні засади;
- розкрити смислову специфіку сутнісних рис парадигм гуманітарнонаукового знання;
- з’ясувати епістемні та методологічні потенції поняття смислу в гуманітарних теоріях-парадигмах;
- обґрунтувати наявність смислотвірного потенціалу гуманітаристики в сучасному науковому та освітньому просторі.

Загальна структура роботи побудована як реалізація поставлених завдань.

Об’єкт дослідження – гуманітарнонаукові парадигми знання.

Предмет дослідження – форми актуалізації евристичного потенціалу поняття смислу в парадигмах гуманітарнонаукового знання.

Методологічна основа дослідження. Багатоаспектність досліджуваного феномену й зумовлена цим різноплановість поставлених у дисертації завдань спонукали до використання комплексу методів і методологічних підходів, адекватних філософсько-плюралістичній орієнтації сучасного теоретичного мислення.

Загальнонаукові методи аналізу і синтезу, абстрагування, ідеалізації, узагальнення, конкретизації, порівняння, типології дозволили

провести комплексне дослідження поняття смислу в гуманітарнонаукових і філософських концепціях.

Історично-генетичний метод застосовано для виявлення змін у тлумаченні смислу у процесі світоглядних трансформацій, а також під час дослідження формування методології гуманітарних наук і її зумовленості смисловою проблематикою.

Застосування парадигмального підходу дозволило виокремити і проаналізувати сумірність загальнонаукових і специфічно гуманітарних рис ідеалу науковості гуманітарного знання.

За допомогою компаративного, порівняльно-змістового методу вдалося висвітлити спільні та відмінні характеристики окремих гуманітарнонаукових теорій-парадигм (логічних, лінгвістичних, семантичних, психологічних, історичних, соціологічних, когнітивних).

Використання діалектичного методу мало на меті виявлення смислового потенціалу гуманітарнонаукових парадигм знання, концентрованих довкола поняття смислу, важливого у формуванні інтегративної гуманітарно-наукової картини світу на постнекласичній стадії розвитку науки.

Синергетичний підхід застосовувався під час обґрунтування значущості побудови смислових моделей як можливих атракторів суспільно-історичного розвитку загалом, і науково-технічного зокрема.

Потенціалістичний підхід дозволив експлікувати смислотвірні можливості гуманітарного знання у процесі конституювання смислового типу постнекласичної раціональності, з метою запобігання небезпек, які криються у нових формах транс- і постгуманізму, а також удосконалення гуманітарних технологій розвитку й освіти особистості.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у виявленні евристичних і конститутивних можливостей поняття смислу під час формування окремих теорій-парадигм гуманітарнонаукового знання та визначенні специфічних характеристик гуманітарної парадигми узагальненого типу, які полягають у зумовленості гуманітарного знання світоглядно-філософськими настановами відповідної культурно-історичної доби та окреслюють духовно-смисловий і людиномірно-ціннісний виміри досліджуваної предметної сфери. У ході дисертаційного дослідження отримано результати, що відзначаються науковою новизною, зокрема:

вперше:

– обґрунтовано тезу про те, що різноманітність визначень поняття смислу та його характеристик зводиться до кількох типів, які можна умовно розташувати між двома полюсами буття – наявного (суб'єкт може виявити, прийняти чи **реалізувати** смисл) і належного (смисл трансцендентний, іноді недосяжний для пізнання). Полюс наявного є межею конкретності смислу, тобто його визначеності сукупністю стосунків людини і світу. Натомість, полюс належного – межа абсолютності смислу, його визначеності абсолютними первнями, Богом. Відповідно, пізнання смислу визначається множиною підходів між цими полюсами;

– розкрито концептуальні та методологічні засади тлумачення смислу в герменевтиці, феноменології, структуралізмі та постструктуралізмі, спільне проблемне поле яких сформувалось у сфері методології гуманітарного пізнання, у процесі виявлення можливостей досягнення загальнозначущого, об'єктивного знання про духовні, культурні явища. Ці філософські напрями, поряд із позитивізмом і аналітичною філософією, мали значний вплив на формування теоретико-методологічних парадигм, які надавали важливого значення

дослідженню феномену смислу в гуманітарних науках: формально-логічної, семантичної, лінгвістичної, психологічної, соціально-історичної, культурно-символічної, когнітологічної тощо;

- запропоновано визначення поняття гуманітарнонаукової парадигми як сукупності визначальних характеристик усталених, вивірених науковою практикою зразків гуманітарного знання, сформованих на широкому світоглядному фундаменті розуміння людиною себе та своєї діяльності у світі, що задають духовно-смисловий і людиномірно-ціннісний виміри досліджуваної предметної сфери;

- виявлено можливості та межі постановки проблеми смислу у філософії науки шляхом аналізу онтологічного, антропологічного, епістемологічного й аксіологічного аспектів цієї проблеми. В онтологічному аспекті смисл об'єктивний (іманентний чи трансцендентний світові) або, навпаки, суб'єктивний, точніше – суб'єктний (трансцендентальний). Антропологічний аспект зумовлений суб'єктною природою смислу, що виявляється двома можливими шляхами: суб'єкт або породжує смисли, або ж актуалізує потенційно наявне в опосередкованих продуктах свідомості (словах, текстах, творах тощо). Епістемологічний аспект смислу ґрунтується на припущеннях про “антропологічну” (психічну, мисленнєву, когнітивну) природу смислу чи його відносно самостійне існування в мові, знанні, комунікативних актах тощо. Аксіологічний аспект актуалізує значущість епістемного, етичного й естетичного ціннісного потенціалу смислу. При цьому два останні аспекти сумірні, якщо головною цінністю пізнання смислу вважати істину;

- виокремлено дві головні методологічні настанови аналізу філософсько-світоглядного змісту поняття “смысл” у його наукових експлікаціях: 1) розуміння смислу як репрезентанта законів дійсності, що впливає з класичного визначення істини як відповідності між

знанням про світ і самим світом (опис); 2) творення смислів як осмислення належного, з яким не узгоджується дійсне, виявлення конфлікту між реальним та ідеальним (оцінка). З першої настанови випливає можливість узгодження наших уявлень з об'єктивними смислами предметів, явищ і процесів, які ми пізнаємо, враховуючи корекцію цих уявлень у процесі вдосконалення пізнання; з другої – можливість зміни світу відповідно до нашого розуміння смислу належного стану дійсності. Перша настанова більшою мірою притаманна природничим наукам, оскільки, вивчаючи природу, вони у своїх теоретичних побудовах намагаються найточніше представити виявлені у ній закономірності; друга – гуманітарним наукам, завдання яких – досліджувати й оцінювати реальний стан справ з метою його вдосконалення. Втім практичний результат застосування обох настанов один – перетворення світу відповідно до природних законів або згідно з духовними ідеалами;

поглиблено розуміння:

– процесу пізнання в гуманітарних науках як осмислення, під час якого науковець досягає пізнавану реальність у різних можливих варіантах. Осмислення підпорядковується методологічно організованому розумінню й інтерпретації, або конструкції та деконструкції, що характерні для гуманітарного дослідження. Гуманітарій має справу з емпіричним матеріалом (документами, текстами), дослідження якого постає як: 1) розуміння й тлумачення взаємозв'язку: потреба – намір – дія – результат; 2) конструювання структури зв'язків, у які залучені об'єкти дослідження; 3) деконструкція структур як породжень досліджуваних об'єктів;

– закономірностей переходу від класичної до посткласичної науки, що пов'язані зі смисловими трансформаціями парадигм: від ідеалу ціннісно-нейтральної науки, яка не ставить питання про смисл буття,

уникає аксіологічної проблематики, до переорієнтації на дослідження ціннісно-сислової визначеності наукового пізнання;

– смислу методологічного синтезу, в основу якого покладено не лише “підтягування” гуманітарних наук до рівня природничих шляхом наслідування їхніх дослідницьких процедур і принципів пізнання, а й зворотний процес: визнання уможлядних конструкцій і моделей не менш (а іноді й більш) важливим компонентом наукового дослідження, ніж спостереження й експеримент, які традиційно вважалися базисом науки. Йдеться про зближення методологій гуманітаристики (humanities) і математизованого природничого знання (science), стирання радикальної смислової відмінності між їхніми об’єктами, які постають однаково складними, людиномірними, суперечливими, мінливими, нестабільними, здатними до саморозвитку, невіддільними від суб’єкта пізнання тощо;

– сутності герменевтичного методу пізнання, здатного стати підґрунтям інтеграційних процесів і міждисциплінарного синтезу, потреба в якому стає дедалі більш актуальною в сучасній філософії науки. Проблема розуміння невіддільна від пошуку, встановлення чи творення смислу. Процес пізнання трактується як співвіднесеність знання і незнання, відомого і невідомого, процес усунення невизначеності та з’ясування смислу, який не може бути однозначно заданий щодо світу, головною характеристикою якого є розвиток. Смысл конституюється щоразу в актах взаємодії суб’єкта й об’єкта пізнання, реалізуючи ваємозумовлені конкретно пізнавальною ситуацією когнітивні потенції;

– феномену смислу як надбання мудрості, здатної акумулювати в собі вселюдський історичний досвід у всіх світоглядних системах знання – міфології, релігії, науці, мистецтві, об’єднати які може новий ідеал духовності, що протистоятиме як цінностям споживання, так і

песимістичним закликам відмови від досягнень науково-технічного поступу;

набули подальшого розвитку методологічні настанови аксіологічного потенціалізму, а саме:

– виявлено, що характерною настановою природничих парадигм є актуалізм (опис дійсності та її перетворення відповідно до виявлених законів природи і уявлень людини про належне), а провідною настановою гуманітаристики є потенціалізм як орієнтація на виявлення можливого (наприклад, для історії – у діахронічному, соціології – у синхронічному, літературі – в уявному, педагогіці – у проєктивному вимірах). Завдання гуманітарія – не лише описувати наявний стан речей і процесів, а й виявляти всі нереалізовані можливості, акцентуючи увагу як на актуальному, так і на потенційному;

– обґрунтовано застосування потенціалістичного підходу, який передбачає розуміння смислу не як наперед заданої настанови, а як актуалізованого потенціалу взаємодії людини зі світом у діалозі “Я” – “Інший”, у взаємозв’язку іманентного і трансцендентного, дійсного і можливого, реального й ідеального у процесі розв’язання проблем сучасної філософії та методології гуманітарних наук;

– розкрито ціннісні засади гуманітаризації науково-технічного пізнання на фундаменті відповідних духовних координат – інтелектуальної (істина й хиба), моральної (добро і зло) та художньо-естетичної (прекрасне і потворне);

– доведено, що поняття смислу виконує функцію інтегративно-комунікаційної ланки між різними компонентами сучасного типу світогляду, що ґрунтується на науковій картині світу, виявляючи тенденцію до синкретизму різних форм пізнання (наукового, релігійного, мистецького, буденного).

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів полягає в розробці цілісної гуманітарнонаукової концепції смислу, що розкриває зміст цього поняття як однієї з основних філософських категорій, конкретно-наукового поняття, залежного від філософсько-методологічних настанов окремих теорій-парадигм, і міждисциплінарного концепту гуманітарної парадигми узагальненого типу. Ця концепція дозволяє розв'язати суперечності між різними галузями науки, з'ясовуючи інваріантний зміст означеного поняття як універсальної характеристики людського буття.

Матеріали і висновки дисертації можуть використовуватись у подальшому дослідженні ціннісно-сміслових компонентів гуманітарного пізнання, що може посприяти ефективнішому практичному розв'язанню проблем сучасної гуманітаристики, в тому числі в галузі освіти і гуманітарних технологій. Отримані результати можуть бути використані в навчальному процесі, зокрема під час підготовки нормативних курсів і спецкурсів: «Філософія та методологія науки», «Філософські проблеми гуманітарних наук», «Актуальні проблеми філософії», «Аксіологія знання» тощо.

Особистий внесок дисертанта. Основні **результати і висновки** дисертації розроблені авторкою особисто і викладені в її наукових публікаціях. Кандидатська дисертація на тему «Нормативність і свобода в структурі методологічного потенціалу наукового пізнання» була захищена 2007 року. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської не використовувались.

Апробація результатів дисертації. Сформульовані в дисертаційному дослідженні твердження, що претендують на наукову новизну й виносяться на захист, обговорювалися на теоретичних семінарах кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Результати дослідження доповідалися на таких

міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях, конгресах: Міжнародна наукова конференція “Імперативи творчості та гармонії в проектуванні людиномірних систем” (м. Мінськ, Білорусія, 2012), “Довгірдовські читання IV: тенденції духовно-морального розвитку сучасного суспільства” (м. Мінськ, Білорусія, 2013), XXIII Світовий конгрес з філософії “Philosophy as Inquiry and Way of Life” (м. Афіни, Греція, 2013), Міжнародна наукова конференція “1913 рік – “тріумф” класичної раціональності” (м. Санкт-Петербург, Росія, 2013), Міжнародна наукова конференція “Філософія гуманітарного знання: після Вільгельма Дільтея” (м. Чернівці, 2009), Міжнародна науково-практична конференція “Гуманізм та освіта” (м. Вінниця, 2010), Міжнародна наукова конференція “Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми” (м. Чернівці, 2011), Всеукраїнська науково-практична конференція “Українська філософська думка у контексті європейської філософії” (м. Івано-Франківськ, 2011), Міжнародна наукова конференція “XXIV Читання, присвячені пам’яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського” (м. Львів, 2012), Міжнародна науково-практична конференція “Знання. Освіта. Освіченість” (м. Вінниця, 2012), Міжнародні людинознавчі філософські читання “Гуманізм. Людина. Пам’ять (Пам’яті професора Валерія Григоровича Скотного)” (м. Дрогобич, 2012), Міжнародна наукова конференція “XXV Читання, присвячені 75-ій річниці з дня смерті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського” (м. Львів, 2013), Міжнародна наукова конференція “Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм” (м. Чернівці, 2013), Міжнародна науково-практична конференція “Знання. Освіта. Освіченість” (м. Вінниця, 2014), Міжнародні людинознавчі філософські читання “Гуманізм. Людина. Особистість” (м. Дрогобич, 2014).

Публікації. Результати дослідження викладені в одноосібній монографії (18,4 д. а.), 17 статтях в українських наукових фахових виданнях з філософських наук, 5 статтях у наукових періодичних виданнях інших держав за напрямом дисертаційного дослідження, статтях в інших наукових виданнях, 15 матеріалах і тезах доповідей на наукових конференціях і конгресах.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів (20 підрозділів), висновків і списку використаних джерел. Обсяг дисертації – 338 сторінок **основного тексту**, список використаних джерел містить 379 позицій на 46 сторінках.

РОЗДІЛ І.

СВІТОГЛЯДНЕ ПІДҐРУНТЯ ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ СМИСЛУ У ФІЛОСОФСЬКО-НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

1.1. Світоглядно-філософські запити смислу: від синкретизму до плюралізму інтерпретацій

Проблема смислу, подібно до інших філософських проблем, постає перед людиною як в онтогенезі, так і філогенезі, на певному етапі розвитку. Сама можливість її усвідомлення з'являється лише за умови сформованої здатності людини до рефлексії, як наслідок проблематизації свого буття та самопізнання. Запитування про смисл уплетене в канву релігійних і метафізичних роздумів людини про те, хто вона, чому й для чого живе. У цих міркуваннях у тісному взаємозв'язку між собою формуються поняття смислу, сенсу, значення та призначення, взаємно визначаючи і доповнюючи одне одного.

В історичній ретроспективі проблема смислу має різні світоглядні контексти, постає і розв'язується по-різному. Огляд трансформацій світоглядних моделей засвідчує, що кожна парадигма (онтологічна й епістемологічна) має свій смисловий потенціал, реалізований у контексті певного типу культури. Міфологічна картина світу – синкретична єдність усього з усім. Смисл постає вихідним принципом світового ладу і не проблематизується. Первісне світосприйняття виходить із цілісності буття, природним елементом якого є людина. Парадигма *космоцентризму*, представлена у філософії давніх греків (*Фалес, Анаксимен, Геракліт, Піфагор*), припускає наявність смислу, закладеного у природній гармонії; *антропоцентризм* античної класики акцентує увагу на людиномірності смислу – «Людина є мірою всіх речей» (*Протагор*), та його мовній концептуалізації. Започатковане

софістами зведення пошуку смислу до його вираження в думці й мовленні було продовжено *Сократом* і проінтерпретоване *Платоном* як пізнання ейдосів.

Далі у теїстичній картині світу смисл визначається через зіставлення світу, людини і Бога. Будь-який фрагмент світу набуває смислу в божественному цілому, мить часу – у вічності, недосконалість людини вивершується, долучаючись до довершеності Бога, неповнота знання – до абсолютної мудрості. Бог – це сам смисл, причащаючись до якого, людина віднаходить смисл свого життя. Смисл у контексті релігійного світогляду постає як цілісність надприродного і природного, божественного і людського. Пізнання має смисл остільки, оскільки воно спрямоване на Бога. Парадигма середньовіччя, в якій центральне місце посідає Бог (*теоцентризм*), тлумачила вияви непізнаваного людиною смислу в Божественному Провидінні.

Дихотомія світу на природний і надприродний породжує цілу низку протилежностей: тіла і духу, смертності й вічності, гріха і благодаті, в тому числі й розуму та віри. У протиставленні раціонального та містичного пізнання можна відшукати дві протилежні настанови на осмислення буття: перетворення та примирення. Перетворення викликається неприйняттям дійсності, *недовірою* до світу, ствердженням його *неповноцінності*, адже світ, у якому немає Бога, не володіє власним смислом, розумом. Звідси, людина визнає себе сутністю, що наділяє світ цінністю. Людина стає смислом світу. Примирення – одна з християнських чеснот, плід дарів Святого Духу (російською «с-мир-ение») – має подвійне тлумачення: перше – злучення, єднання зі «світом» («миром») і, як наслідок, друге – «мир» із самим собою). Доля людини і доля світу лише іноді збігаються у Промислі Божому.

Новочасна культура виробила парадигму *раціоцентризму* – «Я мислю, отже, я існую» (*Декарт*), у якій смисл повноправно входить у

сферу пізнання як процес *осмислення*. Онтологічна й епістемологічна парадигми збігаються: існує суб'єкт мислення, який виявляє, розкриває, творить смисли. Гіпертрофований раціоцентризм переходить у лого- (панлогізм *Гегеля*) і наукоцентризм (позитивізм *Конта*), в яких смисл досягається лише у процесі наукового пізнання.

Настанови сучасного наукового пізнання радикально різняться від гносеологічних настанов за часів античності. Мовиться про погляд на природу як про сукупність явищ, які пов'язані причинно-наслідковими зв'язками і взаємодіють із людиною як фізичне тіло з фізичним тілом. На відміну від наукового мислення в часи античності, сучасне наукове мислення, як слушно зазначає *Владислав Лекторський*, «виникає і розвивається в межах проєктивно-конструктивного ставлення до світу» [131, с. 23]. Його гаслом може бути виголошене позитивістами формулювання сутності сучасної науки: «Пізнавати для того, щоб передбачати, передбачати, щоб керувати» [131, с. 23]. Знання сприймають як засіб перетворення і підкорення світу. Обмежені парадигмою раціоцентризму, ми потрапляємо в замкнене коло протистояння центру і периферії, головного і другорядного.

Проект модерну з гіпертрофованими претензіями людського розуму піддали справедливій, хоч і жорсткій критиці. Підтверджуючи закони діалектики, сформульовані *Гегелем*, стадія утвердження Абсолютного Розуму стала стадією його одночасного заперечення в ірраціоналізмі (*Шопенгауер, Ніцше*), який еволюціонував у ацентризм постмодернізму. Відмова від глибин абсолютних істин і смислів, проголошена *постмодерністами*, викликала до життя потоки смислів, які переходять від плюралізму до нівелювання будь-якого смислу невизначеністю, релевантністю, ентропією. Спроба виринути нагору за свіжим ковтком повітря («смысл есть то, что формуется и разгорается на поверхности» [64, с. 157]) позбавила категорію смислу власного змісту. Смысл завжди

суб'єктний, і зі смертю суб'єкта (з позиції постмодерністської філософії феномен Я – артикульований культурою, визначений в межах певної традиції, історично плінний – втрачає декартівське значення *ego*, тотожного зі свідомістю та її буттям) настає смерть смислу, його обернення у ніщо.

Водночас парадигма ацентризму передбачає гуманістичну толерантність людини щодо світу, визнання плюральності методологій і пізнавальних настанов, відродження первісного синкретизму знання (практичного, теоретичного, містичного тощо). Проте сучасний синкретизм має свої характерні особливості. Зокрема, інтеграційні процеси в науці проходять під гаслом діалогу між різними, іноді протилежними підходами, концепціями, теоріями, а не пошуком єдиної універсальної «науковості». Невипадково провідною рисою сучасної раціональності постає комунікативність. Міждисциплінарний діалог ґрунтується на виході за межі вузькоспеціалізованого знання, замкненого на свій предмет, екстраполяції онтологічних моделей і схем, трансляції пізнавальних ідеалів і норм між різними предметними царинами. У результаті комунікативних практик до процесу розуміння включаються різні категорійні та ціннісно-сміслові структури.

Питання про смисл життя загалом і пізнання зокрема гостро постає тоді, коли розірвано цілісність буття, коли людина стоїть осторонь цілого світу, самотня й розгублена. Її життя більше не вписане у природний космос чи божественний план і тому потребує осмислення – пошуку нової цілісності, у межах якої життя набуває сенсу. Пізнання спрямоване до підвалин цієї цілісності.

Філософія піддає сумніву традиційні світоглядні засади, первні буття й кінцеві цілі. З одного боку, філософія – наслідок кризи світогляду, неспроможності усталених форм пояснення взаємозв'язку людини і світу, втеча від розірваного, позбавленого смислу існування,

пошук нової цілісності, з іншого – бунт людини проти традиції, акт самоствердження себе у бутті, визнання своєї первинності щодо смислу. Філософський смисл – це результат осмислення, тобто мисленої побудови цілого і виявлення значення його елементів. Смисл не заданий наперед, а утверджується думкою. Розум довільно конструює цілісності, які можуть відрізнятися одна від одної, залежно від вихідних принципів і правил побудови. Тому філософія – це смислотворчість.

Досліджуючи історію формування світогляду сучасної людини, *Ольга і Володимир Жукови* простежують такі зміни, яких зазнала парадигма смислу: «...якщо упродовж багатьох століть смисл для людини задавався деяким гетерономом (від грец. – інший, інакший, особливий) – міфом, Богом, державою, ідеологією, світоглядом, то, починаючи з епохи Просвітництва, смисл пересувається в бік людини, наповнюючись дедалі більш антропологічним змістом» [80]. Такий парадигмальний перехід характеризується низхідним рухом від «великого, метафізичного» смислу до «малого» людського смислу.

«Великий» смисл притаманний «закритим суспільствам», у яких він виконує функції розради, пояснення, ідеальної компенсації негативного, дає надію на спасіння. Призначення «великого» смислу – визначати систему аксіологічних координат, обов'язкових для всіх членів суспільства. Він утілюється у загальновизнаних істинах, котрі мають надособистісне походження. «Відкриті суспільства», що прийшли на зміну закритим типам, зводять смисл до рівня людини, її потреб. Це змушує особистість формувати індивідуальний смисл, проблематизуючи підстави свого існування, не підкріплені загальним «великим» смислом. Як зазначають автори, «поява автономних смислів для людини, відцурання гетерономних призвели до того, що смисли почали розсіюватися, відходити на другий план або загалом зникати. Тому цілком правомірно говорити про безсмысленість нашого часу» [80].

Причини еволюції парадигми смислу від гетерономії до автономії полягають у змінах, яких зазнала свідомість людини у процесі розвитку. Але незмінною залишається потреба людини у смислі, що постає характерною ознакою людської природи.

Носій філософського світогляду – автономна особистість. Перший крок на шляху до автономності – самостійність, незалежність, тобто звільнення від безумовної влади авторитетів, традиції, переоцінка цінностей; соціальний, моральний, інтелектуальний протест. Уособленням появи такої самостійної особистості в історії філософії був *Сократ* (Σωκράτης, *Socrates*). Завершення процесу становлення *автономної* особистості, здатної вільно підкорятися моральним законам, утвердженням критичним розумом, утілив у моральному імперативі *Імануїл Кант* (*Immanuel Kant*).

Від Сократа до Канта філософське осмислення здолало чимало вершин, торуючи різні стежки, розгалужені й збігли в один битий шлях. Спільним у пошукові філософського смислу стало поєднання теоретичного міркування, практичної дії та раціональної віри, і, як наслідок, – результат, утілений у життя. Смысл набуває значення під час вільного самостійного вибору форм взаємозв'язку людини і світу, людини і Бога, людини і суспільства. Але будь-який вибір передбачає орієнтири – критерії, або *цінності* й *цілі*, згідно з якими і заради яких він здійснюється, тобто смисл вибору.

Очевидна парадоксальна природа філософського смислу: джерело смислу – автономна особистість, суб'єкт пізнання, й водночас смисл – вектор, спрямований на цілі й цінності, що мають об'єктивне, незалежне від суб'єкта значення. Тобто смисл суб'єктивний і об'єктивний одночасно. Нівелювання однієї з цих характеристик загрожує втратою смислу, що своєю чергою тягне за собою й загрозу буттю особистості.

Окремі автори стверджують, що смисл – доконечна умова буття самоті людини, оскільки «...життєве буття самоті – це не просто реалізація її фізичних і духовних сил, а неперервне смислотворення, вибудовування власного життя як виконання певного смислу. Це постійне смислоусвідомлення має для самоті величезне значення» [80]. Смисл визнають головною рушійною силою життя, оскільки наділення свого існування смислом пов'язане із прагненням реалізувати певні цілі. Для підтримання тривалості життя індивіда процес породження смислу має бути неперервним. Розчарування, яке призводить до заперечення сенсу існування і відмови від пошуку нового смислу, загрожує втратою бажання жити. При цьому смисл життя не можна нав'язати ні силою примусу чи наказу, ні переконаннями чи проханнями, його можна лише усвідомити.

Здійснивши історико-філософський аналіз постановки проблеми смислу, будь-який дослідник неминуче потрапляє у «коло традиційних онто-гносеологічних питань», які визначають *хронотон* смислу, тобто «де і коли існує смисл? Де його «місце»? Він безвідносний до чогонебудь, переданий і заданий або ж співвіднесений із ситуацією людського існування, невіддільний од неї, а це означає плинний, ситуативний, темпоральний і такий, що не утворює жодної «об'єктивної реальності?»» [260, с. 224].

Варіативність можливих і реалізованих у філософії відповідей незначна і так чи так обмежується однією з головних «філософських стратегій»: *платонізм* фіксує безсуб'єктність, вічність, незмінність і наперед заданість смислу, його самотуття «до, поза і незалежно від»; *трансценденталізм* – відносність смислу щодо суб'єкта, його структури, оснащення, стану тощо; *натуралізм* визначає смисл як епіфеномен мовної поведінки з кодування й обміну інформацією, що зводить його до верифікованого, інструментального й конвенціонально фіксованого

«значення» [260]. Намагаючись визначити характеристики смислу (які стосуються як суб'єкта, так і об'єкта осмислення), слід, як зауважує *Олексій Толстов*, «термінологічно розрізняти суб'єктивність та суб'єктність і констатувати суб'єктність смислу, котра й онтологічна, й об'єктивна» [260, с. 225].

Отже, виявляємо, що смисл у контексті взаємозв'язку суб'єкта і предмета осмислення визначається по-різному: 1) як поза- і надсуб'єктний – визначений ззовні (природою чи надприродним); 2) як суб'єктний (інтенціональний) – конституюваний суб'єктними структурами, які забезпечують можливість осмислення і націленість на смисл; 3) міжсуб'єктний – породжений мовною і, ширше, – культурною комунікацією. Якщо спроектувати ці тлумачення смислу на сфери пізнання, то перше – дотичне до царини метафізики, а в науковій сфері – до природничих наук; друге стає предметом дослідження передусім у галузі психології, педагогіки, когнітології; а третє спирається на фундамент лінгвістики, соціології, антропології тощо.

Підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати, що загалом різноманітність визначень поняття смислу та його характеристик зводиться до кількох типів, схематично розташованих між двома полюсами – *наявного* буття (суб'єкт може виявити, прийняти чи ствердити смисл) і *належного* буття (смисл заданий, часто недосяжний для пізнання). Полюс *наявного* є межею конкретності смислу, тобто його визначеності сукупністю взаємовідношень людини і світу. Натомість полюс *належного* – межа абсолютності смислу, тобто його визначеності абсолютними первнями, ідеєю, Богом. Відповідно, пізнання смислу теж визначається множиною підходів між цими полюсами.

Актуалізація проблеми смислу в сучасній філософії науки має практичне спрямування на пошук шляхів і засобів подолання двох головних криз сучасності, які торкаються природничої та гуманітарної

сфер наукового пізнання. Перша криза – природно-екологічна – стала наслідком не стільки невмілої чи помилкової діяльності людини, скільки безвідповідальної смислової невизначеності цієї діяльності, спричиненої, так би мовити, винесенням за дужки наукового пізнання проблеми смислу як позаемпіричної, метафізичної, а тому ненаукової і надлишкової в системі координат науково-технічного поступу. Друга криза – соціально-особистісна – породжена втратою особистісного смислу, його нівелюванням у потоці механічних процесів і дій. На це звернула увагу *Олександра Коткова*, охарактеризувавши названу кризу як «розлюднення» людини, втрату її цілісної сутності, усвідомлення власної неповноцінності, тугу за духовністю. Усе це стало наслідком розчинення людини у семантичних, технічних, інформаційних та інших процесах, які замінили природне буття [див.: 117]. В обох випадках відсутність або втрата смислу пов'язана із втратою живого зв'язку людини з природним буттям. Ця проблема не має простого й однозначного розв'язку, оскільки, з одного боку, людина – частка природи, а з іншого – сутність природи людини, за словами *Карла Ясперса (Karl Theodor Jaspers)*, в її неприродності: «У самій природі людини закладене те, що вона не може бути лише частиною природи; навпаки, вона формує себе за допомогою мистецтва. Природа людини – це її штучність» [303, с. 67].

Одним із чинників переходу опозиції людина-природа у стадію кризи є деформоване розуміння самого смислу. Погоджуємося з думкою наших сучасників, що «якщо ми знаходимо смисл тільки у собі самих і при цьому не лише зневажливо ставимося до довкілля як до внутрішньо позбавленого смислу, а й практично руйнуємо його гармонію, то породжена у такий спосіб позбавленість смислу рано чи пізно спіткає нас самих» [271].

Філософи називають провідний сучасний світоглядний підхід «волютаристським технологічним ладом». Волютаристським – тому що він заснований на егоцентричній волі людини до влади, панування над світом, технологічним – тому що виходить із протистояння «суб’єкт-людина – об’єкт-природа» і метою пізнання проголошує *know how* – знати *як*, а не знати *що* і *для чого*. Цей волютаристський лад призводить до гігантського безладу саме тому, що від початку він підпирається «злочинною презумпцією позбавленості смислу навколишнього світу» [271].

Звернімо увагу, що в українській мові немає слів «безсмислений», «безсмисленість», натомість є «безглуздий» і «безглуздість». Для перекладу російських слів «бессмысленный» і «бессмысленность» ми використовуємо словосполучення «позбавлений смислу» і «позбавленість смислу» як протиставлені «безглуздому» і «безглуздості», оскільки «глузд» – те саме, що розум, або розумний зміст чого-небудь – стосується розуму, свідомості, розсудливості. «Безглуздий» позначає відсутність сенсу, чи смислу, конституйованого людським розумом, здатністю людини до продукування сенсів. При цьому поза увагою залишається онтологічна заданість, буттєва іманентність смислу. Тобто, сама мова підштовхує нас до волютаристської стратегії життєдіяльності й тих її наслідків, з якими ми вже зіштовхнулися.

На противагу цій стратегії, автори пропонують, зокрема, плекати почуття «нашої інтимної співпричетності до природного і культурного довкілля», з якого зростатиме «еротичний (у тому сенсі, якого цьому слову надавали давні греки) лад». У цьому контексті виявляється глибокий нерозривний зв’язок Смислу і Любові: «Любов створює презумпцію осмисленості – внутрішньої гармонії того, на що вона спрямована; ця настанова, своєю чергою, допомагає нашому досягненню

внутрішньої гармонії іншого, і чим більше ми переймаємося нею, тим більш ангажованими і відповідальними виявляємося, зміцнюючи свою причетність» [271]. Намагаючись привести світ до ладу лише технологічними та логічними засобами в межах парадигми раціоцентризму, ми потрапляємо у зачароване коло протистояння центру і периферії, сутнісного і несуттєвого. Любов долає це протистояння, нівелює його, зводить усе до рівноваги й рівності. «...Лад без любові призводить до гігантського, нищівного безладу, оскільки купується за рахунок знищення іншого. Якщо у ролі іншого постає природа, ми отримуємо екологічну кризу, якщо культура, попередньо оцінювана як «неупорядкована», справа може закінчитися етноцидом і навіть геноцидом» [271]. На нашу думку, це слушне зауваження, що загострює сприйняття і пояснює причини багатьох сучасних процесів у різних царинах. Автори пропонують свій вихід із ситуації, що склалася, – «приборкати свою гординю і підвищити статус навколишнього світу до рівня автономної гармонії, яка потребує нашої поваги. Це означає повернення до концепції живого Космосу, який має смисл» [271]. Отже, можна дійти висновку, що *любов* – одна з передумов відновлення рівноваги між людиною і світом, наповнення буття смислом.

Роздробленість людини – зворотний бік роздробленості буття, втрати його первісної цілісності, єдності. Соціально-особистісна криза світоглядно взаємопов'язана з природно-екологічною. На шляху до *Homo sapiens* людина розірвала пуповину, яка з'єднувала її з природою, і вся людська історія відтоді стала історією туги за цим живильним зв'язком. У філософських системах сформувалися різні моделі єдності світу і людини: від органіцизму міфо-поетичної моделі до антропного еволюціонізму генетичної моделі [див.: 261].

Очевидно, відновити власну цілісність людина може лише у цілісності життєвого світу, тобто у цілісності системи «людина – світ»,

розпад якої остаточно відбувся у релігійній картині світу через протиставлення одухотвореної людини і бездуховної природи. Поступово дух у людині ототожнювався з розумом, і в класичній картині світу людина постала наділеною могутнім інструментом пізнання й діяльності – Ratio. Його знаряддями виявились головні операції логічного мислення – аналіз і синтез. Розчленувавши світ, людина отримала неживі елементи, з яких склеїла механістичну картину світу.

Механіцизм змушував розглядати й саму людину під певним кутом зору, винести усе, що непідвладне раціональному аналізу поза межі наукового пізнання. Зникла потреба користуватися в науках про об'єктивно дійсне, емпірично достовірне застарілим поняттям «дух». Тоді вже все поза- чи надрозумове, ірраціональне почало ототожнюватися з основою духовного в людині. Не розум, а інтуїція, не відчуття, а надчуттєве, не раціональне пізнання, а містичне осяяння-прозріння стає прихистком духу, дає новий поштовх для пошуку і надію на осягнення втраченої цілісності. Але здобуте позараціональне знання – надбання лише індивідуального досвіду, який не можна передати іншому. У містичному досвіді суб'єкт сам-на-сам із собою і Цілим. При цьому розрив не зникає, він зсувається з однієї площини в іншу, з системи «людина – світ» на систему «людина – людина». Як відновити з друзок ущент розбите ціле, щоб подолати роздробленість людини і світу?

Про причини кризи, яка усвідомлюється багатьма європейцями на рубежі XIX–XX століть, замислюється й *Мартін Гайдеггер (Martin Heidegger)*: «Чи то у бутті причина, що воно таке заплутане, чи то у слові <«буття»> справа, що воно залишається таким порожнім, або ж причина у нас самих – у тому, що, продукуючи і переслідуючи сутнє, ми випали при цьому з буття? Чи не стоїть справа так, що причина навіть не

у нас, нинішніх, і не у наших найближчих і віддалених попередниках, а в тому, що від самого початку проходить через усю європейську історію, через те звершення, у яке не проникне око жодного історика і яке усе ж таки звершується – й у минулому, і нині, й у майбутньому? А що, коли людина, коли народи у своїх найбільших хитрощах, у своїй найбільшій майстерності мають певні стосунки з сутнім, але тим не менше, самі того не знаючи, давно вже випали з буття, що, коли саме у цьому найглибша і найдієвіша причина їхнього занепаду?» [282].

Звершення, про яке пише Гайдегер, стосується передусім хибного розуміння й тлумачення *духу*, з якого походить слабкість і безсилля Європи. Саме в тому, що *дух* трактується як інтелектуальна здібність і тим самим принижується до рівня інструмента, полягає причина розколу духовного життя, втрати його повноти й цілісності: «Як тільки набуває сили це ремісниче хибне тлумачення *духу*, сили духовного звершення, поезія й образотворче мистецтво, державний лад і релігія зсуваються по можливості в коло свідомої опіки і планування. Одночасно вони розподіляються по різних царинах. Духовний світ стає культурою, у будівництві й підтримці якої окрема людина намагається у той самий час виклопотати для себе якусь повноту» [282]. Кожна з царин культури існує сама собою, їхнє поєднання перестало бути органічним, ставши натомість механічно-функціональним. Кожна з них стає сферою виробництва і збуту, виробляє свої власні норми діяльності як зразки і засоби оцінки для задоволення потреб попиту. «Ці мірки, придатні для виробництва і споживання, називають цінностями. Культурні цінності всередині цілісності якої-небудь культури забезпечують собі значення лише тим, що задовольняються самі собою: поезія існує заради поезії, мистецтво заради мистецтва, наука заради науки» [282]. Які ж небезпеки з цього випливають?

З нашого погляду, втрата органічної цілісності єдиного духовного світу призводить до його перетворення на штучну систему, не здатну до саморозвитку, а тому таку, що припускає зовнішній контроль і впорядкування, які спричиняють найбільший безлад, оскільки нехтують іманентними цілями, замінивши їх штучними, зумовленими ззовні, а не зсередини. Тим паче, що ми не можемо похвалитися знаннями про природу, світ як ціле; наші цілі часткові й ситуативні, а тому можуть виявитися помилковими. Визнання *цілісності* світу спонукає до осмисленої постановки цілей пізнання, засобів і можливостей обачної діяльності людини.

Ще за часів античності окреслилися два протиставлених один одному підходи до дійсності – «лінія Демокріта» і «лінія Платона». Виявивши загадкову відмінність між уявленнями про частини і їхнє поєднання у цілому, обидва філософи не погоджувалися в розв’язанні дилеми про первинність часток (атомів) щодо цілого (*Демокрит*) чи передування цілого складникам (*Платон*). Як зазначає, *Мирослав Попович*, «Платон виходив не з елементів, а з цілого, бо як не ліпи до купи окремі складові, цілого з них не вийде без смислу, плану чи зразка (ейдосу-парадигми). Загадковим чином у цілому містяться не тільки всі елементи в сукупності і порядку, але й, як у зерні, у ньому є можливості і мета, тобто майбутнє» [256, с. 9].

Різні типи й форми цілісностей вивчають нині, залучаючи системний підхід. У філософії *Фридриха Шелінга* (*Friedrich Schelling*) і *Георга Гегеля* (*Georg Hegel*), які розмежовували неорганічну й органічну цілісності, сучасні дослідники вбачають прототипи сумативних та інтегративних систем. Властивості сумативних систем визначаються сукупними властивостями їхніх елементів. Властивості інтегративних систем породжені самою цілісністю, а не простою сумою елементів, які поза системою цими властивостями не володіють. Цілісність

викликається взаємним впливом, взаємодією, взаємоузгодженням частин цілого. З позиції діалектики Гегеля, ціле не зводиться ні до суми самих частин, ні до суми властивостей частин. Ціле присутнє в усіх частинах, але не локалізоване в них, частини постають не розрізнено, а в тотальному взаємозв'язку єдності. Культура, у тому значенні, якого їй надав Гайдегер – результат розпаду духовного світу, стає сумативною, а не інтегративною системою.

У пошуках цілісності при формуванні сучасної картини світу на перший план знову виходить принцип тотожності макро- і мікрокосмів, сформульований ще в античну добу. Давні греки, вивчаючи φύσις, започаткували два протилежні підходи до розуміння цілісності, співвідношення цілого й частин: меризм (від давньогрец. «μέρος» – частина) і голізм (від давньогрец. «ὅλος» – ціле). Перший передбачає, що якості цілого визначаються сумарними якостями його частин, тобто будь-який предмет або явище трактується як сукупність елементарних часток. Відповідно, і процес пізнання зводиться до редукції складного до простого. Другий виходить з того, що якості цілого не можна звести до сумарних якостей його частин, тобто предмет або явище існує у своїй якісній визначеності лише як ціле і втрачає цю визначеність під час розкладання на елементарні складники. Ціле не є сумою частин, тому пізнання частин не призводить до знання про ціле.

Обидва підходи мають свої обмеження: меризм не дозволяє вивчати цілісні системи (на зразок суспільства чи живого організму) його ефективне застосування обмежується лише відносно простими об'єктами, а голізм орієнтується на мислене конструювання сутності цілого, тим самим провокуючи розрив між емпіричними даними і їхнім спекулятивним тлумаченням. Вади цих підходів частково долаються у системному підході, який активно розробляється з середини ХХ

століття, зокрема завдяки дослідженням засновника «загальної теорії систем» *Людвіга фон Берталанфі* (*Ludwig von Bertalanffy*).

Проте слід звернути увагу, що системність – не єдиний вид цілісності. Системність лише частково пояснює цілісність у межах логічного мислення, залишаючи поза увагою інтуїтивне, нераціоналізоване. Поняття «цілісність» ширше за «системність», а іноді трактується як антиномічне до нього [див.: 180, с. 1012].

Отже, одне зі значень смислу – вияв цілісності, взаємозв'язку. Жодна окрема річ, подія, явище не мають смислу самі собою, а набувають його у структурі цілого. Природа смислу робить це поняття сумірним ідеї інтеграції. За словами *Олега Алімурадова*, «смысл – продукт інтеграції, а не простого додавання», оскільки смысл цілого висловлювання не можна механічно сконструювати з окремих частин – значень компонентів цього висловлювання. Це означає, що має місце об'єднавчий елемент, який інтегрує компоненти, формуючи якісно відмінну й водночас тісно пов'язану з цими компонентами сутність, яка ніби надбудовується над ними [див.: 2]. При цьому смыслом можна назвати і цю нову сутність, і сам інтегративний елемент, який її формує. Смысл – це принцип цілісності, механізм її конституювання й сама цілісність.

Філософська категорія цілісності у наш час розкривається через виявлення різних її видів, залежно від ступеня пов'язаності частин у цілому. Зокрема, розрізняють тоталітарну і партитативну зв'язність. Цілісність тим самим не має якоїсь абсолютної характеристики, а постає мірою (ступенем) єдності частин, їхнього взаємопроникнення і злиття. Також виокремлюють такі різновиди виявів цілісності, як структурний, системний, функціональний, інформаційний, символічний. Окремі дослідники додають ще один, найвищий ступінь цілісності – ідеальний,

духовний рівень організованості змісту, виявом якого є буття особистості [див.: 117].

У цьому контексті увагу привертає одна з форм організації цілісності, яку знаходимо в *Аристотеля*. *Ентелехія* – сила, що актуалізує закладені потенції буття у завершеному вигляді; здійснення можливості як єдність матерії, форми, дії і мети. Перша ентелехія організму – душа, яка актуалізує можливість тіла жити. У *Гайдегера* подибуємо співзвучне Аристотелевому розуміння суті і призначення духу: «...дух – налаштована на первісність свідомо рішучість до сутності буття... Дух – повноваження поту́ги сутнього як такого загалом. Де панує дух, там сутнє як таке завжди і щоразу стає дедалі більш і більш сутнім» [282].

Щодо цілісності особистості, актуальними є міркування *Михайла Бахтіна*, який також звернув увагу на взаємозв'язок, який поєднує частини у ціле і може бути як органічним, так і механічним. «Ціле називається механічним, якщо його окремі елементи з'єднані лише у просторі й часі зовнішнім зв'язком, а не просякнуті внутрішньою єдністю смислу. Частини такого цілого, хоча й лежать поряд і доторкаються одна до одної, але в собі вони чужі одна одній. Три царини людської культури – наука, мистецтво і життя – набувають єдності лише в особистості, яка залучає їх до своєї єдності. Але зв'язок цей може стати механічним, зовнішнім. На жаль, – підсумовує автор, – найчастіше так і буває...» [14, с. 5]. Мислитель ставить питання про гарантії внутрішнього, органічного зв'язку елементів особистості. І дає відповідь: такою гарантією може бути тільки «єдність відповідальності». Бахтін пише, зокрема, про відповідальність митця: «За те, що я пережив і зрозумів у мистецтві, я повинен відповідати своїм життям, щоб усе пережите й зрозуміле не залишилося бездіяльним у ньому» [14, с. 5]. Те саме можна сказати й про філософа, мудрість якого полягає не тільки й

не стільки у знанні, скільки у втіленні його у своєму житті. При цьому це знання – відповідальне, його сила і наслідки осмислені, зважені й оцінені. Єдність відповідальності – це водночас і її єдиність, оскільки життя одне, й невдале експериментування з ним веде до цілком визначених наслідків. Наявність розмаїття думок, інтерпретацій, моделей і схем реальності не заперечує визнання її дійсної одиницності й неповторності, а отже, й незворотності наслідків учинених дій. Осмислене ставлення поєднує свободу людини з відповідальністю за її реалізацію.

Смисл набуває значущості лише у картині світу, де визнається свобода людини, її вибір і відповідальність. Науково-механістична картина світу дисонує зі світом свободи. Світ, з погляду науки, детерміністичний, у ньому немає свободи, тому наука не може вивчати свободу. Усвідомивши це, Кант свого часу протиставив два світи: наявний і належний, намагаючись тим самим врятувати можливість визнання свободи. У першому діють неминучі закони причиново-наслідкового зв'язку, і їх вивчає наука. Другий конститується на основі цінностей, які постають кінцевими цілями людської діяльності. Свобода, у Канта, – не кінцева мета, вона підпорядкована певним цінностям, уможлиблює їхнє здійснення. У новочасній науці кінцеві цілі замінили технічною і технологічною доцільністю. Філософ розмежував науку й мораль, тобто сфери теоретичного і практичного застосування розуму. Свобода і цінності знайшли своє місце в царині моралі. Тим самим виявлення свободи обмежується хоча й раціональною, проте лише моральною поведінкою людини.

Якщо трактувати дух як вільну волю, то саме дух дозволяє побачити, схопити, проникнути в цілісність-смысл світу. Відправною точкою і доконечною умовою цілісного, а відтак осмисленого погляду на світ є свобода. «Свобода – єдина умова адекватного сприйняття й

осягнення реальності, як завершальна реалізація внутрішньої гармонії індивіда і найвищий вияв подолання його Его, яке відновлює єдність зовнішньої і внутрішньої реальності...» [264, с. 18]. Інтуїтивно вловлюємо зв'язок між словом «дозволяти» і словами «вивільняти», «очищати», «відкривати» простір для чогось іншого. Свобода виявляється як «порожнє місце» у структурі, «сліпа пляма» в оці, «відсутність означника» в мові.

Смисл передбачає володіння свободою, розрив з каузальністю, яка не знає смислу. Лише у свободі ми можемо вийти за межі визначеності в цілісну осмисленість, зрозуміти, а не просто здійснити. Відсутність свободи означала б цілковиту тотальність, заповненість світу, і тому надлишковість осмислення, що постає процедурою доповнення наявного контекстом належного чи уявного, помисленого. Смисл припускає можливість іншого, варіативність, а не диктат даності.

Отже, *свобода* – одна з умов можливості буття смислу й осягнення певного смислового зв'язку людини і світу.

Людина наділена особливою здатністю відступити від того, що є, задля того, щоб стати, вийти за межі сутнього, щоб здійснитися. Тільки наділена свідомістю істота може переступити наявне, піднятися над ним. «Людина не завершена у тому розумінні, що вона відкрита небуттю, розімкнута у трансцендентне, метафізичне як до- і надприродне. Ця якість і дозволяє людині осмислювати реальне буття, вийшовши у його контекст, займаючи стосовно нього позицію позазнаходження» [262]. Саме можливість іще одного виміру – метафізичного, ейдетичного, трансцендентного – відсутнього у тварини, робить людину людиною. Тварина, у певному сенсі, володіє довершеним знанням для того, щоб існувати в певній, чітко визначеній реальності. Це знання-інстинкт дає їй можливість досконало пристосовуватися до наявного світу. Людина, у

тому ж розумінні, не впевнена у довершеності своїх знань про світ і доповнює їх, трансцендуючи з наявного існування у належне сутнє.

Осмислення передбачає відсторонений погляд, ніби збоку, з відстані. Маємо визнати максимум феноменології, згідно з якою: «“буття” не редукується до “сутнього”, “світ” – до “того, що відбувається у світі”, “смысл” або “сутність” – до “фактів” (як неможливе і зворотне...)» [5, с. 15]. Фундаментом осмислення є контекст – ширше поле смислів. Щоб зрозуміти смисл слова, потрібне речення, щоб зрозуміти смисл речення – текст, і т. д. Для того, щоб зрозуміти смисл людського буття, потрібен контекст надлюдського. Саме тому в годину кризи ми особливо потребуємо незмінного світу вічних сутностей, істин і цінностей, які стали б нашою опорою і водночас метою – смыслом. Як влучно підкреслив *Карл-Отто Апел* (*Karl-Otto Apel*), «попри все, ...коли культурна криза загрожує загальним смысловим релятивізмом, спостерігається відродження платонівської концепції» [5, с. 16]. Визнання контексту контекстів, метарівня, на зразок платонівського незмінного ейдетичного буття, слугує підставою для осмишеного ставлення людини до світу й відповідних дій.

У підвалинах історичного буття, тобто духовного, осмишеного існування людини, знаходимо закладену в архаїчній свідомості впевненість, що існує Єдине-Все, нескінченне одне, у якому немає суперечності (у давніх китайців – Дао, в індійців – Брахман); пізніше втілену в релігійному світогляді як розуміння вищого смыслу буття в ідеї Бога [див.: 149, с. 62]. У науці Нового часу усталеним виявом цієї апріорної віри-знання був детермінізм як загальний взаємозв'язок усього з усім, у ХХ столітті – системний підхід, голізм і синергетика. З погляду метафізики, цей взаємозв'язок хоча й відомий, але недоступний людському розуму внаслідок обмеженості останнього (часом, простором). На думку *Григорія Тульчинського*, він «трансцендентний

через недоступність осягнення нескінченного скінченням». Єдина шпаринка, через яку відкривається людині ця трансцендентна цілісність, – це свобода, оскільки вона, «як абсолютна потенційність», теж трансцендентна. «Вона ніщо, тому що про неї не можна запитати чи сказати «що». Вона ніщо, тому що вона все – нескінченний універсум буття» [262]. Осягнення смислу можливе як усвідомлення *цілісності* буття, *свободи й любові*. Смысл належить до таких абсолютних і апіорних категорій, які не можна вивести з досвіду, з уже відомого, обґрунтувати потребу в них з чогось іншого.

Отже, постановка проблеми смислу допомагає розкрити причини двох головних криз сучасності, з якими намагається впоратися людина, і намітити можливі підходи до їхнього розв'язання, визначивши взаємозв'язок смислу буття, смислу пізнання і смислу діяльності. Ми дійшли висновку, що припущення самої можливості буття смислу й, відповідно, осмисленого ставлення до світу, пізнання й діяльності ґрунтується на таких передумовах: 1) презумпція *любові* у значенні безкорисливого зацікавлення в Іншому (зокрема, природі). Любов забезпечує паритетні стосунки не лише людини і людини, а й людини і світу, формою реалізації яких є діалог; 2) усвідомлення, що світ як *цілісність* не тотожний сумі частин, а смисл цілого – не просте поєднання результатів осмислення окремих елементів; 3) визнання *свободи* сутнісною характеристикою світового ладу, а не лише буття людини; 4) припущення існування контексту контекстів – метарівня буття.

Відповідно, правильним є і зворотне: припустивши, що світ не наділений смислом, ми не вважаємо його цілісним, ігноруємо любов і свободу як несуттєві характеристики буття світу, заперечуємо існування контексту контекстів (абсолютного буття). По суті, перед нами дилема: визнавати смисл притаманним світові чи не визнавати онтологічне

значення смислу? Розв'язати її в межах і засобами самої науки наразі неможливо. Але від відповіді на це метафізичне запитання, можливо, залежить фізична доля світу і наша участь у ній.

Нині можна помітити певне відсторонення мислителів від смислової проблематики та її винесення на периферію сучасного філософського дискурсу, значну роль у якому зіграли, з одного боку, антиметафізичні настанови філософії позитивістського штибу, які переоцінювали потужність раціональності, втіленої в науковому пізнанні, з іншого – ірраціоналістичні тенденції, започатковані у філософії XIX століття.

Загалом проблема смислу має два різноспрямовані вектори розв'язання. Перший – заперечний – полягає у спростуванні, відмові від визнання буттєвості смислу. Другий – ствердний – закликає до утвердження, конституювання смислу. Одна з передумов відмови від пошуку смислу – визнання смислу ілюзією, що здатна підкорити людину, скувати її волю, обмежити свободу. Смысл у такому разі визнається метафізичною ідеєю, віра в яку і неспроможність її досягнути разом породжують невдоволення людини своїм життям, призводять до екзистенційної фрустрації.

Сучасна історико-культурна ситуація позначена гострим відчуттям браку смислу. Якщо в XIX столітті вияви нігілізму (втрата мети, цінностей, смислу) характеризувалися як негативне суспільне явище, котре потрібно здолати (К'єркегор), а спустошення, притаманне модерній західноєвропейській культурі, – як момент найглибшої саморефлексії людства, що веде через кризу до нового конституювання цінностей і смислів (Ніцше), то у XX столітті констатується абсурдність або відсутність смислу як такого (екзистенціалізм, постмодернізм).

Австрійський психолог Віктор Франкл звернув увагу, що в минулому столітті зросла кількість ноогенних неврозів, спричинених смисловим вакуумом, втратою волі до смислу. Теорія Франкла про

деструктивну роль відмови людини чи її неспроможності осмислити життя ґрунтується на визнанні фундаментальної людської потреби у потенційному смислі, який людина може реалізувати у своєму житті.

1.2. Смисловий потенціал наукового знання та його роль в усуненні сучасних деформацій смислу

Наука як особливий спосіб пізнання, відмінний від релігійного і філософського, дистанціювалася від проблеми смислу у гранично широкому значенні – як смислу буття, світу загалом, оскільки визнала неспроможність емпірико-експериментальними чи теоретичними методами з'ясувати, чому і для чого виник світ, а також досягнути світ як цілісність – ціле, яке не тотожне сумі частин і їхніх функцій. Тобто наука здатна пізнати лише окремі частини, нехай навіть і з'єднані між собою різними типами зв'язків, виявляти механізми їхньої дії і взаємодії, але це, згідно з визначенням цілісності, не дає можливості зрозуміти світ як ціле і механізм дії цього цілого. Для досягнення смислу чого-небудь нам потрібен контекст розуміння, вихід за межі предмета осмислення – смисловий горизонт. Проте вихід за межі світу, який пізнає людина, чи повне дистанціювання від нього – нездійснений ідеал пізнавального процесу.

При цьому очевидно, що раціональною поведінкою людини щодо того, що вона до кінця не розуміє, смисл чого не досягнула, буде обачність, дія за принципом «не зашкодити». Якщо ви знайшли незрозумілий предмет, механізм дії якого вам невідомий, то ви не почнете здійснювати активні дії щодо нього: ламати, перебудовувати тощо. Постає риторичне запитання: чому ж ми поводимося інакше щодо світу? Усвідомивши обмеженість пізнавальної спроможності науки, нам слід визнати обмеження й щодо нашої діяльності у світі, на підставі наших обмежених знань.

Філософське мислення не обмежується оцінкою знання з погляду його практичної ефективності нині чи в найближчому майбутньому, а вписує знання у контекст так званого великого часу. За словами *Альфреда Вайтхеда*, данина, яку, ми повинні принести невичерпності нового в майбутньому і складності вже здійсненого, що перевищує силу нашого розуміння, полягає у плеканні толерантності в науковому етосі [268, с. 444]. Втілюючи в собі одночасно прагнення до знань і мудрості, філософія спрямована на дві головні цінності – істину і благо. Знання дають людині, за висловом *Френсиса Бекона*, силу й могутність, мудрість визначає цілі, заради досягнення яких потрібно використовувати цю силу й могутність. Проблему взаємозв'язку знання та мудрості в науковому поступі досліджує і наш сучасник Ніколас Максвел [344].

Філософський підхід до науки, вписуючи її у контекст цілісного, позаяк незавершеного, буття людини і природи, ставить питання про смисл і особливості наукового осягнення дійсності як розмаїття виявів життя. Слушно розрізняти, наслідуючи Бахтіна, такі контексти розуміння, як: «малий час (сучасність, найближче минуле і передбачуване (бажане) майбутнє) і великий час – нескінченний і незавершуваний діалог, у якому жоден смисл не помирає» [14, с. 372].

Розмисли про смисл пізнання актуалізувались у добу модерну, коли утверджувався пріоритет наукового знання у змалюванні картини світу (класична наука) й не втрачають сенсу за сучасних умов формування нового (постмодерного, посткласичного) світогляду. Проте стратегії дослідження скеровані нині у новому напрямку.

На зламі епох – середньовіччя й Нового часу – головна дискусія розгорнулася з приводу правомірності переміщення пізнавального інтересу людини з Бога-Творця на тварний світ – природу. Об'єктом і предметом схоластичних студій був надприродний світ, головними

засобами досягнення якого визнавали інтуїцію й абстрактне мислення. Натомість новочасні університетські лабораторії й наукові товариства (академії) переорієнтувалися на вивчення природи, спираючись на теоретичні (логіко-математичні) й емпіричні методи (спостереження, експеримент тощо). Упродовж тривалого часу філософія ставила питання про смисл, обмежуючись сферою абстрактних спекуляцій, не втручаючись у поле теоретико-емпіричних наукових досліджень. Таке розмежування між філософією, а разом з нею мудрістю, смислом, цінностями, з одного боку, і наукою – знаннями, технологіями, зорієнтованими на задоволення практичних потреб – з іншого, поступово призвело до формування ідеалу науки, «вільної від цінностей». Переваги та недоліки цього ідеалу, а також проблеми, які він породив, досліджувалися у працях М. Вебера [36], Х. Лейсі [130], О. Мамчур [144], В. Візгіна [286] та інших.

Нині роль і значення наукового знання в розвитку суспільства продовжує зростати в геометричній прогресії. Розширення інформаційного потоку, розвиток вузькоспеціальних сфер дослідження роблять продукти наукового пізнання більш віддаленими від буденної свідомості. Як зазначає *Михайло Марчук*, «наукове знання відрізняється від буденного більш потужним і різноманітним апріорним смисловим потенціалом» [153, с. 71]. Проте наукове пізнання не є автономним ні щодо світу пізнаваних об'єктів, ні щодо людини, яка пізнає. Історія науки підтверджує, що теорія пізнання неспроможна обґрунтувати себе, виходячи із власних засобів аргументації. Науковий підхід потребує свого обґрунтування у ширшому контексті – в цілісності світу й людини.

Пошук цієї цілісності здійснюється одночасно зі з'ясуванням смислу наукового пізнання, коли понад методологічними питаннями “що є наука?” і “як є наука?” постає зовсім не риторичне аксіологічне і праксіологічне запитання: “для чого вона є?”. Серед фундаторів

новоєвропейської науки особливе зацікавлення цим питанням виявив *Френсис Бекон*. Осягнувши потенціал впливу наукових відкриттів на різні сфери людського життя, він присвятив свою діяльність впровадженню в життя ідеї, яка в наш час не викликає сумніву, а в часи Бекона була новаторською: “*Scientia – potentia est*”. Наука постає як проективно-конструктивна діяльність, мета якої – змінити умови життя, як інструмент для досягнення братства людей і прогресу не тільки у практичній, а й моральній сфері. Бекон вірив у те, що гуманні умови життя, які здатна забезпечити наука, зроблять людину справді гуманною.

Переоцінка цінностей, зокрема й науки як цінності, розпочата наприкінці XIX століття *Фридрихом Ніцше (Friedrich Nietzsche)*, і сьогодні не завершена. Спростування проекту модерну ґрунтується на критиці надмірних амбіцій людського розуму і сподівань. Наука Нового часу сфокусувала увагу на з’ясуванні механізмів, а не мети існування того чи того об’єкта. Було докладено чимало зусиль, аби саме прагнення шукати смисл, призначення і мету існування об’єктів пізнання розцінювалось як антинаукове, за визначенням.

Епістемологічні настанови модерну зазнали нищівної критики спочатку у філософії, а потім і в науці (на початку XX століття) [див.: 281]. Аргументація критиків і проблеми, які поставали в самій науці, спричинили розгалуження філософських напрямів, у тому числі й появу філософії науки.

Загальна теорія ймовірності *Альберта Айнштайна (Albert Einstein)* змусила вчених переосмислити усталені підходи до розуміння всесвіту, на авансцену вийшла не дійсність, а ймовірність, не акт, а потенція. Виявляється, що не можливість, а дійсність постає миттєвістю у світі ймовірного. Власне, потенційне – реальне, а здійснене – фантасмагорія, невловима і плинна. Наука, яка вивчає цей імовірнісний світ, і сама не

може бути один раз і назавжди відкритою істиною, зміст якої постійно розширюється і поглиблюється.

Історія науки демонструє не лише звершення, відкриття і досягнення, а й низку помилок і хибних кроків. Першим, хто обґрунтував думку про те, що помилки можуть і повинні бути присутніми в науці, був *Карл Поппер* (*Karl Popper*). Фальсифікація відкриває шлях для раціональної дискусії, критики, уточнення наукових істин. Смысл наукового пізнання розкривається не в однозначній констатації істин і смислів, а в процесі їхнього неперервного пошуку шляхом спроб і помилок. Проте орієнтири, у межах яких розвивається філософсько-наукова парадигма Поппера, не можуть задовольнити вимоги, які ставить людина перед сучасною наукою. Ціннісно нейтральна наука, мета якої – не пошук *вічних істин*, а *вічний пошук* істини, не знає відповіді на запитання про смысл буття і сама позбавлена смыслу.

В історії філософії та науки спроби з'ясувати призначення науки умовно згруповують за критерієм прихильності чи ворожості до наслідків науково-пізнавальної діяльності, зокрема науково-технічного прогресу. Представники сцієнтизму – «прихильники науки» – вбачають у науковому знанні найвищу культурну цінність і неодмінну умову виживання людини. Згадаймо вчення академіка *Володимира Вернадського* про ноосферу, в якому наукова думка трактується як планетарне явище, вияв еволюції біосфери. Представники антисцієнтизму – «вороги науки» – її непримиренні критики на різноманітних засадах. Їхній родовід простежується від перших християнських мислителів, які теоретизували з приводу проблеми сумірності чи протистояння розуму й віри, аж до постмодерністів.

Ще на початку минулого століття філософ і соціолог *Макс Вебер* (*Max Weber*) у доповіді перед студентами Мюнхенського університету

(1918) однозначно сформулював призначення науки в межах інтелектуальної чесності, котра не дозволяє приписувати світові смисл, пізнання якого не може бути результатом наукового дослідження, на відміну від релігійної віри чи морального переконання.

Поставивши питання про смисл науки, Вебер дає відповідь на нього, намагаючись зрозуміти, навіщо наука займається справою, яка не може завершитися завдяки досягненням якогось одного вченого чи навіть покоління вчених. Перша відповідь, яка при цьому спадає на думку, що наука призначена задовольняти практичні чи технічні потреби суспільства, але вчений бачить призначення сучасної йому науки в іншому – у процесі інтелектуалізації, або інтелектуалістичній раціоналізації.

Для Вебера наука є лише ланкою загального прогресу. Звідси виникає запитання: чи може сам прогрес мати смисл, який виходить за утилітарно-практичні межі? Проблема виявлення смислу прогресу як самоцінного, спираючись на розуміння його сутності, тобто як мети, а не лише засобу, постає водночас і проблемою виявлення сенсу і цінності науки в житті людства. Цю проблему неможливо розв'язати, не переступаючи межі самої науки у площину більш загальну. Наука як спосіб пізнання обґрунтовує свої цілі в контексті людської культури.

Вебер звертається до аналізу історії культури еллінського духу, мистецької традиції експериментування в добу Відродження, протестантської теології новочасної Європи і, зрештою, сучасної «інтелектуалістичної романтики ірраціонального». Він відкриває різне розуміння призначення і смислу науки в їхніх контекстах: «...наука поставала як “шлях до істинного буття”, “шлях до істинного мистецтва”, “шлях до істинної природи”, “шлях до істинного Бога”, “шлях до істинного щастя”» [37, с. 718]. Але мислитель називає такі смисли ілюзіями минулого. Не задовольняє його і висновок Л. Толстого, що

наука позбавлена смислу, оскільки не відповідає на життєво важливі питання щодо смислу самого життя: “Що нам робити?”, “Як нам жити?” [37, с. 718].

Проте Вебер усе ж таки не полишає наміру виявити смисл науки, заради якого працюють вчені та здобувають майбутню професію студенти. З його погляду, це можливо зробити, лише виявивши передумови наукової діяльності, які натомість залежать від власної життєвої настанови вченого чи настанов, з яких виходять окремі галузі наукового пізнання: природознавство, медицина, мистецтвознавство, юриспруденція, історичні науки про культуру та інші. Передумови цих наук не самоочевидні, й довести їх за допомогою методів самих наук неможливо. Їхня природа – ціннісна, тому, на думку Вебера, лежить поза межами наукового доведення й обґрунтування. Медицина виходить із цінності життя, естетика – цінності мистецьких творів, право – цінності норм і правил, історія – цінності культурних явищ тощо. Але ми не отримуємо від цих наук відповіді на запитання: чому ці цінності є для нас цінностями? Ми можемо лише виходити з передумови, що вони варті пізнання.

На думку Вебера, обов’язок ученого – шукати істину, відкинувши суб’єктивну пристрасть і особисті ціннісні судження. Наука безсила примирити різні «ціннісні порядки світу», які протистоять одне одному в постійній боротьбі, чи обирати між цінністю різних культур. Покликання науки, за Вебером: 1) розроблення «техніки оволодіння життям – як зовнішніми речами, так і вчинками людей – шляхом розрахунку»; 2) розроблення методів мислення, робочих інструментів і навичок їхнього використання; 3) здобуття ясності під час вибору засобів досягнення життєвих цілей, яка полягає в розумінні сумірності мети і засобів, відповідно до власної ціннісної позиції. Це означає, що за допомогою наукового методу можна виявити, що «якісь практичні

настанови з внутрішньою послідовністю і, відповідно, чесністю можна вивести – згідно з їхнім духом – з якоїсь кінцевої світоглядної позиції (з однієї чи з різних), а з інших – не можна. Якщо ви обираєте цю настанову, то ви служите, образно кажучи, одному Богові й ображаєте всіх інших богів» [37, с. 730]. Завдання виявити зв'язок кінцевих настанов з їхніми наслідками належить, за переконанням Вебера, філософії як соціальній дисципліні та філософській базі окремих наук.

Отже, наука може допомогти окремому індивідові (чи суспільству в цілому) зрозуміти кінцевий смисл власної діяльності, виходячи з власних цілей і засобів їхнього досягнення, залишаючи без відповіді питання про смисл світу [37, с. 730–731]. Тобто смисл науки безпосередньо не залежить від визначення смислу буття чи світу загалом, а залежить від людських цінностей, які визначають напрям наукового пізнання.

При цьому слід зазначити, що сучасна наука ставить перед людством цілий спектр нових морально-ціннісних запитань, на які важко відповісти, використовуючи усталені форми обґрунтування ціннісно-сміслових настанов – релігію, гуманістичну культуру, нормативно-правову базу провідних держав світу тощо. Ці запитання виникають разом із розширенням можливостей людини та суспільства, що зростають у міру науково-технічного поступу. Темпи цього зростання значно перевищують можливі способи його осмислення суспільством і вироблення відповідних реакцій у формі загальновизнаних норм і цінностей. Відповідно, суспільство очікує, що відповідальність візьмуть на себе самі науковці, протидіючи небезпечним корисливим інтересам окремих суб'єктів економічної діяльності чи навіть цілих держав (як це було зі створенням і випробуванням ядерної, хімічної, біологічної зброї, використанням атомної енергетики тощо).

У сучасному науковому дослідженні проблеми можливих екологічних, моральних, психологічних чи будь-яких інших соціальних наслідків наукових відкриттів і їхніх промислово-технічних реалізацій не можуть залишатися осторонь зацікавлення самих науковців. Оцінка результатів наукового пізнання повинна включати і прогнозовані наслідки їхньої реалізації для людини, суспільства, природи. Вважаємо, що має відбутися зміна статусу так званих гуманітарних експертиз, які наразі здійснюються групами вчених із різних галузей. Доцільно долучити до вимог щодо належного оформлення результатів наукового дослідження також і відповідну оцінку цих результатів самими дослідниками. Тобто, в розділі “Практичне значення результатів дослідження” вчені мають описати не тільки їхнє призначення і використання, що можуть принести користь, а й визначити всі можливі ризики, негативні наслідки та шкоду. Очевидно, що ніхто не може цього зробити краще за науковців, які безпосередньо проводили дослідження і знають усі «підводні рифи». І лише після висновків самих відкривачів та розробників, експертну оцінку мають робити інші фахівці, здійснюючи гуманітарну експертизу.

Порушення цієї вимоги повинно мати такі ж негативні наслідки для дослідників, як плагіат або інші порушення наукового етосу. Ця вимога на часі, оскільки з поглибленням вузької спеціалізації в науці збільшується прірва між фахівцями з різних галузей знання, тому можливість взаємної оцінки стає дедалі більш сумнівною, а захист вузько «корпоративних» інтересів більш імовірним. Це не пов'язано зі звинуваченнями науковців у свідомій аморальній позиції, а впливає скоріш із констатації традиційного наукового імморалізму, який упродовж кількох століть розробляла та плекала методологія науки, сповідуючи ціннісний нейтралітет наукового способу пізнання.

Ця вимога може бути ухвалена науковим співтовариством, якщо найвищим смислом пізнання визнати захист існування життя на Землі. Екологічна безпека неможлива без підтримки прийнятного балансу між природними і неприродними потребами людини. Активну роль в утвердженні такого елемента наукового етосу виконує філософія науки.

Суспільство взяло на себе роль «судді», яким раніше визнавали Бога чи природу, втручаючись, перериваючи, змінюючи природні процеси. А як упоратися з новими викликами, які перед ним постали, невідомо. Непосильний поки що й тягар відповідальності, який впав на плечі вчених. Наука, зробивши велетенський прорив у своєму розвитку, відсунула водночас на задвірок суспільної свідомості традиційні форми соціального контролю – мораль, релігію, здоровий глузд. Відставання у цих сферах особливо гостро людство відчуло в середині ХХ століття. У різних галузях діяльності виявились активісти, які розпочали рух за посилення соціальної, передусім екологічної, відповідальності інституту науки.

Вплив гуманітарно-екологічних ідей на світоглядно-методологічну реконструкцію науки аналізували О. Боровська, Т. Гардашук, В. Деркач, С. Грабовський, К. Зарубицький, М. Кисельов та інші [107]. Еволюцію форм інтеграції природничо-наукового та соціогуманітарного знання у формуванні екологічної свідомості досліджували українські філософи Т. Гардашук, В. Деркач, Ф. Канак, М. Кисельов, А. Толстоухов [106].

Смислова детермінація передбачає виникнення якісних відмінностей між частинами науки як системи, що розвивається, відповідно до трактування смислу в кожній з них. Традиційно науки поділяють на науки про природу і науки про дух, а також технічні науки і соціальні науки, які дотичні до перших двох, займаючи серединну позицію. Визначити специфічні риси цих сфер пізнання можна, зокрема,

відповідно до експлікації змісту поняття «смысл» у кожній з них, що, з нашого погляду, має парадигмальне значення.

У процесі пізнання можна виділити дві головні *парадигми смыслу*, які доповнюють одна одну: 1) розкриття смыслу у відкритті законів дійсності, шляхом установлення відповідності між знаннями про світ і самим світом (опис *наявного*); 2) творення смыслів у процесі виявлення невідповідності між наявним станом справ і належним, реальним і ідеальним (оцінка з погляду *належного*). Перша парадигма передбачає неодмінне узгодження наших уявлень про світ із самими предметами, явищами і процесами, які ми пізнаємо, і припускає, за потреби, можливість зміни цих уявлень у процесі пізнання. Друга – узгодження дійсності з нашими уявленнями і, відповідно, можливість її змінити відповідно до наших уявлень.

Можна помітити, що перша парадигма більш характерна для природничих наук, оскільки вивчаючи природу, вони намагаються створити теорії, які найточніше описують і пояснюють виявлені у ній закономірності; а друга – для гуманітарних наук, завдання яких – не лише пізнавати, а й формувати суто людський вимір буття, оцінювати «людське» у різних виявленнях і стосунках до *належного*. Завдання технічних наук – створювати і проектувати нову дійсність на основі знань про природні закони, а завдання соціальних наук – пізнавати й оцінювати реальний стан розвитку суспільства з метою його вдосконалення, приведення у відповідність до ідеалів і норм. Результати пізнання природознавства і технічних наук утілюються у процесі перетворення світу. А гуманітарні й соціальні науки – спрямовані на зміну людини і суспільства. Здатність людини до пізнання реалізується у практичній діяльності, очевидними наслідками якої стали перетворений світ і розвинена людина. При цьому частка штучних речей, які

утворюють нове середовище існування людини на Землі (і навіть поза її межами), постійно зростає, заступаючи собою природне середовище.

Оскільки ми виявили, що природничі науки зосереджені на пізнанні *наявного*, а гуманітарні – *належного*, то з цього випливає, що в межах природничого знання не постає питання про мету як утілення образу належного, в той час як гуманітарне знання має своїм безпосереднім завданням формувати й оцінювати такий образ-мету. Природничі науки здатні лише продукувати нове *наявне*, але не в змозі оцінити його значення і смисл. Такою оцінкою й осмисленням займаються гуманітарні науки. Але внаслідок спотвореного уявлення про смисл наукового пізнання, а саме ототожнення парадигм смислу в різних сферах наук, і намагання уніфікувати всі науки за однаковим зразком, стандартами природодослідження, гуманітарні науки виявилися позбавленими здатності виконувати свої головні функції, однією з яких є цілевизначення. Незважаючи на декларативне зростання ролі гуманітарного знання у XXI столітті, реального впливу на стратегії і вектори розвитку науки й техніки воно досі не має.

Науковці, політики, митці, представники інших соціокультурних сфер сходяться в усвідомленні вирішальної ролі сучасності для майбутнього розвитку людства і планети. Користуючись термінологією синергетики, цей момент розвитку можна назвати точкою біфуркації, вибору одного з варіантів майбутнього. Головний виклик нашого часу – вибір образу *належного*, що визначатиме вектор розвитку в ролі атрактора. Очевидно, що розвернути науково-технічний поступ у зворотному напрямі, повернутися до природного стану неможливо. Визнавши це твердження, ми повинні, так би мовити, «домислити його до кінця» – вивести з нього можливі наслідки. На мій погляд, є два ключові проекти майбутнього. У першому – людство доходить до крайньої межі розвитку штучного середовища, коли не залишається місця для природних елементів, а отже, й життя. У другому – зусилля вчених скеровуються на

підтримку балансу між штучним і природним. Констатуємо, що нині ми рухаємось у напрямі реалізації першого проекту.

Історичний аналіз становлення науки і техніки та зростання їхнього впливу на зміни у світі показує, що причиново-наслідковий ланцюжок «пізнання – перетворення – зростання штучного середовища за рахунок природного» виник у результаті усунення проблеми смислу зі сфери природничо-наукового дослідження і витіснення її на периферію пізнання. Дослідження смислового потенціалу наукового знання може повернути гуманітарним наукам їхнє первісне призначення – пізнання цінностей і формування цілей людського життя. Гуманітарні науки зорієнтовані на пізнання *належного*, а тому мають пріоритет у визначенні цілей, зокрема наукових. Проте лише в інтеграції наук розкривається потенціал кожної з наук у процесі пізнання, наслідком якого може стати знання (*scientia*) як *смысл*, а не лише як сила (*potentia*).

Зауважмо, що гуманітарними науками в цій розвідці ми називаємо науки про людину і все «людське», тобто протиставлене «природному». У цьому контексті поняття «гуманітарні науки» позначає науки про людину, суспільство і культуру.

Гуманітарні науки, на відміну від природничих і технічних, передусім стосуються людини, яка, навіть коли не постає їхнім безпосереднім об'єктом, опосередковано втілена у предметі дослідження. Гуманітарне знання розкриває індивідуальну сутність людини та риси, зумовлені специфікою суспільно-культурного способу її буття. Зазвичай проблема смислу в цьому контексті постає в нерозривній єдності з ціннісною проблематикою. Серед чималої кількості завдань, які ставлять перед собою гуманітарії, – формування уявлення про ціннісно-смислову сферу особистості (психологія) і суспільних груп (соціальна психологія, соціологія), вивчення цінностей і смислів культури (мистецтвознавство, культурологія), ціннісно-смислового універсуму (філософія) тощо.

1.3. Ціннісно-сміслові настанови й інтенції науково-пізнавальної діяльності

Питання про смисл і призначення науки пов'язане з питанням про смисл діяльності вченого, над яким розмірковували не лише філософи, а й видатні науковці (*Ф. Бекон, В. Вернадський, Р. Декарт, Г. Ляйбніц, І. Ньютон, М. Планк, А. Пуанкаре* та інші), письменники (*Ф. Достоевський, Ю. Дрогобич, Л. Толстой, Б. Шоу* та інші). Якщо досліджувати науку як один із видів людської діяльності, то виявимо три групи можливих настанов для заняття нею: 1) наукова діяльність – самоціль, яка надає смисл іншим видам людської діяльності; 2) наукова діяльність – засіб досягнення інших цілей; 3) наукова діяльність не пов'язана зі смисловою мотивацією людини. Пригадаймо відоме висловлення *Альберта Айнштейна (Albert Einstein)* про типи науковців у «храмі науки»: одні присвячують себе науці заради неї самої; інші – заради виявлення та розвитку свого обдарування (подібні до спортсменів, які отримують задоволення від тренувань); є й такі, що обрали наукову діяльність випадково, побачивши в ній лише спосіб заробітку (вони могли б за інших обставин свого життя стати політиками чи бізнесменами). Якщо проаналізувати настанови діяльності цих типів науковців, то виявимо, що для першого типу наука є кінцевим смислом, для другого – засобом задоволення, а смисл сконцентрований у самому індивіді, для третього – засобом досягнення інших цілей, і тоді смисл лежить поза межами науки.

Відмова визнавати науку нейтральним щодо цінностей видом людської діяльності зумовила кардинальні зрушення у розв'язанні проблеми смислу в науковому пізнанні. У другій половині XX століття започатковано новий розділ філософії науки – аксіологія науки, який стає ареною для дискусій з приводу ролі та значення цінностей у

науковому пізнанні, суперечок між прихильниками інтерналізму та екстерналізму, сцієнтизму та антисцієнтизму [див.: 17; 32; 34; 71; 153; 240]. Відповідно, ракурс дослідження проблеми смислу у філософії науки зсувається з предмета й методів пізнання на його цілі та перспективи. В центрі уваги дослідників – визначення ролі й місця цінностей, мотивації, цілепокладання у процесі розвитку науки.

Посткласична філософія робить предметом свого дослідження проблему доцільності науково-технічного поступу, водночас переглядаючи традиційні уявлення про значення наукових теорій для розуміння світу. Вихідним пунктом для з'ясування ролі науки, окреслення перспектив її розвитку, на нашу думку, може стати смислова визначеність науки у трьох головних аспектах: як світогляду, діяльності та знання. Ці три аспекти взаємопов'язані. Експлікувати смислові потенції в кожному з них можна, лише спираючись на вироблені у філософії традиції смислотлумачення та смислотворення.

Зрозуміло, що неможливо з'ясувати зміст, закладений у понятті «наука», поза межами прискіпливого дослідження не тільки реальної історії самої науки, а й системи зв'язків між наукою, суспільством і культурою. Наприкінці XX століття філософи, науковці усвідомили, що штучне виокремлення науки з цілісності культури пов'язане з небезпекою знищення людського буття і викликає недовіру до наукового способу пізнання та трансформації світу. «Істотними умовами збереження автентичності науки, – вважає *Сергій Кримський*, – є умови перетворення її у факт культури, коли ціннісним принципом творчої діяльності стає знання, яке усвідомлює свої ліміти у сфері соціальності, знання, здатне втілюватися у людських долях...» [118, с. 161]. Такий підхід до науки передбачає вихідне питання – питання про смисл. Як зазначає *Піама Гайденко*, «культура при всій різноманітності форм її зовнішнього вияву є певною внутрішньою єдністю смислу, який у

кінцевому підсумку зумовлює характер цілевизначення та діяльності індивідів, так само як і структуру суспільних інститутів і напрям наукового пошуку. Цілісність умонастрою та світорозуміння, яка називається культурою, пронизує собою всі сфери життя...» [46, с. 149].

«Смисл» можна визначити, з одного боку, як загальнозначущу думку про щось, тобто те, що можна виразити в думці без розрізнення цінного і нецінного (оскільки негативна оцінка так само, як і оцінка позитивна, може отримати форму загальнозначущої думки), а з іншого, як позитивну і загальнозначущу цінність [див.: 152, с. 159]. Такою безумовною і загальновизнаною цінністю була й залишається цінність людського життя. Наукове пізнання, яке орієнтується на цінність життя, визначається в межах відповідних духовних координат – інтелектуальної (істина й облуда), моральної (добро і зло), естетичної (прекрасне і потворне). Цей підхід передбачає розуміння смислу не як наперед заданої настанови, а як актуалізованого потенціалу взаємодії людини зі світом у діалозі Я з Іншим, з іманентним і трансцендентним, дійсним і можливим, наявним та належним. Йдеться про концепцію *ціннісного потенціалізму Михайла Марчука*. Як зазначає автор, «пояснюючий і смислотворчий потенціал знання помітно зростає, коли в ньому наявні етичні, естетичні, релігійно-метафізичні ціннісні потенції» [153, с. 305]. Філософ виступає проти орієнтування винятково на гносеологічні цінності в процесі пізнання, що призводить до вихолощення гуманітарної сутності науки і збіднює її смисловий потенціал. Завданням сучасної філософії науки має стати утвердження ідеалу гуманістичного і гуманітарно-зорієнтованого знання, у якому збігаються цінності Добра, Істини і Краси.

Наука отримала статус соціальної цінності у тривалій боротьбі з іншими способами пізнання та формами знання людини про світ і саму себе. Здобута перемога мала свої позитивні й негативні наслідки,

пов'язані з відповідальністю, яку автоматично поклали не стільки на науковців чи науково-дослідницьке співтовариство, скільки на науку як безособовий соціальний інститут. Позаяк відповідальність передбачає суб'єкта діяльності, а в науці він розмитий, знеособлений, то відповідачем стало саме суспільство. «Обвинувач» і «звинувачений» виявилися одним і тим самим. Тому всі невдоволення наслідками науково-технічного поступу, які особливо гостро прозвучали в середині ХХ століття, так і не знайшли свого адресата. Наука продовжує виконувати функцію розв'язання проблем, у тому числі планетарних, вселюдських. З нею пов'язують сподівання на вихід із системної економічної кризи, подолання глобальних екологічних проблем, відкриття ефективних способів боротьби з бідністю, розв'язання мирним шляхом міжнаціональних, міжконфесійних, громадянських конфліктів тощо.

Будучи соціокультурною цінністю, наука постачає суспільству вироблені в процесі наукового пізнання загальні орієнтири, норми, зразки діяльності, зрештою, визначає її призначення, смисл для людини. І хоча сьогодні змінилися пріоритети у постановці основних завдань і виконанні функцій наукового знання (світоглядне знання відступило на задній план, поступившись місцем технологічному знанню – *know how*), усе ж таки збереглася провідна роль науки у визначенні істинності чи хибності наших уявлень про світ і самих себе. Споконвіку людина ставить собі за мету пізнати світ таким, яким він є сам собою, вийти за межі власного Я до дійсності поза свідомістю, незалежної від людини, – тобто пізнати Істину. Інша справа – чи можливо це, чи спроможна людина зректися себе, щоб сприйняти світ сам собою, і чи буде це, власне, Істиною? За словами *Morica Мерло-Понті (Maurice Merleau-Ponty)*, «варто лише усвідомити, що через ситуацію дослідження людина пов'язана зі всіма діями й усім знанням, яке має для неї смисл, і що вона поступово сповнюється усім тим, що може мати смисл для неї, і що її контакт із

соціальним в обмеженості власного буття відкривається їй як вихідний пункт будь-якої, в тому числі наукової, істини» [цит. за: 194, с. 371]. Якщо вийти за межі суто гносеологічного ставлення суб'єкта до об'єкта, то, як зазначає Михайло Марчук, «істина – *сама можливість* бачити й розуміти буття, сутнє саме собою, елементом якого є той, хто пізнає, *потенціал* осмисленої, змістовної, ціннісно зорієнтованої (повноцінної) взаємодії людини зі світом, а не суха, формальна відповідність судження й реальності..., істина в такому розумінні – не стільки результат, скільки основна передумова процесу пізнання» [153, с. 156].

У сучасному світі наявна проблема визначення мети і векторів дальшого розвитку, яка тісно пов'язана з кризою ціннісних ідеалів [див.: 124; 356]. Розв'язати цю проблему, на нашу думку, можна лише шляхом переорієнтації мислення з науково-діяльного типу на філософсько-рефлексивний. Наука робить ставку на діяльність як цінність і самоціль, філософія зосереджується на оцінці діяльності з погляду найвищих цінностей і цілей. «Відмінна риса філософського мислення – це подолання егоїстичного типу пізнання й оцінки явищ... В основі філософського світогляду лежить ціннісний тип мислення й орієнтація передусім на моральні гуманістичні цінності... Філософське мислення, усвідомлюючи людину і світ у світлі «кінцевих цілей», завжди бере до уваги загальне благо і найвищі цінності цивілізованого суспільства» [124, с. 26]. При цьому змінюється роль і значення самої філософії, яка постає не лише виявом наявних у культурі тенденцій, а бере на себе провідну роль у їхньому формуванні. Нагальним завданням філософії стає «осягнення нових смислів нового буття», що виявляється в пошукові глибинних ціннісно-моральних інтерпретацій сучасних форм існування культури, постановці смисложиттєвих цілей, аналізі та інтерпретації світоглядних процесів, цінностей і результатів [124, с. 26]. Підтримуючи твердження *Томаса Кальве-Мартіне*, який назвав ХХІ

століття століттям діалогу, *Римма Куренкова* зауважує, що лише наявності знань, свободи та доброї волі раціональний діалог, як єдиний засіб попередження знищення людей на Землі, може привести до універсальності та подолання часткових інтересів [124, с. 27].

Наукове пізнання забезпечує свободу людини у дослідженні світу й самої себе. Водночас наука має висувати норми самостримування у прагненні людини осягнути безмежні виміри помисленого, потенційного, враховуючи обмеженість дійсного, наявного буття. На відміну від інших живих істот, людина здатна виходити за влаштовані природою межі, проектувати і конструювати нові ареали свого існування й відкривати у них нові можливості для життя. Ігноруючи наявний стан справ та сподіваючись лише на власний розум, людина потрапляє в ситуацію, коли природа, за влучним висловом Бернарда Шоу, деморалізує нас довгостроковим кредитом і нерозважливими видачами понад призначене й раптом приголомшує жорстоким банкрутством, що призводить, зокрема, до екологічної кризи. Пошук шляхів її подолання здійснюється в усіх соціальних сферах: економічній, політичній, правовій і навіть мистецькій. Об'єднати їх, на нашу думку, може вироблення ідеалу духовності, який зможе протистояти як надмірному оптимізму, спрямованому на зростання пріоритету цінностей споживання, так і песимізму, що закликає до відмови від досягнень науково-технічного поступу.

Осягнення смислу є надбанням мудрості, яка акумулює в собі вселюдський історичний досвід. Ми цілком погоджуємося з думкою *Імануїла Канта*, який розмежовує вченість і мудрість: «Вдаватися до всього, що збуджує нашу допитливість, і не ставити жаданню пізнання інших меж, окрім неможливості, цілком личить ученості. Однак обрати серед незліченних завдань, які напрошуються самі собою, ті, розв'язання, яких є важливим для людини, – заслуга мудрості. Наука,

здійснивши свій шлях, доходить природним порядком до стану скромної недовіри й каже, невдоволена собою: скільки, проте, речей на світі, яких я не розумію. А дозрілий, завдяки досвіду, розум, який стає мудрістю, говорить спокійно вустами Сократа при вигляді товарів, які виставлені на ринку: скільки проте речей на світі, яких я зовсім не потребую. У такий спосіб два прагнення, такі різні за своєю природою, під кінець зливаються в одне, хоча спочатку вони прямували в зовсім різні боки, тому що перше вирізняється марнославством й невдоволенням, а друге серйозністю та невибагливістю» [97, с. 5–6].

Настав час свободи відповідального пізнання, а не сваволі запальної допитливості. Орієнтирами під час вибору пізнавальних завдань слугують цінності як внутрішні зобов'язання, котрі кожен конкретний науковець бере на себе через вибір і відповідальність. Характерною ознакою сучасності стає злиття екологічної та етичної проблематики. Екологія набуває статусу теорії «природної моралі». Моральність, своєю чергою, трансцендує зі сфери суспільного у природний світ.

Одним зі смислових центрів сучасної філософії науки, як бачимо, постає аксіологічна проблематика. Аналіз становлення і розвитку науки показує, що в процесі пізнання актуалізуються як когнітивні ідеали, так і ціннісні орієнтації та настанови діяльності вченого. Дослідження впливу цінностей на предмет і методи пізнання стали елементом вивчення складного системного процесу соціокультурної детермінації наукової діяльності. Постановка проблеми цінностей у такому вигляді стала можливою після повороту в філософії науки, здійсненого істориком науки Т. Куном, завдяки якому увагу дослідників привернули психологічні та соціокультурні чинники діяльності вчених і динаміки наукового знання.

Хоча вже після так званого Кантового перевороту в гносеології утвердилось уявлення про активну роль суб'єкта пізнання, який

здійснює конструювання об'єкта згідно з апіорними настановами, до середини XX століття ця роль обмежувалася логікою аналітичного мислення. І лише у філософії науки Т. Куна, І. Лакатоса, С. Тулміна та П. Фасерабенда суб'єкт наукового пізнання вписаний у взаємозв'язки із широким контекстом культури.

На цьому тлі філософи науки ставлять перед собою завдання сформулювати й обґрунтувати цілі сучасної науки. До цього їх спонукає передусім ціннісна дезорієнтація, характерна для суспільства загалом, і зниження авторитету науки через усвідомлення негативних наслідків науково-технічного прогресу: екологічних (глобальне потепління, вичерпання природних ресурсів тощо), соціально-політичних (жорстке протистояння авторитарних і демократичних моделей управління, тероризм як засіб прихованої боротьби, який прийшов на зміну відкритим війнам), культурних (деградація національних культур під тиском глобалізації), особистісно-психологічних (депресії, неврози та інші психологічні розлади на тлі підвищення рівня добробуту), біомедичних (зростання ризиків онкологічних захворювань через використання генно-модифікованих об'єктів у харчовій промисловості) тощо. Суспільство втратило цілісний смисловий центр, який консолідував спільні зусилля людей в одному напрямі розвитку, визначеному, обґрунтованому й “освяченому” авторитетом науки. Нині наукове пізнання потребує таких ціннісно-смислових орієнтирів, які здатні відновити довіру до науки і науково-технічного поступу.

Підставою для подальших досліджень аксіологічних передумов наукового пізнання є розрізнення понять “об'єктна детермінація” і “суб'єктна детермінація” науково-пізнавальної діяльності [див.: 159, с. 170–171]. Нас цікавить насамперед суб'єктна детермінація, під якою розуміють комплекс соціокультурних засад діяльності, що опосередковано впливають на процес наукового пізнання.

Провідну роль у культурній детермінації наукового пізнання, на думку В. Яковлева, виконують його ціннісно-сміслові основи. «Аксіологічно нейтральної наукової теорії, такої, що не має передумов, не існує, будь-яке наукове судження неявно спирається на ціннісно-сміслові презумпції, поза якими теоретичні твердження про дійсність нелегітимні й неможливі» [299, с.10]. Ми погоджуємося з його висновком щодо взаємозв'язку неявних культурних стереотипів свідомості з формуванням смислових орієнтацій, які скеровують пізнання: «“очевидно” осмислений порядок речей зовсім не є “природним”, оскільки передбачає вибір на основі певного світорозуміння, розв'язання одних можливостей за рахунок інших, формування ціннісної позиції, яка своєю чергою є концептуальною картиною реальності, що приписує смисл фактам і подіям емпіричного досвіду» [299, с. 9].

Дослідження детермінації наукового пізнання варто проводити на міждисциплінарних засадах взаємодії різних галузей гуманітаристики. Зокрема, ми спираємося на теоретичні узагальнення результатів психологічних досліджень – на концепти “сміслова реальність”, “самодетермінація особистості” (Д. Леонтьєв), “сміслова сфера особистості” (Б. Братусь), “сміслова регуляція” (М. Виноградова, А.Тхостов), “сміслова настанова” (А.Асмолов).

На перший погляд, смисл внутрішньо притаманний людині, оскільки є характерною особливістю її існування, зокрема очевидно, що будь-яка діяльність людини відрізняється від дій тварини тим, що є осмисленою. Але вже з цих тверджень випливає ціла низка запитань, пов'язаних з тим, *коли і як* відбувається осмислення: до початку діяльності, під час чи після неї? Чи можна вважати процес осмислення усвідомленням неявних мотивів і потреб, раціоналізацією інстинктивного та емоційного складників психіки людини? Або навпаки,

смысл є прерогативою розсудку і розуму? Смысл – індивідуальний продукт особистісної свідомості чи колективний продукт суспільно-культурного поступу? Ці та інші питання увійшли до сфери наукових досліджень психологів, саме тому, щоб з'ясувати роль і значення смислової детермінації пізнавальної діяльності, ми звертаємося до результатів їхньої роботи і висновків, яких вони дійшли.

Одразу з'ясуємо значення, в якому вживаємо поняття “смыслова детермінація” – (від лат. *determinatio* – обмеження, визначення) виникнення якісних відмінностей між частинами системи, що розвивається, у нашому випадку – науки, відповідно до визначення смыслу в кожній з її частин. Смысл розглядаємо як одну з детермінант наукового пізнання – чинник, який визначає специфіку предметної сфери, методи пізнання, критерії науковості, залежно від його трактування (як наукової чи ненаукової проблеми в цій галузі, заданого ззовні (трансцендентного) чи внутрішньо притаманного (іманентного), персонального чи соціального, суб'єктивного чи об'єктивного, незмінного, аісторичного чи культурно зумовленого тощо).

Для уточнення розуміння смислової детермінації її варто розглядати крізь призму поняття “смыслова настанова”. Загалом “настанова” позначає готовність, схильність суб'єкта діяти певним чином, забезпечуючи стійкий цілеспрямований характер діяльності щодо певного об'єкта за певних умов. Для вивчення процесу саморегуляції поведінки особистості в соціальній групі, стосунків між членами групи вводиться поняття соціальної настанови, що розкриває зміст суб'єктивних ціннісно-смыслових орієнтацій, якими керується індивід як член групи чи суспільства, і які визначають способи його поведінки в конкретних ситуаціях.

У психології особистості та соціальній психології визначають такі головні функції настанови: цілеспрямування, стабілізація діяльності в

мінливих умовах її перебігу; саморегуляція діяльності в стандартних ситуаціях за заздалегідь спрощеними схемами очікувань і реакцій; збереження обраного напрямку діяльності, способів її реалізації, навіть якщо вони застаріли і не відповідають новим умовам або ситуації. З одного боку, настанова забезпечує стабільність діяльності, її ефективну регуляцію, з іншого – перешкоджає нововведенням, є чинником інертності та консерватизму. При цьому психологи відзначають, що виявити вплив настанов можна лише, коли відбувається їх трансформація під час зміни умов діяльності. Оскільки настанова може стосуватися різних структурних елементів і рівнів діяльності, то виокремлюють смислові, цільові та операціональні настанови [див.: 269].

Смислові настанови містять головний інформаційний пакет, який формується на світоглядних переконаннях людини. Вони відтворюють знання людини про світ, своє місце і призначення в ньому, визначають ідеали, до яких вона прагне. Цей тип настанов віддзеркалює світ належного, досконалого буття, яким він постає для особистості і який скеровує діяльність людини, спонукаючи до своєї реалізації. У цьому аспекті смислові настанови – водночас і початок, і завершення “циклу детермінації” діяльності. Під циклом детермінації маємо на увазі вихідні, початкові координати вибору мети і способів діяльності, які визначаються світоглядними ціннісно-смисловими настановами, та їхню трансформацію у процесі самої діяльності – формування нових смислових орієнтирів. Особлива роль смислових настанов у науковій пізнавальній діяльності, оскільки наука, з одного боку, спирається на світоглядні настанови, а з іншого – сама є їхнім джерелом.

Окрім світоглядно-інформаційного компоненту смислових настанов виділяють емоційно-оцінний, завдяки якому активізується психологічний бар’єр прийняття чи неприйняття ситуації діяльності.

Цей компонент має складну багаторівневу структуру, корені якої заглиблені у підсвідоме і тому майже не піддаються аналізу.

Смислові настанови виконують низку специфічних функцій: підтримування цілісності життєвого світу особистості при змінних обставинах; самоідентифікації та самоактуалізації особистості в процесі діяльності; консолідації групи на основі спільних цінностей і норм її членів; пізнання заради систематизації компонентів світогляду та інші.

На рівні особистості виокремлюють такі рівні організації смислів: біологічний, індивідний, особистісний та смисложиттєвий [див.: 238]. Розвиток і становлення особистості відбуваються поступово, з переходом від одного смислового рівня до іншого: від біологічного (організмowego) до смисложиттєвого (соціального). Як окрема особистість, так і суспільство загалом у кризових ситуаціях може зіткнутися з проблемою переосмислення своїх цінностей і цілей. У цьому процесі часовий континуум минулого-теперішнього-і-майбутнього витягується у смислову вісь, пронизану спільними ціннісними орієнтирами. Досвід минулого і перспектива майбутнього пропускаються крізь контекстуальне сито актуальної життєвої ситуації. Кожен із модусів часу набуває свого осмисленого значення лише в цьому нерозривному взаємозумовленому ланцюжку, безлад вибудовується у низку причиново-наслідкових реакцій.

Людині притаманна ціла смислова система, елементами якої постають смисл життя, смисл діяльності, смисл стосунків та інші. Для постановки проблеми смислової детермінації науки, з нашого погляду, варто розрізняти такі її аспекти: онтологічний, антропологічний, епістемологічний і аксіологічний. При цьому дослідження останнього аспекту має на меті підсумувати й узагальнити, звести до цілого висновки і настанови, які стали результатом вивчення інших аспектів. Вихідним пунктом, стрижнем і метою цих досліджень явно чи

приховано є людина, оскільки смисл як філософську категорію можна визначити як метаорієнтир, згідно з яким оцінюється, скеровується та коректується людське життя. Людина не може самоусунутися з процесу осмислення, навіть якщо визнає його онтологічну заданість.

Отже, смислові настанови формують найвищий рівень регуляції пізнавальної діяльності, забезпечуючи її цілеспрямованість і тривалість. Вони скеровують пізнання відповідно до світоглядних переконань ученого. З погляду Макса Вебера, смислові настанови діяльності вченого – кінцеві світоглядні позиції – не можуть бути науково обґрунтованими чи доведеними, проте впливають на її результати і наслідки. Перспективним напрямом дослідження в сучасній філософії науки може стати аналіз взаємозв'язку тих або тих смислових настанов наукового пізнання та соціальних і культурних наслідків реалізації його результатів.

Висновки до I розділу

Підсумовуючи зазначене вище, можна стверджувати, що загалом різноманітність визначень поняття смислу та його характеристик зводиться до кількох типів, які можна схематично розташувати між двома полюсами буття – *наявного* (суб'єкт може виявити, прийняти чи ствердити смисл) і *належного* (смисл заданий, часто недосяжний для пізнання). Полюс *наявного* є межею конкретності смислу, тобто його визначеності сукупністю стосунків людини і світу. Натомість, полюс *належного* – межа абсолютності смислу, тобто його визначеності абсолютними первнями, Богом. Відповідно, пізнання смислу теж визначається множиною підходів між цими полюсами.

Постановка проблеми смислу допомагає розкрити причини двох головних криз сучасності, з якими намагається впоратися людина, і

намітити можливі підходи до їхнього розв'язання, визначивши взаємозв'язок смислу буття, смислу пізнання і смислу діяльності. Ми дійшли висновку, що припущення самої можливості буття смислу й, відповідно, осмисленого ставлення до світу, пізнання й діяльності ґрунтується на таких передумовах: 1) презумпція *любові* у значенні безкорисливого зацікавлення в Іншому (зокрема, природі). Любов забезпечує паритетні стосунки не лише людини й людини, а й людини і світу, формою реалізації яких є діалог; 2) усвідомлення, що світ як *цілісність* не тотожний сумі частин, а смисл цілого – не просте поєднання результатів осмислення окремих елементів; 3) визнання *свободи* сутнісною характеристикою світового ладу, а не лише буття людини; 4) припущення існування контексту контекстів – метарівня буття.

Відповідно, вірне й зворотне: припустивши, що світ не наділений смислом, ми не вважаємо його цілісним, ігноруємо любов і свободу як несуттєві характеристики буття світу, заперечуємо існування контексту контекстів (абсолютного буття). По суті, перед нами дилема: визнавати смисл притаманним світові чи не визнавати онтологічне значення смислу? Розв'язати її в межах і засобами самої науки наразі неможливо. Але від відповіді на це метафізичне питання, можливо, залежить фізична доля світу і наша участь у ній.

Історичний аналіз становлення науки і техніки та зростання їхнього впливу на зміни у світі показує, що причинно-наслідковий ланцюжок «пізнання – перетворення – зростання штучного середовища за рахунок природного» виник у результаті усунення проблеми смислу зі сфери природничо-наукового дослідження і витіснення її на периферію пізнання. Дослідження смислового потенціалу наукового знання може повернути гуманітарним наукам їхнє первісне призначення – пізнання цінностей і формування цілей людського життя. Гуманітарні науки

зорієнтовані на пізнання *належного*, а тому мають пріоритет у визначенні цілей наукового пізнання. Проте лише в інтеграції наук розкривається потенціал кожної з наук у процесі пізнання, результатом якого може стати знання як *смысл*, а не лише як сила.

Смислові настанови формують найвищий рівень регуляції пізнавальної діяльності, забезпечуючи її цілеспрямованість і стабільність. Вони скеровують пізнання відповідно до світоглядних переконань ученого. З погляду М. Вебера, смислові настанови діяльності вченого – кінцеві світоглядні позиції – не можуть бути науково обґрунтованими чи доведеними, проте впливають на її результати і наслідки. Перспективним напрямом дослідження в сучасній філософії науки може стати аналіз взаємозв'язку тих або тих смислових настанов наукового пізнання та соціальних і культурних наслідків реалізації його результатів.

Філософський аналіз ціннісно-смыслової проблематики в науковій діяльності має не лише світоглядне, а й науково-практичне значення. Його результати можуть використовуватися під час формування концепції соціального розвитку, визначення стратегії наукових досліджень, розробки принципів національної освіти тощо.

РОЗДІЛ II.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕНЬ СМИСЛУ В ГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

2.1. Розкриття інтерпретативно-контекстуальних характеристик смыслу в герменевтичній традиції

Категорія смыслу – одна з ключових у теорії розуміння та тлумачення. Сучасні дослідники не полишають спроб виявити спільні для усіх видів пізнання механізми розуміння й інтерпретації. Один з можливих шляхів успішної реалізації цього завдання – звернення до ідей філософів XIX–XX століть, які заклали основи теорії розуміння та тлумачення. Критичне переосмислення сильних і слабких сторін їхніх проєктів дозволяє уникнути старих помилок і водночас сформувати фундамент для дальших досліджень. Плідне використання герменевтичного методу, розвинене й доповнене у феноменології, зумовило помітне зростання знання в соціології, правознавстві, психології, педагогіці й інших гуманітарних науках. І хоча гуманітарне знання розвивається під впливом різних методологічних концепцій, філософських течій і напрямків, герменевтика і феноменологія не втрачають своєї актуальності в цьому конкурентному середовищі. Філософія науки другої половини XX століття переглядає усталені підходи до розмежування гуманітарних і природничих наук. Зокрема, *Томас Кун* у своїх працях надав традиційній для гуманітарного пізнання герменевтичній процедурі нового значення, виявивши її потенціал для розуміння процесу розвитку природничого знання [339]. З того часу значну увагу філософи й методологи присвячують дослідженню потенціалу герменевтики та феноменології для формування універсальної наукової методології, спираючись на спільні для

гуманітарних і природничих наук процеси розуміння, пояснення, інтерпретації даних експериментів і спостережень.

Аналізуючи сучасний стан гуманітарного пізнання та його передумови, *Борис та Ірина Починки* дійшли висновку, що методологічна рефлексія гуманітарного пізнання має плюралістичний характер. Плюралізм виявляється як у різноманітності концептуально-теоретичних схем світу людини, так і методів і підходів його осягнення [191, с. 29]. Водночас автори зазначають, що саме герменевтика та феноменологія, поряд з аксіологією, формують провідні епістемні парадигми гуманітарного знання. Так, герменевтична парадигма інтегрує основні компоненти осягнення ціннісно-смислової реальності на основі розуміння, яке є головною метою «наук про дух», а феноменологія, «завдяки конституюванню сутнісно-смислового бачення предмета», «служує ейдетичною основою цих наук, сприяючи досягненню достовірного і загальнозначущого знання про світ людини» [191, с. 37, 23].

Вахтанг Кебуладзе в оглядовій статті, присвяченій аналізу застосування феноменології і герменевтики в українській гуманітаристиці [101], засвідчує, що «в сучасній українській науковій періодиці ми знаходимо багато прикладів використання феноменологічної методології в різних філософських і гуманітарних дослідженнях. Це відповідає задуму засновника феноменології *Едмунда Гусерля*, який розглядав феноменологію не лише як філософську концепцію, а також як універсальну методологію наукового пізнання. Водночас в українській гуманітаристиці застосовується герменевтика як універсальна стратегія розуміння, що здійснює одну з головних теоретичних амбіцій цього філософського вчення» [101, с. 136]. Попри те, обидва напрями відіграють провідну роль не лише в гуманітарному

дискурсі, а й визначають спрямування досліджень загальних проблем пізнання, свідомості, ментальних процесів тощо.

Історію становлення «науки про тлумачення сенсу» – герменевтики – найбільш докладно серед українських дослідників описав *Андрій Богачов* [23]. Автор розрізняє спеціальну герменевтику – мистецтво тлумачення текстів, що зародилося в Античності; епістемологічну герменевтику – методологію гуманітарних наук, яку розробляли *Е. Бетті, Е. Д. Гіри, В. Дильтай, Б. Лонерган, Ф. Шляєрмахер* та інші; філософську герменевтику, або герменевтичну феноменологію, підвалини якої заклали *М. Гайдегер* і *Г.-Г. Гадамер* [23, с. 17]. Відповідно, визначаються три сфери герменевтики: герменевтика тексту, герменевтика духу та герменевтика досвіду.

Герменевтика тексту виникла в межах екзегетики, мета якої – зрозуміти текст, виявивши його намір – інтенцію. Завдання інтерпретації на цьому етапі, як зауважує *Поль Рікер (Paul Ricœur)*, полягає у подоланні «культурної дистанції», що лежить між читачем і текстом, сторонніми одне одному, і залучити смисл тексту в нинішнє розуміння читача. Інтерпретація здійснювалася на підставі наявних способів розуміння: міфу, алегорії, метафори, аналогії тощо [199, с. 34]. Зв'язок, який виникає між «технічними проблемами тлумачення тексту і більш загальними проблемами значення і мови», виявив кореляцію між поняттями інтерпретації та розуміння [199, с. 35].

Герменевтика духу претендувала на роль методології гуманітарних наук, взявши на озброєння метод інтерпретації та наголосивши на філософському аспекті процедури розуміння. Головні віхи на шляху переходу до герменевтики духу позначились у розв'язанні *Фридрихом Шляєрмахером* проблеми розуміння, розгорнутому в лекціях 1805–1833 рр. Німецький мислитель прагне виявити універсальні принципи та закони, на основі яких можна побудувати загальну герменевтику,

застосовну до будь-яких конкретних ситуацій зустрічі реципієнта (читача, слухача, перекладача) й автора. Текст, який потребує розуміння, є зіткненням загального – лексико-граматичного пласту, мови як системи значень, й індивідуального – психологічного пласту, смислових комбінацій, репрезентованих авторським стилем. Відповідно, потрібно оволодіти двома ключами до розуміння: граматичним (лінгвістичним) і психологічним (особистісним) тлумаченнями. Граматичне тлумачення виводить смисл з актуального використання слів згідно з правилами їхнього вживання, визначаючи загальні, спільні для користувачів, значення слів. При цьому кожне слово має загальну сферу смислу, яку можна *відчутти* в кожному конкретному випадку його застосування.

Але такого тлумачення недостатньо, оскільки Шляєрмахер переконаний, що між мовцями існують концептуально-інтелектуальні розбіжності щодо мовних значень, а слова набувають різних смислових відтінків залежно від конкретного контексту і від наміру автора (наприклад, ствердити, заперечити, запитати, здивувати тощо), і для того, щоб досягти повного розуміння, потрібне психологічне тлумачення. Останнє має свої підвиди: власне психологічне і технічне тлумачення [361, р. 40]. Психологічне – спрямоване на схоплення цілісності й актуального напрямку роботи, воно виявляє творчі ідеї, враховуючи фундаментальні думки, які зростають із тотальності життя. Технічне – прагне зрозуміти композицію (*composition*) як об'єктивну реалізацію і роздум (*meditation*) як генетичну реалізацію авторського задуму (*decision*) [361, pp. 40, 223]. Отже, тлумачення забезпечується використанням двох методів: порівняльного (*comparative*), наприклад, шляхом зіставлення окремих випадків вживання слова і загального правила його використання, і методу здогадування (*divinatory*) – шляхом інтуїтивного відгадування смислу, закладеного автором, відповідно до його особистих пріоритетів, мовних звичок, стилю. Знання на підставі здогадування

можливе завдяки тому, що людина чутлива до унікальності інших і кожен з нас містить у собі часточку інших [361, р. 150].

Герменевтична процедура Шляєрмахера ґрунтується на принципі цілісності розуміння, відомому як герменевтичне коло. Потрібно взяти до уваги, що це коло не статичне, а динамічне, здатне розширюватися й охоплювати нові сфери інтерпретації, оскільки принцип цілісності враховує не лише єдність цілого та його складників, а й контекст цілого – історичний, культурний; жанр, до якого належить текст; психологічні інтенції автора тощо. У такий спосіб можна досягати все глибшого й глибшого розуміння, розкриваючи нові грані смислу відповідно до нових контекстуальних зв'язків, які віднаходить інтерпретатор.

Герменевтичний принцип може бути модифікованим залежно від типу тексту, до якого його застосовуватимуть. Наприклад, у наукових текстах тлумачення має прагнути зрозуміти одразу якомога більше, оскільки в текстах такого типу весь текст постає деталлю головної думки [361, р. 219].

Принцип історичності, характерний для гуманітарного пізнання, набуває у Шляєрмахера і об'єктивного, і суб'єктивного змісту, оскільки для розуміння потрібно враховувати як історичність об'єкта розуміння-інтерпретації (як продукту мови, яка має свою історію), так і історичність самого автора (зміни, яких зазнає його розум, дух) [361, р. 112]. Специфіка гуманітарного пізнання полягає саме в тому, що, пізнаючи, людина збагачується новими смислами, які впливають на подальше пізнання, тим самим неперервно підтримуючи і створюючи людський світ – духу, культури, і забезпечує самотворення – процес формування людини, її людськості.

Вільгельм Дильтай підносить герменевтику на новий методологічний щабель, розширивши її значення до рівня епістемологічного обґрунтування гуманітарних наук [див.: 199, с. 35–36;

151, с. 15–20; 227, с. 102–110.]. У працях Дильтая завершується перехід герменевтики від вузько спрямованої методи тлумачення біблійних текстів до методології духовних наук, основу якого заклали *Фридрих Аст*, *Фридрих Август Вольф*, *Вільгельм фон Гумбольдт*, *Фридрих Шлегель*, *Фридрих Шляєрмахер* та інші. Досліджуючи процес формування герменевтики (*Die Entstehung der Hermeneutik*, 1900), Вільгельм Дильтай усвідомлює складність і значущість проблеми конституювання наукового знання про індивідуумів і основні форми одиничного людського існування в загальному. Питання, які перед ним стояли («Чи можливе таке знання?» і «Якими засобами ми володіємо, щоб його здобути?»), потребували нагальної відповіді.

Гуманітарні науки у герменевтиці отримували обґрунтовану впевненість у тому, що розуміння одиничного, індивідуального може піднятися до рівня універсальної значущості – об'єктивного знання. Процедури розуміння й інтерпретації залишаються базовими під час побудови гуманітарних наукових систем шляхом виведення загальних закономірних відношень і внутрішніх зв'язків на основі об'єктивного сприйняття одиничного [315, р. 235].

Сам Дильтай пройшов складний шлях у формуванні свого ставлення до герменевтики: від протестантської екзегези богословських текстів, яка не викликала особливого оптимізму й віри в її спроможність стати методом наукового пізнання, до епістемологічно-рефлексивного обґрунтування наук про дух, заснованого на методологічній значущості процедури розуміння. Саме тому поняття герменевтики досить рідко зустрічається в його працях, порівняно з поняттями розуміння, інтуїції, емпатії, хоча між ними існує когерентний зв'язок. Герменевтика для Дильтая, зрештою, постає дослідженням і водночас методом розуміння експресії духу, а герменевтичне коло – коловоротом безперервно

повторюваного виявлення внутрішнього змісту життя у зовнішніх виявах.

Тлумачення стає можливим завдяки емпіричному досвідові сприйняття виявлень безпосередньо недоступного пізнання внутрішнього смислу. Розуміння методологічно опосередковане, на відміну від безпосередньої інтуїції та емпатії. Тим самим Дильтай прагнув відмежуватися від традиції німецького ідеалізму та романтизму, не визнаючи при цьому і принципів позитивізму. Наукове підґрунтя гуманітарного знання від вбачав у можливості розуміння шляхом суб'єктивного сприйняття об'єктивних знаків смислу, виявлених у мовних текстах і дискурсі, а також у музичних, художніх творах тощо. При цьому важливу роль у тлумаченні відіграють індукція і гіпотеза (так само, як і в природознавстві) [315, pp. 98, 158, 253–257.]. Прагнучи досягти об'єктивності герменевтичної процедури, потрібно спиратися не лише на здатність співпереживання і відчуття, а й на реконструкцію культурно-історичного контексту розуміння. Такі настанови Дильтаєвої герменевтики сумірні дивінаторному та компаративному методам Шляєрмахера.

Суттєвим для концепції Дильтая є введення екзистенціальної категорії життя в понятійний апарат герменевтики. У чуттєвих виразах життя науково-теоретичний аналіз пізнає духовне. Дильтай називає життям духовний світ (на зразок Гегелевого об'єктивного духу) як цілісність, на схоплення якої спрямоване розуміння. Але життя постає не лише предметом розуміння, а і його передумовою: ми здатні розуміти життя-дух, тому що самі є життям-духом. Така настанова на розуміння, трансформована в екзистенціальному ракурсі, втілилася у феноменології Мартіна Гайдегера.

Проблема розкриття категорії смислу в науці (і на рівні пізнавального процесу, і на рівні знання як готового продукту) пов'язана

з традиційною дихотомією природничого і гуманітарного знання, наук про природу і наук про дух. Смысл ніби елімінується з природодослідження, основним методом якого виступає пояснення законів природи, в той час як у пізнанні духу та його похідних на перший план виходить метод розуміння.

Обґрунтування такого підходу бачимо у герменевтиці, зокрема у працях Дильтея: «Розуміння й витлумачення – ось метод, який використовується науками про дух. У ньому поєднуються усі функції. Розуміння й витлумачення містять у собі всі істини наук про дух. Розуміння в кожній окремій точці відкриває окремий світ» [69, с. 253].

Для Дильтея розуміння виявів іншого життя, інших людей ґрунтується на переживанні і розумінні самого себе, але не в психологічному значенні, і не в логічній конструкції, а в значенні науково-теоретичного аналізу. Цей аналіз дозволяє пізнавати духовне у чуттєвих виявах життя. Спосіб і результати розуміння відрізняються залежно від типу виявів життя.

До першого типу Дильтей зараховує поняття, судження і складніші утворення думки, які як компоненти науки здобувають спільну фундаментальну рису – тотожність змісту думки, незалежно від обставин і часу її виникнення, осіб, яким вона належить. Ця тотожність відповідає вимогам логіки.

До другого типу, на думку філософа, належать вчинки, які дозволяють дати загальне визначення внутрішнього життя тільки через роз'яснення того, як у ньому поєднані обставини, мета, засоби і життєвий взаємозв'язок.

Ще один тип – вираження переживань, яке піднімається з глибин несвідомого, але його найменшою мірою можна взяти за основу розуміння духовного первня. Справді істинними виявленнями духовного

є величні твори мистецтва, в яких зміст є правдивим сам собою, оскільки повністю звільнений від зв'язку зі своїм творцем.

Мета розуміння – пізнати об'єктивний дух, під яким Дильтай розуміє різноманітні форми, в яких спільність, що існує між індивідами, об'єктивувалася в чуттєвому світі: «Царина духу охоплює стиль життя, форми спілкування, цільові зв'язки, утворені суспільством, звичаї, право, релігію, мистецтво, науку і філософію... Цей світ утворює те середовище, в якому здійснюється розуміння інших людей і проявів їхнього життя» [69, с. 256]. Для Дильтая головною сферою застосування методу розуміння стає історична наука.

Як бачимо, смисл у гуманітарному знанні розкривається шляхом застосування методу розуміння. Натомість деякі автори вважають, що розуміння – універсальна операція, властива як для гуманітарного, так і для природничого знання [див.: 90]. Смисл природних явищ розкривається насамперед не через пояснення, яке може бути простим виведенням знання про досліджуваний об'єкт із відомих загальних істин або законів, технічним прийомом, який дозволяє розв'язувати конкретні наукові проблеми, а саме через розуміння, яке є результатом долучення нового змісту до системи наявних знань, переконань, цінностей та ідеалів. У такий спосіб розуміння виходить за межі знання, перевершує його через звернення до світоглядних настанов. Пояснення апелює до загальновідомих істин, висновки виводяться з наявних знань, а розуміння – до визнаних спільних цінностей, висновки спираються на життєвий досвід.

Метод розуміння спробував застосувати до природничого знання *Олександр Івін*, пов'язавши його з принципом детермінізму. У запропонованій концепції зрозумілим у природі називається те, що визначено (детерміновано) попередніми явищами, а незрозумілим

вважається те, що не визначено попереднім перебігом подій і не узгоджується з «природним плином речей» [див.: 90].

При цьому варто зазначити, що саме значення «природного плину речей» відрізняється в різні історичні епохи розвитку науки і залежить від смислового поля культурної цілісності. Розум актуалізує культурно зумовлений пізнавальний потенціал взаємодії людини зі світом, а не просто продукує суб'єктивні фікції. Тому дуже важливо з'ясувати істинну природу цього потенціалу.

Науковому пізнанню передуює специфічне «перед-розуміння» – своєрідний «еталон природності», без якого цілеспрямоване дослідження дійсності взагалі немислиме. Закони природи до певної міри узгоджуються зі згаданим масштабом. І хоча наука покликана досліджувати «істинну природу», остання постає перед нами в ідеалізованому вигляді теоретичної картини. Принципи цієї ідеалізації криються не в самій природі, а в культурі історичної доби. Яскравою ілюстрацією змін в аксіологічній парадигмі була переорієнтація пізнавальної діяльності, культури і всього суспільного життя на нову світоглядну модель, яка відбулася в Новий час і призвела до кардинальної перебудови старої науки.

Кожен ідеал, аксіологічно значущий регулятивний принцип і норма пізнавальної діяльності задають певний горизонт нових, досі не реалізованих можливостей. Цей потенціал відкритий і водночас обмежений апіорною смисловою матрицею – категоріями «природного» і «неприродного», полем визнаних науковим товариством їхніх основних значень, які вважаються очевидними та незаперечними в певному соціокультурному середовищі. Науковці інтуїтивно впевнені у достовірності розуміння цих категорій.

Пошук смислу щодо природних явищ і процесів може йти двома шляхами: 1) через припущення раніше закладеного смислу – природних

законів, природного перебігу подій, які науковець розкриває в процесі пізнання-природодослідження; 2) або через припущення наявності мети розвитку природи, яку потрібно віднайти, щоб зрозуміти природні явища. Схожу думку висловлює Івін, коли розмірковує про сутність категорії детермінізму та її різновиди в контексті проблеми розуміння природи: «...відмінність між переддетермінізмом і постдетермінізмом означає, що існують різні *типи розуміння природи*: розуміння її явищ, яке відправляється від минулого до майбутнього, і розуміння, що йде у зворотному напрямку, яке називається зазвичай “телеологічним” розумінням» [90].

Вважаємо, що розуміння постає універсальним методом науки, здатним об'єднати природничі та гуманітарні царини пізнання. Доречним з цього приводу буде навести міркування Івіна: «Зіставлення пояснення і розуміння – реальна проблема методології науки, яка привертає зараз усе більше уваги. Неопозитивізм, який зарозуміло ставився до гуманітарних наук і нехтував їхньою своєрідністю, не знайшов у системі своїх понять місця для поняття розуміння, яке здавалося йому “суто гуманітарним”. У результаті запропонований неопозитивістами опис пояснення виявився вузьким і однобічним. Філософська герменевтика протиставляє гуманітарні науки природничим, зосереджує свої інтереси на розумінні, залишаючи осторонь проблеми, пов'язані з поясненням. Неминучий наслідок такого підходу – розпливчастість її міркувань про саме розуміння» [90].

Отже, нехтування загальною розробкою проблеми розуміння призводить до неповноти і вад кожної з методологій. Натомість звернення до сутності розуміння як методу пізнання може стати підґрунтям для міждисциплінарного синтезу, потреба в якому стає нагальною для сучасної філософії науки.

Проблема розуміння породжується пошуком, встановленням чи творенням смислу. Процес пізнання – це завжди зіставлення знання і незнання, відомого і невідомого, процес усунення невизначеності. Розуміння апелює до рефлексії як до здатності «відобразити “коливання” смислу між нескінченністю невисловленого і скінченністю сказаного» [90]. Зауважмо, що якщо головна характеристика світу – розвиток, точніше (в термінах постнекласики) саморозвиток і самоорганізація, то смисл не може бути однозначно заданим щодо нього, а отже, з’ясування смислу – це завжди творчість. Смисл конститується щоразу в процесі взаємодії суб’єкта і об’єкта пізнання, актуалізуючи відповідні до конкретної пізнавальної ситуації потенції цієї взаємодії.

2.2. Розв’язання проблеми смислоутвердження світу людською свідомістю у феноменології

Едмунд Гусерль критикує спроби Дильтея обґрунтувати наукову об’єктивність наук про дух на підставі герменевтичного методу і протиставляє йому метод феноменології – філософії як строгої науки (*Philosophie als strenge Wissenschaft*, 1911). Феноменологічний метод привчає до аскетичної дисципліни інтерпретації, завдання якої – реконструювати, тобто розкрити, «оголити» зміст раціональної структури наших вірувань (очікувань), що лежить в основі інтерсуб’єктивного досвіду. Смисл, із погляду феноменології, постає ідеальним змістом актів свідомості. У «Логічних дослідженнях» (*Logische Untersuchungen*, 1900/1901) поняття смислу розкривається у логіко-семіотичній тріаді: смисл (Sinn) – значення (Bedeutung) – об’єкт, предмет (Gegenstand).

Н.В. Зайцева так пояснює ці терміни: «Sinn Гусерля виявляється смисловою характеристикою когнітивного акту, який розглядається з боку його ідеальної апріорної структури – інтенціональності (спрямованості на ...). Смыслу Sinn відповідає те в акті, що заступає об'єкт спрямованості, і те, як він заступається. Цей ідеальний об'єкт у модусі «як» отримує своє лінгвістичне оформлення, «матеріалізується» в мові. Отож, Bedeutung – ніщо інше, як лінгвістично оформлений Sinn. Так, семантичне поняття значення як смислової характеристики знаку (Bedeutung) отримує в теорії Гусерля своє когнітивне виправдання. Для об'єктної характеристики когнітивних актів і відповідних лінгвістичних висловлювань Гусерль користується термінами “Gegenstand”, “Gegenstandlich”, “Gegenstandlichkeit”» [див.: 83]. Феноменологія дала поштовх до розвитку різних гілок дослідження смислу, зокрема у структурі свідомості (*Л. Виготський, В. Зінченко*), теорії мислення (*О. Тихомиров*) тощо.

У більш пізній концепції інтенціональності (спрямованості свідомості) смисл співпадає з поняттям «ноема» (смысл предметності), довкола якого концентрується феноменологічний аналіз. Підґрунтя феноменології закладено у відмові від визнання самоочевидної впевненості у судженнях про світ поза людською свідомістю. Висловлений *Декартом* сумнів у істинності вірогідного знання про світ на основі чуттів породив новочасний європейський соліпсизм, який дає можливість уникнути залежності розуму від зовнішньої реальності й спиратися в пізнанні передусім на мислення індивіда. Тим самим відкривається шлях для обґрунтування раціоналізму, сумірного експериментальній науці Нового часу. Свідомість, яка ототожнювалася з мисленням, опиняється поза сумнівом, водночас світ залишається запитанням, відповідь на яке піддається критичній процедурі перевірки, обґрунтування, доведення. Але, відкинувши опору на об'єктивність

реальності як вихідного твердження методології наукового пізнання, прихильники соліпсизму постали перед проблемою виявлення підстав для загального значення й оцінки отриманих результатів дослідження. Для розв'язання цієї проблеми шукали спільності вихідних засад актів пізнання.

З погляду феноменологічної настанови, образ світу формується в індивідуальному досвіді суб'єкта. Призначення феноменологічної редукції (*epoche*) полягає, так би мовити, у винесенні за дужки всіх знань, переконань щодо природи світу, залишивши світ сам-собою (але не в кантівському ноуменальному значенні, а як явище – феномен), очищений від нашарувань результатів попереднього людського пізнання. Для цього потрібно звільнитися від звичних, усталених смислів і значень уживаних слів, повторюваних дій, визначених сутностей – торкнутися чистої емпірії. Далі за допомогою ейдетичної редукції, спочатку інтуїтивно проникаючи в сутність речей, а потім виявляючи загальні риси, розмежувати сутнісні та умовні риси досліджуваних предметів, розкрити сутнісні зв'язки між ними. Отримане аподиктичне знання (про сутнісні предикати) дає можливість творити світ ідей. Зіставляючи чисті перцепції й універсальні ідеї, ми реконструюємо загальнодоступний світ. Метод, який використовуємо при цьому, виявляється замкненим у своїх вихідних умовах і результатах – ми потрапляємо у феноменологічне герменевтичне коло.

За Гусерлем, фундаментальну роль у нашому конституюванні і нас самих як об'єктивно наявних суб'єктів й інших наявних суб'єктів, так само як і об'єктивного просторово-часового світу, відіграє інтерсуб'єктивний досвід. Інтерсуб'єктивність – умова і водночас результат спілкування Я з Іншими, вибудовування в собі образу Іншого на підставі своїх власних відчуттів, переживань, уявлень. Інтерсуб'єктивна спільність, породжена притаманною здатністю людини

до емпатії, інтуїтивного припущення, що Інший переживає світ у досвіді подібно до мене, постає як спільність суб'єктивних світів – віддзеркалення досвіду переживання світу індивідами, результат якого – образ об'єктивного світу. Але при цьому не існування предмета постає проблемою, яку повинна досліджувати філософія, а «смыслеутвердження світу» людською свідомістю – одним можливим «полем надання смислу» [335, S. 107]. Свого часу Рікер, критикуючи раннього Гусерля, зазначив, що він «лише реконструював новий ідеалізм, близький до неокантіанства, з яким сам і боровся: редукція тези про світ насправді є зведенням питання про буття до питання про смисл буття; смисл буття, своєю чергою, зводиться до простого корелята суб'єктивних способів бачення» [199, с. 38].

У ході такого «смыслеутвердження» ми стикаємося з низкою наперед заданих, інтенціональних, невідрефлектованих уявлень і переконань, які отримують назву «життєсвіт». Це поняття з'являється у пізній період творчості Гусерля і має два головних тлумачення: 1) переконання, з погляду яких формується і підтверджується ставлення до себе, до інших, до об'єктивного світу; 2) соціальний, культурний або еволюційно закорінений смисл, або значення, які формуються в рамках категорій спільної мови і водночас є апіорною загальною структурою, що робить можливими обопільні трансляції з однієї мови в інші. Друге з названих тлумачень життєвого світу передбачає наявність певної цілісності, яка задає межі, формує структуру нашого розуміння світу, стає апіорною смисловою матрицею. Дослідження проблеми розуміння, зумовлене проблематизацією наукового пізнання загалом, тим самим зводиться до мовного середовища, на якому акцентував увагу Шляєрмахер, і згодом аналізуватимуть в аналітичній філософії.

У своїх пізніх працях, зокрема «Картезіанських медитаціях» (*Cartesianische Meditationen*, 1950), Гусерль ставить питання про генезу

смислу не стільки як структурної одиниці мислення чи елемента свідомості, скільки як конструкта, породженого «горизонтом світу». На передній план виходить проблема об'єктивності наукового знання, проінтерпретована в контексті інтерсуб'єктивності й можливості досвіду Іншого. Філософська рефлексія Гусерля відкриває нову форму досвіду – трансцендентальний досвід і, відповідно до нього, трансцендентальну суб'єктивність і трансцендентальну інтерсуб'єктивність – головні поняття Гусерлевих медитацій. Трансцендентальний досвід – це абстрагування від об'єктивного, такий потік мислення, з якого послідовно вилучають усі думки (як процедури і результати мислення) про «не-Я», «чуже» або Іншого. Трансцендентальна суб'єктивність передує буттю світу і містить у собі його реальність як ідею. Це вільна суб'єктивність, яка конститує смисл предметності, але не позичає його в наявних ідеях, поняттях тощо чи в самій предметності.

Феноменологічний метод, розроблений Гусерлем, сумірний відповідній онтології, категоріями якої постають «трансцендентальне Его» (первісна сутність, яка містить у собі досвід світу і яка засвідчує світ в узгодженості); «інтенціональність» (предметна спрямованість свідомості), «життєсвіт» (світ повсякденного життя), «трансцендентальна інтерсуб'єктивність» (відкрита спільність монад, яка передує об'єктивності і містить її в собі), «об'єктивно наявний світ» (корелят універсальної єдності здійснюваного в Его сукупного конституювання в його сутнісній формі) [див.: 63, с. 174, 167, 175].

Гусерль вважає, що всі справжні, відповідальні за свої основи науки мають належати до царини філософії, яка є універсальним самопізнанням. А наука, яка називає себе позитивною, насправді є «загубленою у світі» наукою. І щоб відродити себе, наука має «спочатку втратити світ через епоху, щоб потім здобути його знову в універсальному самоосмисленні» [63, с. 199].

У працях *Мартіна Гайдегера* герменевтика набуває нового – онтологічного сенсу, зазнаючи впливу двох потужних філософських напрямів: феноменології та екзистенціалізму. Гайдегер у курсі лекцій, присвяченому основним проблемам феноменології (*Die Grundprobleme der Phänomenologie*, 1927), визначає поняття «феноменологія» як назву для методу наукової філософії [283, с. 3], а саму філософію як теоретично-понятійну інтерпретацію буття, його структури і можливостей [283, с. 14].

Фундаментальне питання філософії – питання про смисл буття загалом (поставлене до того, як був прочитаний згаданий курс, у «Бутті та часі» (*Sein und Zeit*, 1927)) породжує проблематику феноменології. Гайдегер прагне обґрунтувати філософію як витвір людської свободи з неї самої, а не з якогось суцього, яке є предметом інших, позитивних наук. Відповідно, феноменологія не дає жодного попереднього знання про предмет свого дослідження, а лише забезпечує можливість його здобуття.

Стратегія пізнання визначена специфічно гайдегерівським способом філософування як запитування, нанизуючи відповіді на запитання-здивування, серед яких: Як загалом можливе буття? Яким шляхом можна проникнути у смисл буття загалом? Звідки, тобто з якого наперед даного горизонту, ми розуміємо дещо таке, як буття? Як можна, всупереч множинності способів-бути, загалом говорити про єдине поняття буття?

Феноменологічний метод – це початок, вихідний пункт філософування, до якого немає жодних готових відповідей, у якому відлунює сократівський принцип «я знаю, що я нічого не знаю». З цього розпочинається підхід до буття – шлях, яким важливо пройти хоча б один раз для того, щоб, «по-перше, навчитися дивуватися загадкам

речей, а по-друге, розпрощатися з усіма ілюзіями, котрі особливо вперто в'ють гнізда в філософії» [283, с. 436].

Гусерлеве «назад до самих речей» постає у Гайдегера послідовним крокуванням до розмикання предмета, відкриттям доступу до істини. При цьому мислитель застерігає від намагання зрозуміти чи перетворити феноменологічний метод на техніку, оскільки це призведе до нівелювання його головної характеристики – оновлення відповідно до нових його здобутків. Тим не менше, феноменологія забезпечує певну процедуру, основні складники якої: феноменологічна редукція, феноменологічна конструкція і феноменологічна деконструкція. Зауважимо, що останній крок цієї процедури дещо відрізняється від постмодерністського трактування деконструкції. Філософське пізнання реалізується як історичне пізнання, спрямоване на редуктивну конструкцію буття через «зворотний рух до [джерела] традиції, що зовсім не означає заперечення традиції чи виголошення суджень про її нікчемність, а навпаки, саме позитивне її привласнення» [283, с. 28].

У Гайдегера проблема смислу постає передусім у логіко-онтологічному вимірі як проблема смислу буття, яка є вихідною феноменологічною проблемою. «Смисл» буття розкривається в процесі пошуку відповіді на запитання: «Що є буття?», а не «Для чого воно є?», тобто має суто логічний, а не телеологічний зміст. Феноменологічна інтерпретація смислу, за Гайдегером, звернена більшою мірою до логіко-онтологічного аспекту, ніж до лінгвістичного, семантичного тощо.

Герменевтичну традицію після Гайдегера підтримує *Ганс-Георг Гадамер*. Загалом погоджуючись із постановкою проблеми смислу в контексті розробки процедури розуміння та інтерпретації текстів, характерною для Шляєрмахера та Дильтея, Гадамер у праці «Істина і метод» (*Wahrheit und Methode. Grundzüge einer philosophischen Hermeneutik*, 1960) зауважує зв'язок між смислом тексту та істиннісними

значеннями тверджень, які він містить. Розуміння тексту полягає в розумінні його смислу шляхом оцінки його «заявки на правду» (*Wahrheitsansprüche*). Водночас важливу роль у герменевтичному досвіді має дієво-історичний момент, усвідомлюючи який, ми розуміємо, що кожне актуальне розуміння відрізняється від інших, можливих в інших історичних умовах тлумачень, хоча предмет розуміння залишається тим самим. Для розуміння будь-якого тексту, артефакту, події тощо, які належать минулому, а не теперішньому, оскільки вони *вже* здійснені, завершені і тому можуть бути предметом герменевтики, ми потребуємо *злиття горизонтів* теперішнього і минулого [45, с. 360–362]. Тут простежується спільне для Гадамера і Гайдегера позитивне ставлення до традиції, у якій можливе злиття старого й нового в живій єдності. Герменевтичне коло набуває нового змісту: замкненість розуміння сумірністю актуального, особистого і минулого, історичного. Розуміння *Я* визначається минулим, присутнім у цьому *Я* (підстава розуміння), і зумовлене відмінністю *Я* від того минулого (проблема розуміння), а розуміння *минулого* визначається теперішнім горизонтом *Я* і зумовлене відмінністю минулого від теперішнього горизонту *Я*.

Філософ застосовує метод герменевтики для розв'язання проблеми пізнання людини як особливого буття, здатного до розуміння, посилюючи тим самим акцент на антропологічному аспекті Гайдегерової онтологічної постановки проблеми смислу.

Основу розуміння формує запитання, обмежене смисловим горизонтом мови і нашого знання [45, с. 427–428]. Смысл визначається Гадамером як спрямованість (*Richtungssinn*): «Смысл питання – це ... напрямок, у якому тільки й може йти відповідь, якщо ця відповідь хоче бути осмисленою, смислотвірною. Питання вводить запитуване (*das Befragte*) в певну перспективу. Тому логос, який розкриває це розкрите буття, завжди є відповіддю. Вона сама має сенс лише в сенсі

поставленого питання» [45, с. 426]. Герменевтичне завдання полягає у тому, щоб зайти в розмову з текстом, оживити ситуацію смислокомунікації. Тлумачення, з цього погляду, – це відновлення первісної смислокомунікації через постановку запитань і надання відповідей, які стають живою розмовою між текстом і тлумачем [45, с. 432]. Гадамер акцентує увагу на тому, що ми не лише не можемо уникнути особистісного контексту розуміння, а й потребуємо його для розуміння.

Феноменологічний феномен містить у собі розмову і структуру запитання-відповіді. Текст ставить запитання інтерпретатору, оскільки він є предметом тлумачення, і інтерпретатор ставить запитання до тексту. Зрозуміти текст означає зрозуміти запитання, відповіддю на яке є цей текст. Сислове спрямування тексту визначається в межах горизонту питання. Але питання має стосунок не лише до тексту (є запитанням, яке стояло перед автором тексту), а й до інтерпретатора, який його актуалізує, робить своїм запитанням [45, с. 434–435]. Визнаючи потенційну множинність смислів, Гадамер розрізняє питання, які можна поставити, і питання, які дійсно поставлені – справжні запитання, у яких тільки й розкривається смисл.

Підсумовуючи міркування про взаємозв'язок смислу і питання, мислитель дійшов висновку, що логіка наук про дух – це логіка питання. У розробці цієї логіки Гадамер спирається на праці Р. Дж. Колінгвуда, але бере до уваги не лише письмові тексти, а й будь-які предмети історичного пізнання (твори мистецтва, історичні події).

Герменевтичні настанови Гадамера відрізняються від настанов його попередників і водночас сумірні їхнім поглядам: смисл тексту, речення, твору тощо визначається інтенцією запитання, в якій у згорнутому вигляді присутній і задум автора, і його психологічний портрет, і

соціокультурний контекст, але також присутній і той, хто прагне зрозуміти смисл тексту як готову відповідь.

Дослідження інтерпретативної природи смислу продовжились у феноменологічній герменевтиці Поля Рікера (*Paul Ricoeur, Le conflit des interpretations. Essais d'herméneutique*, 1969). Французький філософ прагне оновити феноменологію за допомогою герменевтики або *прищепити герменевтичну проблематику до феноменологічного методу*. Кінцева мета цієї методологічної трансформації полягає не в самій процедурі інтерпретації, яка слугує лише засобом, а в досягненні нового розуміння поняття *існування* [199, с. 32]. Питання, які постали ще перед Дильтаєм (зокрема: як життя, виражаючи себе, може об'єктивуватися? Як об'єктивуючись, воно виявляє значення, які можуть віднаходити та розуміти інші історичні особи, долаючи власну історичну ситуацію?) підводять Рікера до головної проблеми – кореляції між життям, у якому містяться значення, і духом, здатним зв'язувати їх у одне ціле, між силою і смислом. Ще одним завданням своєї герменевтичної феноменології Рікер вбачає виведення рефлексії на рівень онтології шляхом поєднання здобутків онтології розуміння (у Гайдегера – розуміння як спосіб буття, а не пізнання) та епістемології інтерпретації (використовуючи методологічні можливості тлумачення, історичного методу, психоаналізу, феноменології релігії тощо) [199, с. 36–37]. Тим самим Рікер, спираючись на своїх попередників – Дильтає, Гусерля, Гайдегера, Вітгенштайна, неокантіанців, долає обмеженість підходів кожного з них, використовуючи герменевтику й феноменологію як фундамент для осягнення існування і людини.

Намітивши свій власний – довгий, на відміну від Гайдегерового, шлях обґрунтування герменевтики, Рікер повертається до берегів методологічної проблематики. Він знову ставить питання про інструменти розуміння текстів, обґрунтування історичних наук,

подолання конфлікту інтерпретацій тощо, яких Гайдегер умисно уникав. Початком дослідження постає площина мови, в якій здійснюється розуміння, оскільки лише в мові символи знаходять свій вираз. Розпочинаючи з аналізу мови, можна зберігати зв'язок з герменевтичними дисциплінами – «дисциплінами, які намагаються методично здійснювати інтерпретацію». Тим самим підтримувати зв'язок між істиною, властивою розумінню, і методом цих дисциплін [199, с. 42].

Результатом такого шляху має стати розуміння багатозначних, або символічних, висловлювань як момент саморозуміння людини. По суті, це шлях від семантики до рефлексії, від символу до екзистенції, на якому долаються класичне пізнавальне суб'єкт-об'єктне протистояння свідомості й буття і претензії свідомості бути джерелом смислу. Інтерпретуючи знаки, суб'єкт інтерпретує себе, це не Декартовий суб'єкт, який мислить, це суб'єкт, який передусім існує. «Так герменевтика відкриває спосіб існування, який від початку і до кінця залишається інтерпретованим буттям» [199, с. 42].

Спільним для будь-якої інтерпретації постає двозначна чи багатозначна будова смислу, яку Рікер називає семантичним ядром герменевтики. Смисли нашаровуються один на одного, приховуючи чи навіть спотворюючи щось одне, щоб показати інше – іноді відмінне, іноді протилежне. Тому ми маємо справу з семантикою «показаного-прихованого» символізму. Множинність смислів, закладена в символі, виявляється в інтерпретації. Потреба в інтерпретації, своєю чергою, викликана множинністю смислу. Символ і інтерпретація – два рубежі семантичного поля, які Рікер визначає так: символ – «будь-яка структура значення, де один смисл – прямий, первинний, буквальний – означає одночасно й інший смисл – непрямий, вторинний, переносний, – який можна зрозуміти лише через перший»; інтерпретація – «це робота мислення, яка полягає в розшифруванні смислу, який приховується за

очевидним смислом, у виявленні рівнів значення, які містяться в буквальному значенні» [199, с. 44]. Цілком очевидно, що хоча інтерпретація виходить із багатозначності символів, кожна з її форм (способів, методів) обмежує множину смислів відповідно до теоретичної структури конкретної герменевтичної системи [199, с. 46]. Це дає підстави говорити про неможливість реалізації ідеї однозначності та ідеальної моделі мови, й відповідно, про недостатність феноменології, започаткованої Гусерлем, і нагальну потребу в тому герменевтичному щепленні, про яке Рікер говорив на початку свого дослідження проблеми розуміння й інтерпретації. Рікер спробував поєднати філософію життя (через феноменологію – молодий паросток) і філософію духу Гегеля (логіку іманентного розвитку, яка забезпечить розуміння, – герменевтичну прищепу) [199, с. 36].

Тільки герменевтика виявляє конфлікт інтерпретацій, завдяки якому перед нами постають різні грані і рівні «інтерпретованого буття». Герменевтика – це не уніфікований метод, а набір методів – герменевтик, обґрунтуванням кожної з яких постає окремий аспект існування. У герменевтиці психоаналізу через розуміння самих себе ми усвідомлюємо смисл нашого бажання бути або нашого зусилля існувати, тобто інтерпретація *Cogito* відкриває археологію суб'єкта, щось, що перебуває до нього, передусь йому. Відповідно, віднайдення смислу здійснюється регресивним шляхом, через занурення в архаїку. Натомість феноменологія духу – це герменевтика профетії (пророкування) свідомості, у якій смисл знаходиться не за суб'єктом, а перед ним. Смисл покладається попереду, суб'єкт спрямовує себе в напрямку до нього (а не від нього). Тобто смисл досягається прогресивно і телеологічно. Рікер підкреслює, що в обох випадках метод інтерпретації конституюється в самому інтерпретативному процесі – рухові від одного образу до іншого, їхнього розуміння один через одного. Але археології

та телеології недостатньо для досягнення смислу як способу людського існування, вони доповнюються ще відкриттям священного у феноменології релігії. Суттєва відмінність проглядається у смислах, відкритих у архаїці (минулому) чи цілях (майбутньому) і смислі священного. Смысл у надрах несвідомого і смысл життя духу, об'єктивований у зовнішніх формах, можна зрозуміти й опанувати – привласнити, зробити своїми. А смысл священного, навпаки, опановує людським існуванням, закликаючи людину до себе. У покликанні людини до священного саме священне озивається як таке, що «порядкує її існуванням, оскільки покладає його абсолютно – і як зусилля, і як бажання бути» [199, с. 56].

Ці протилежні у своїй внутрішній формі герменевтики по-різному виявляють онтологічні корені розуміння, тобто залежність «я» від існування: психоаналіз – в археології суб'єкта, феноменологія духу – в телеології образів, феноменологія релігії – у знаках священного й есхатології [199, с. 56]. Кожна герменевтика визначена відповідною екзистенціальною функцією і жодна з них сама собою не є вичерпною відповіддю на запитання про людське існування. Їхню взаємодію можна досягнути лише в межах діалектики інтерпретацій.

Отже, Рікер виділив і описав три етапи обґрунтування герменевтики: семантичний, рефлексивний і екзистенціальний. На першому етапі визнається факт існування мови, яка не зводиться до однозначних значень, на другому етапі в природі рефлексивного мислення віднаходимо принцип логіки подвійного смислу – трансцендентальної логіки можливого, на третьому досягаємо існування як бажання бути й зусилля існувати.

Для розуміння сутності і призначення гуманітарного знання важливим є акцентування уваги Рікера на розширенні саморозуміння завдяки розумінню іншого – тексту, символу, культури, особистості.

Герменевтика – ключ не тільки до розуміння сторонніх знаків, символів, а й саморозуміння особистості. Провідну роль, звичайно виконує філософія, яка «залишається герменевтикою, тобто прочитанням смислу, прихованого в тексті за явним смислом», а головне її завдання – «показати, що існування досягає слова, смислу, рефлексії лише шляхом неперервної інтерпретації всіх значень, які народжуються у світі культури; існування стає самим собою – людським зрілим існуванням – лише привласнюючи собі той смисл, який перебуває спочатку «ззовні», у творах, інститутах, пам'ятках культури, де об'єктивується життя духу» [199, с. 55]. Справді, сутність людини – це осягнені нею впродовж існування смисли, приховані в символах, сукупність яких і є культурою. І скільки триває існування, стільки продовжується цей процес осягнення смислів – інтерпретації й розуміння. Тому сутність визначається існуванням, вона тривала, або темпоральна. Невипадково Рікер особливого значення надавав ученню *Святого Августина* про душу як «вмістилище» часових модусів (пам'ять – минуле, увага – теперішнє, сподівання – майбутнє) [див.: 235].

Проблема смислу надалі розглядається в контексті таких характеристик людського існування, як наративність і темпоральність, вивчення яких і нині залишається актуальним завданням гуманітарних досліджень.

Отже, по-перше, герменевтика та феноменологія заклали основу для дослідження різних аспектів проблеми смислу, передусім лінгвістичного, онтологічного, антропологічного, по-друге, спільним для герменевтики та феноменології стало виявлення підстав для розуміння смислу в системі мови та актуальній мовній практиці, а також визнання історичності, чи темпоральності, сутнісною характеристикою розуміння як вияву специфіки людського буття.

2.3. Зіставлення смислу і значення в контексті структуралістських досліджень об'єктів знакової природи

У 20-х роках ХХ століття, поряд із природничо-математичним напрямом розвитку методології наукового пізнання, центральне місце в якому посів логічний позитивізм, здійснюється прорив і в методології соціогуманітарного пізнання. Піонером на цьому шляху стає структурна лінгвістика *Фердинанда де Сосюра (Ferdinand de Saussure)*. Засновник сучасної лінгвістики передусім розмежував поняття мови як сукупності реальних висловлювань (франц. *parole* – живе мовлення) і мови як системи слів, їхніх значень і правил вживання (франц. *langue* – мова). Далі за принципом дихотомії вибудовується бінарна класифікація досліджуваних явищ: позначене й означник, денотація та конотація, значення і значущість тощо. Структурний аналіз мав ґрунтуватися на виявленні взаємозв'язків між складниками в мовній системі в її синхронічному зрізі. Сосюр наполягав на пріоритетному вивченні мови як усталеної системи знаків і вважав лінгвістику частиною більш загальної науки про знаки – семіології.

Смисл, який є предметом нашого розгляду, в контексті структуралізму підлягає подвійній детермінації – з одного боку, значення, з іншого – значущості. Щоб з'ясувати зміст цих понять, прослідкуємо логічний ланцюжок їхнього взаємоустановлення. Знак має діалектичну природу. Вона виказується у взаємозв'язку позначеного й означника – відносно сталих одиниць структурного аналізу. Позначене – це концепт, ідея або психічне уявлення про річ. Означник виконує функцію матеріального посередника, зовнішнього виразу позначеного. Внутрішня кореляція позначеного й означника в акті мовлення виявляється у значенні, яке стосується змісту. З поняттям значення корелює поняття значущості, яке осмислюється в опозиції до нього. Це

поняття дозволяє вийти за межі внутрішньої будови знака у сферу його мовного довкілля. Зовнішні зв'язки з іншими знаками, оточення знака зумовлюють його значущість, яка стосується форми.

Значення і значущість постають процесуальними характеристиками означення. Значення – це «акт, який об'єднує позначене й означник, акт, продуктом якого і є знак» [11, с. 135]. При цьому значущість більш важлива, ніж значення. Окремі представники дескриптивізму (однієї зі шкіл структуралізму), досліджуючи так звані екзотичні мови, взагалі відмовлялися від вивчення значень слів.

Поняття значущості займає центральне місце у структурній лінгвістиці, оскільки значущість належить до плану мови, а не мовлення. У такий спосіб лінгвістика виходить з-під впливу психології, наближаючись до ідеалу математизованого знання, зокрема втіленого в економіці (яка теж вивчає структури і не є ні природничою наукою, зосередженою на об'єктивній дійсності, ні гуманітарною – спрямованою на суб'єктивне значення). Припускаємо, що структурний аналіз прагнув вивести лінгвістику на новий рівень наукового знання, подібно до того, як воно розумілося позитивізмом, хоча чимало структуралістів, зокрема Барт, і критикували позитивізм у літературознавстві як панівну ідеологію університетського напрямку літературної критики.

Проте настанови на розрив із психологією підтримувалися не всіма структуралістами. Наприклад, *Едвард Сепір* (*Edward Sapir*) виходив у своїх дослідженнях із глибинного взаємозв'язку між різними дисциплінами гуманітарного циклу: лінгвістики, історії культури, психології тощо.

З погляду нашого дослідження, структуралізм цікавий тим, що вивчення будь-яких об'єктів відбувається з позицій цілісності, яку створює структура, розглядаючи функціонування об'єктів як систем. Смысл, серед багатьох інших його значень (зміст, сутність, значення;

призначення, мета інформації, діяльності, речі тощо; можливість раціонального пояснення) – це поняття, яке характеризує єдність (системність, цілісність), що не зводиться до значення елементів або частин, з яких вона складається, а сама їх визначає. Стратегією осмислення у структуралізмі постає пошук структури, конструювання схеми, моделі, тобто знайдення чи вибудовування цілісності на основі виявлених значущих стосунків всередині цієї цілісності. Барт так описує значення структуралізму: «...він з усією очевидністю виявляє той суто людський процес, у ході якого люди наділяють речі смислом. Чи є у цьому що-небудь нове? До певної міри, так; зрозуміло, світ завжди, в усі часи намагався виявити смисл як в усьому, що йому передзадано, так і в усьому, що він створює сам; новизна полягає у факті появи такого мислення (чи такої “поетики”), яке намагається не лише наділити цілісними смислами об’єкти, які воно відкриває, скільки зрозуміти, яким чином можливий смисл як такий, якою ціною і якими шляхами він виникає. <...> Можна було б сказати, що об’єктом структуралізму є не людина-носій безкінечної множини смислів, а людина-творець смислів, так ніби людство прагне не до вичерпання смислового змісту знаків, а тільки до здійснення того акту, за посередництва якого виробляються всі ці історично можливі, мінливі смисли. Homo significans, людина означлива, такою має бути нова людина, яку шукає структуралізм» [12, с. 259].

Структуралізм як метод дослідження складних систем взаємопов’язаних частин знайшов своє застосування не лише в лінгвістиці та літературознавстві (*Р. Якобсон, Р. Барт*), а й в антропології (*К. Леві-Строс*), психології (*Ж. Піаже*), історії (*М. Фуко*), психоаналізі (*Ж. Лакан*), філософії (*М. Мерло-Понті*) тощо. Тривалий час точилися дискусії з приводу того, чи можна назвати структуралізм окремим напрямком або школою в гуманітарному знанні. Зрештою, він

отримав визнання як загальний підхід у науках про людину, сутність якого полягає у припущенні наявності певної смислової структури, спільної для світу й свідомості. Це означає, що світ ідей структурований так само, як і світ речей [76, с. 11].

Структуралізм відіграв важливу роль у переході гуманітарного пізнання від переважно описово-емпіричних методів дослідження до нового рівня абстрактно-теоретичних узагальнень, систематизації та моделювання. Його прибічники прагнули дотримуватися основних критеріїв наукового знання: точності, несуперечливості, строгості, і ставили вимогу математизувати та формалізувати основні твердження теорії. Методологія структуралістського спрямування виходила з принципу істотності: обмежувати розгляд розмаїття фактів одним кутом зору, який визнається істотним для певного дослідження, виключаючи інші як неістотні [11, с. 161]. Істотною для структуралістів постає іманентна будова об'єкта дослідження – структура, або система функцій усередині нього, а не зв'язки з чимось зовнішнім щодо нього. Тим самим структуралізм виступає проти панування принципу детермінізму в пізнанні, коли на перший план виходить пошук причини існування об'єкта, який постає у цьому випадку ланкою в ланцюжку причин і наслідків, а не самодостатнім явищем [10, с. 267–268]. Здавалося б, структурний аналіз протистоїть поширеній науковій методології позитивістського штибу і водночас залишається в межах наукової нормативності. Дослідження структуралістів, спрямовані на розв'язання конкретної наукової проблеми доступними теоретичним засобами, уникають надмірної всебічності, характерної для ненаукового знання. Адже специфіка наукового знання, зокрема, полягає у виділенні певних рівнів (або зрізів) буття, які постають у вигляді фізичної, хімічної, історичної, лінгвістичної чи іншої реальності.

Проте структуралізму не вдалося залишитися в межах суто наукового знання, вийшовши найбільшою мірою завдяки *Клоду Леві-Стросу* (*Claude Lévi-Strauss*) у ширшу площину – філософського узагальнення й рефлексії. На думку Леві-Строса, у науці є два шляхи дослідження: редукціоністський та структуралістський. Редукціоністський підхід виявляє, що дуже складні явища одного рівня можуть бути зведеними до простіших явищ інших рівнів. Структуралістський потрібен тоді, коли ми стикаємося з надто складним явищем, яке не можемо звести до явищ нижчого порядку. Тоді ми можемо підступити до нього з позицій аналізу внутрішніх стосунків і спробувати збагнути систему, яку вони витворюють.

Структурному аналізу підлягають будь-які знакові системи. Головним об'єктом дослідження структуралізму стає культура як тотальність знакових систем. Підсистеми культури (наука, мистецтво, міфологія, релігія тощо) вибудовуються на спільному фундаменті – мові. Так, наука, якщо застосувати структурний підхід, розглядатиметься як метамова, надбудована над природною мовою. Це «операція», яка, за визначенням *Луї Єльмслева* (*Louis Hjelmslev*), є описом, заснованим на емпіричному принципі. Метамова володіє несуперечливістю (зв'язністю), вичерпним характером (повнотою) і простотою. В основі операцій опису (метамов) лежить вивчення реальних і значущих об'єктів. Кожна нова наука – це нова метамова. Історія гуманітарних наук, із цього погляду, відтворює діахронію метамов, оскільки кожна наука в зародкові вже містить власне заперечення у формі мови, яка далі зробить її предметом свого дослідження [11, с. 159–160]. Відповідно, кожна нова наука, й гуманітарна в тому числі, – це нова метамова, предметом якої є попередня чи наявна метамова. Ця передумова дозволила постструктуралістам надалі сформулювати протилежне (щодо структуралізму) завдання гуманітарного пізнання – не виявлення й

конструювання все більш відповідних структур, а розкриття й руйнування попередніх структур метамов.

Світ позначеного – це світ мови. Як зазначає *Ролан Барт*, «як тільки ми переходимо до систем, наділених глибоким соціальним смислом, ми знову натрапляємо на мову» [11, с. 114]. А смисл є лише там, де предмети або дії названі. Оскільки будь-яка система знаків (зображень, предметів), яка дещо означає, вибудовується на підставі диференціації дійсності за допомогою мови, то надалі семіологія може стати, на думку Барта, частиною більш загальної «транслінгвістики».

Мова, з погляду структурного аналізу, – з'єднувальна ланка між звуком і думкою, і водночас царина артикуляцій (від лат. *articulare* – розчленовувати). По суті, мова перетворює хаотичний континуум дійсності на упорядкований світ, вирізняючи в тотальності неперервно-тривалого буття окремі речі, явища чи події. Завдання семіології в майбутньому передусім полягає в тому, щоб «визначити способи членування людиною реального світу» [11, с. 139]. Структуралісти зауважують, що провідною здатністю, завдяки якій стає можливим позначення, мова й мовлення загалом, є здатність до роз'єднання, протиставлення, розподілу, а не до об'єднання, ідентифікації. Саме процедура розчленування й упорядкування дає нам можливість говорити про розуміння світу, мови, соціальних зв'язків тощо. Так, Барт, наслідуючи Сосюра, акцентує увагу на тому, що смисл утворюється в результаті одночасного розподілу двох «аморфних мас»: ідей і звуків, які існують паралельно одна до одної. До цього поділу смислу немає. Смисл виникає тільки як наслідок розчленування і, тим самим, упорядкування цих мас. Смисл – це упорядкованість хаосу шляхом одночасного об'єднання і розчленування ідей та звуків.

У результаті роз'єднання ми отримуємо окремі складники досліджуваного об'єкта, водночас об'єднання відтворює взаємне

розташування – конфігурацію цих складників, яка породжує певний смисл. За визначенням Барта, «структура – це, по суті, відтворення предмета, але відтворення спрямоване, зацікавлене, оскільки модель предмета виявляє дещо таке, що залишалося невидимим, або, якщо завгодно, неінтелігібельним, у самому модельованому предметі. Структуральна людина бере дійсність, розтинає її, а потім з'єднує роз'єднане [...] у проміжку між цими двома об'єктами, чи двома фазами структуралістської діяльності, народжується дещо нове, і це нове – ніщо інше, як інтелігібельність загалом. Модель – це інтелект, доданий до предмета, і такий додаток має антропологічну значущість у тому сенсі, що він виявляється самою людиною, її історією, її ситуацією, її свободою і навіть тим опором, який природа чинить її розумові» [12, с. 255]. Завдяки формуванню нового типу об'єктів дослідження – функціональних моделей, структурний аналіз сприяв комп'ютеризації досліджень багатьох мовних явищ і ментальних процесів.

У сучасній методології гуманітарного знання до структуралізму часто ставляться досить зверхньо, беручи до уваги насамперед критику на його адресу. При цьому нехтують значними досягненнями структуралістів і їхніми, по суті, некласичними настановами на пізнання в царині гуманітаристики. Зокрема, актуальним і новаторськими були заклики структуралістів вийти за межі класичних гносеологічних норм, які асоціювалися насамперед із позитивізмом: по-перше, принципу детермінізму під час пояснення значення елементів творів, які підлягали аналізу, та взаємозв'язків між твором і автором, твором і епохою тощо; по-друге, принципів об'єктивності та наукової строгості, за якими, з погляду структуралістів, маскуються ідеологічні догми: оскільки будь-яке наукове дослідження не може уникнути опертя на загальнофілософські передумови, які містять найзагальніші уявлення про людину, історію, літературу тощо, то проблеми пізнання виникають

не тому, що ці передумови неусувні, а тому, що ними намагаються знехтувати, зробивши вигляд, що вони не існують; по-третє, кореспондентного критерію істинності: структуралісти уникали оцінки твору з погляду істини як відповідності між об'єктивною дійсністю і її відображенням у творчості.

Пильніше приглядаючись до критерію істини, бачимо, що він зазнає ударів принаймні з двох боків. Якщо розглядати гуманітарні науки не як сукупність знань, а як діяльність, то потрібно буде визнати, що діяльність не можна характеризувати як істину чи хибу. Доречним тут буде приклад літературної критики, яка не є ні таблицею результатів, ні сукупністю оцінок. Вона, за своєю сутністю, є *діяльністю*, тобто послідовністю мисленнєвих актів суб'єкта діяльності, глибоко закорінених у конкретному історичному та суб'єктивному існуванні. Невипадково Барт ставить питання, чи може діяльність бути «істинною»? І дає заперечну відповідь, оскільки діяльність підпорядковується зовсім іншим вимогам [13, с. 272]. З іншого боку, оскільки об'єкт гуманітарних наук – не світ, а особлива реальність, яка виникає у процесі його зображення, відтворення чи осмислення, тобто має творчу природу, то оцінювання результатів гуманітарнонаукового пізнання, згідно з критеріями істини чи хиби, також досить проблематичне. Так, предмет літературної критики – «слово, слово іншого», яке важко однозначно оцінити як істинне чи хибне, тому його наукова вартість здебільшого оцінюється згідно з мірками оригінальності, евристичної потужності, тобто наповненості новим смислом і здатності породжувати нові смисли. І якщо врахувати, що, з погляду структуралістів, ми маємо доступ до світу лише за посередництва мови, яка не просто називає речі, а, власне, робить їх «речами», тобто дискретними предметами чи явищами, розрізняючи і вирізняючи їх із континуальної тотальності буття, то об'єкт будь-якого

гуманітарного дослідження доступний нам лише через слово. Те, що у Дильтає постає як духовний світ, у структуралістів – мовний світ. «Світ існує, письменник пише – ось що таке література» [13, с. 272]. Цю сентенцію Барта можна переформулювати у такий спосіб: світ існує, людина творить – ось що таке гуманітаристика. Так створюється об'єкт гуманітарних наук.

Звичайно, постає питання: «Чи правомірно обмежувати гуманітарне пізнання сферою опосередкованого, знакового, за межами якого залишається дійсність?». Тобто, чи правомірно обмежувати, наприклад, історію як науку вивченням артефактів, які зберігають відгомін минулого, залишаючи за межами пізнаваного минуле як дійсність? Проблематичність відповіді на це запитання, очевидно, виявляє неспроможність жодного з типів методології, в цьому випадку – структуралізму, залишатися в межах суто наукового підходу й водночас охопити всі царини гуманітарного (духовного, людського). Окрім того, недостатньою виявилася й зорієнтованість структуралістів винятково на формальні критерії істинності: зв'язність, логічність, системність. Утім важливо, що структуралізм привертає увагу до нового бачення й розуміння істинності в гуманітарних науках. У межах такого підходу будь-які претензії знання на істинність – це самообман, ілюзія. Гуманітарій, який шукає істину, насправді знаходить ту чи ту ідеологію, теоретико-методологічну ангажованість певною світоглядною чи філософською позицією.

У гуманітарному пізнанні місце істини заступає смисл. Тлумачення смислу структуралізмом має свою специфіку. Щоб уникнути самообману чи «спокійної совісті», як пише Барт, метою дослідження має стати не розшифрування смислу, а «відтворення правил і умов вироблення цього смислу». Якщо мовиться про літературну критику, то літературний твір розглядається як деяка «семантична система, яка

покликана вносити у світ «осмисленість» (du sens), а не якийсь певний смисл (un sens)» [13, с. 274]. Зазвичай, твори не бувають ні до кінця зрозумілими, ні цілковито незрозумілими, вони обтяжені смислами, – це системи означників, які не розкриваються безпосередньо як позначені об'єкти. Смисл не можна здобути (dé-seption) чи схопити (dé-prise), він в'юнкий і прудкий: «смисл настійливо пропонує себе й уперто вислизає». Цими характеристиками смислу зумовлені можливості твору, «з одного боку, задавати світові питання (розгойдуючи сталі смисли, які спираються на вірування, ідеологію, здоровий глузд людей), і при цьому не відповідати на них (жодний великий твір не є «догматичним»), а з іншого боку, він безмежно відкритий для нових розшифрувань» [13, с. 274]. Такою постає природа літератури, сутність якої не у змісті і смислах, закладених у ній, а в системності, тому структуралізм і наполягає на дослідженні літератури як системи знаків.

Отже, висновок структуралізму: якщо смисл – невловимий, то марно ставити собі за мету схопити його, варто зосередитися на доступній гуманітарному пізнанню формальній структурі, системі функцій усередині досліджуваних об'єктів. Структуралізм свідомо обмежує себе рамками доступного, при цьому віддаючи належне таким підходам до гуманітарного пізнання, які визнають суб'єктивність і об'єктивність, історичність і екзистенціальність, тоталітаризм і лібералізм. Якщо розглядати літературну критику як приклад будь-якого гуманітарного дослідження – метамову, то слід визнати її і продуктом епохи – «історичного визрівання знань, ідей, духовних прагнень», і суб'єктивних уподобань – «досвід виборів, задоволень, відштовхувань і пристрастей» дослідника [13, с. 275]. Такий дуалізм, притаманний мові наукового дослідника, подвоюється ще й дуалізмом, який характеризує мову автора досліджуваного твору. Для гуманітарних розвідок властивий «діалог двох епох і двох суб'єктивностей», особливість якого

полягає в тому, що він повністю присвячений теперішньому. Завдання розвідок гуманітаріїв не в тому, щоб виявити пієтет перед істинами минулого, а в тому, щоб дати поштовх до творення майбутнього; «критика не “шанує” істину минулого чи істину “іншого”, вона працює над створенням мисленого простору наших днів» [13, с. 275].

Зважаючи на сказане, постає питання про правомірність критики структуралізму (формалізму), зокрема *Михайлом Бахтіним*, який виділив такі його недоліки: 1) розриви між мовою і соціальним оточенням, історико-культурною цілісністю, 2) нехтування діалогічною природою мовної реальності, 3) вихолощення гуманітарної природи мовознавства і літературознавства, до яких призводить застосування структуралістської методології, тощо [див.: 14]. На наш погляд, такі звинувачення є дещо однобічними й виходять із занадто спрощеної схеми структуралістської методології, не беручи до уваги багатогранності самого феномена структуралізму.

Ще однією підставою для критики структуралізму стала світоглядна позиція, яка нібито формується внаслідок застосування підходу, запропонованого структуралістами. Оскільки мета цього підходу – виявлення прихованих структур як сукупності відношень, що залишаються інваріантними при певних перетвореннях, зокрема глибинних настанов культури, якими несвідомо керується людина, то структуралізм нібито ставить під сумнів можливість вільної, автономної діяльності людини, у тім числі й пізнавальної, оскільки свідомість людини завжди опосередкована знаковими системами. При цьому самі системи тлумачаться як несвідомі, тобто незалежні від окремої людської свідомості і до кінця не усвідомлювані суб'єктом. Отож, людину трактують швидше як результат, а не причину, продукт дії системних відношень, а не їхнього творця. Структуралізм, відповідно, звинувачують в антигуманістичному характері. Справді, структуралісти

орієнтувалися на методологічний зразок математизованого природознавства, тим самим дегуманізуючи сутність гуманітарних наук, які традиційно вбачали свою місію не лише у правильному, з методичного погляду, пізнанні об'єктів і, як наслідок, творенні знання, а й у самопізнанні людини і її самотворенні.

Проте спрямованість структуралізму на відношення, а не на самі об'єкти (їхню природу, характеристики) дає також певні переваги, зокрема, дозволяє прокласти видимий місток між філософією як засадничою методологією та окремими науками. Адже в такий спосіб забезпечується підстава для задоволення одвічного прагнення філософії до формування загального знання, не обмеженого специфікою об'єктів тієї чи тієї предметної сфери.

Також структуралістів критикували за ігнорування історичного підходу до мови, що лежав в основі порівняльного мовознавства. Хоча це дозволило їм, з одного боку, вийти за межі XIX століття в цій галузі знання, але з іншого – призвело не лише до нових звершень, а й до втрати багатьох здобутків наук про мову, серед яких – установлення взаємозв'язку між розвитком мови, мислення, свідомості та культури. Ідеї структуралістів протиставлялися ідеям послідовників *В. фон Гумбольдта*, згідно з якими різні мови забезпечують людині різні кути зору, з яких вона може дивитися на світ. Поза увагою залишалося твердження, що мови – не застигли, а живі і творчі картини світу.

Хоча досі знаходять чимало підстав для критики структуралізму, деякі дослідники, зокрема *Світлана Повторева*, обґрунтовують парадигмальний статус моделі структурної лінгвістики в сучасній гуманітаристиці. Висувається низка аргументів на користь такої позиції, зокрема: відхід від акцентуації уваги на сталості мовних структур, виявлення початкових духовних засад мови і мислення, що призвело до висновків про релятивність, віртуальність, змінність, хаотичність і

випадковість як онтологічні підвалини не тільки мови і мовлення, а й життя людини та суспільства [див.: 181].

На нашу думку, потрібно звернути увагу на сумірність ідей структуралізму з сучасними науковими уявленнями про фізичну природу дійсності, зокрема відповідність принципів доповнюваності. Мову, до прикладу, можна розглядати як дуальну єдність тривалості й дискретності: «безкінечного тексту», яким є живе мовлення, або синтагма, з одного боку, й застиглих значущих одиниць – окремих знаків, або парадигматичних елементів системи мови – з іншого.

2.4. Деконструкція дискурсів смислу та виявлення його парадоксальної природи в постструктуралізмі

Найгучніше критика на адресу структуралізму пролунала, як це не дивно, не з боку прихильників історичного підходу чи тих, хто вимагав враховувати суб'єктивні чинники в гуманітарному пізнанні, а від «ідейних нащадків» – постструктуралістів, які, в цілому підтримавши засади структуралізму, виявили їхню неспроможність долати труднощі, розв'язувати суперечності й уникати внутрішніх парадоксів, що виникають при послідовному застосуванні структурного аналізу.

Досить часто постструктуралізм не відрізняють від постмодернізму або розглядають у контексті останнього. Щоб уникнути такої термінологічної плутанини, потрібно, на нашу думку, насамперед розрізняти різні площини, які перебувають у фокусі уваги дослідників: коли в центрі уваги постає лінгвістично-семіологічна проблематика, розглядають ланцюжок «структуралізм – постструктуралізм», натомість, коли акцент роблять на ширшому культурно-історичному вимірі, тоді порівнюють і протиставляють філософію модерну і постмодерну. Жан Франсуа Ліотар (*Jean-François Lyotard*) визначає термін постмодерн як «стан

культури після трансформацій, яких зазнали правила гри в науці, літературі та мистецтві наприкінці ХІХ століття» [135, с. 9]. Праці одних і тих самих авторів можуть аналізуватися як в річищі постструктуралізму, так і постмодернізму. При цьому «постмодерністська чутливість» вважається однією з головних характеристик постструктуралістського філософування [76, с. 3].

Постструктуралізм зростав на ґрунті структуралізму, вбираючи та водночас долаючи його головні ідеї і настанови, тому іноді досить важко провести чітку межу між ними. До представників постструктуралізму традиційно зараховують *Жана Франсуа Ліотара, Жіля Дельоза, Жана Бодриєра, Жака Дериду, Юлію Кристеву, Мішеля Фуко і Ролана Барта* (двох останніх – пізнього періоду їхньої творчості) та інших. Зауважмо, що постструктуралізм – умовна назва для сукупності концептів, створених не так для позначення чи структуризації реальності, а передусім для нового поштовху до проблематизації її осмислення. При цьому реальність трактується як текстуалізований світ. Беручи за основу категорійну сітку структуралізму, але використовуючи нові методологічні принципи (диз'юнктивний синтез, антиінтерпретацію, діалогізм, релятивацію, розрізнення, медіацію тощо), представники постструктуралізму дійшли висновку, що немає жодної приреченості чи однозначності життя – це множинна актуальність, щодо якої можна розглядати будь-яку інтерпретацію як можливість.

У цьому контексті переосмислюється онтологічно-гносеологічна визначеність категорій «структура», «відношення», «зміст», «форма» і «смысл». Якщо в методології структуралізму смысл віднаходиться, встановлюється через пошук структури – сукупності відношень, інваріантних при певних перетвореннях, то у постструктуралізмі відновлюється у прихованих за структурою значеннях, інтерпретації. Постструктуралізм відмовляється від раціональної реконструкції,

побудови узагальненої моделі, натомість здійснює процедури деконструкції структури текстів, шукає приховане, таємне, інтуїтивно вловлюване. Онтологія присутності трансформується в онтологію відсутності, оскільки постструктуралізм відмовляється від визнання об'єктивної реальності як самототожної даності, яка задає процедури означення й інтерпретації, передуючи означувальній діяльності мови й мовця.

Класична філософія як метафізика присутності створює передумови для логоцентризму спочатку в теології, а потім і в науці, оскільки стверджує взаємозв'язок будь-чого, що існує, з буттям. Логоцентризм спонукає розглядати текст як дещо похідне від реальності, буття, дещо другорядне, якому передуює істина, смисл, конституївані елементами логосу [314, pp. 14–15]. Постструктуралісти продовжують розпочате Ніцше руйнування традиційної метафізики. Зокрема, *Жак Деріда* (*Jacques Derrida*) пропонує відмовитися від пошуків онтологізованих абсолютів, або трансцендентальних позначених, натомість розкривати джерела смислів у письмі, грі форм слова, тобто на рівні означників.

Інші, серед них – *Жан Бодрияр* (*Jean Baudrillard*), відмовляються від традиційного тлумачення літературного й загалом культурного тексту як сумірного реальності, яку він нібито зображує. Навпаки, стверджується, що текст лише створює ілюзію реальності, спровоковану самою культурою. Замість реальності ми маємо справу з гіперреальністю – симулякрами. Як пише автор книги «Симулякри й симуляція» (*Simulacres et simulation*, 1981), «симулякр – це зовсім не те, що приховує за собою істину, – це істина, яка приховує, що її немає» [24, с. 16]. Філософія постмодерну виходить з того, що традиційна для мислення операція абстрагування втратила своє значення і призначення. Якщо раніше її результатом було відтворення дійсності у вигляді копії, карти чи поняття, то сьогодні її місце заступає симуляція – «породження

моделями реального без оригіналу і реальності: гіперреального» [24, с. 16]. Симулякри передують реальним подіям і об'єктам, які постають похідними, другорядними щодо них. Вони настільки точно копіюють реальність, що поступово заступають її собою. Так формується не просто нова реальність, а перевернута реальність, у якій марно шукати першопричину, трансцендентний початок, в усьому панує безперервно відтворюваний іманентний код. «Більше жодної дзеркальності між сутністю і зовнішністю, реальним і його концептом. Більше жодної уявної коекстенсивності: розміром симуляції є генетичне скорочення розмірів до межі. Реальне утворюється зі зменшених клітин, з матриць і спогадів, моделей наказу – і в такий спосіб воно здатне відтворюватися безліч разів» [24, с. 17]. У цьому новому просторі гіперреальності немає місця раціональному, істині, оскільки немає референтів, яким відповідали б знаки.

Знаки – самостійні і здатні не лише самовідтворюватися, а й породжувати нові знаки. Найбільш потужним джерелом симулякрів стають засоби масової інформації – медіа, які виконують функцію медіуму–посередника. Але це більше не посередник між реальністю і її знаком, а виробник знаків, які й стають реальністю. У такий спосіб руйнується зв'язок між означником і позначеним. Змінюється трактування головної функції знака – позначення як заміщення предмета в думці та мовленні: «знак позначає швидше “відсутність” предмета, а в підсумку, і принципову відмінність від самого себе» [188, с. 618].

Ситуацію, яка склалася в добу постмодерну, Бодрияр описує як імплізію смислу. Імплозія (буквально, в перекладі з англійської *implosion* – вибух всередину, на відміну від звичного *explosion* – назовні) означає злиття засобу й змісту, їхнє взаємопроникнення, взаємозаміну, ототожнення тощо. Тут мовиться про взаємостосунки смислу, значення і повідомлення, які набувають перверзивних видозмін. Смысл, по суті,

більше не належить повідомленню, не походить від нього, не породжується ним. Він загалом зникає, усувається, дискредитується. В одних випадках, коли засоби інформації надміру роздуті й розмножені, продукують масиви інформації нон-стоп, постійно її оновлюючи, часто подаючи суперечливі повідомлення, смисл надто швидко поглинається і, як наслідок – втрачається сенс його схоплювати, фіксувати. В інших – інформація не несе смислового навантаження, немає значення, вона суто інструментальна, технічна (як генетичний код, який не має додаткового смислу, є тим, чим він є), або ж навпаки, інформація має деструктивне призначення і тим самим нейтралізує смисл і значення. Отож, Бодриар доходить висновку: «Ми знаходимось у просторі, в якому інформації усе більше й більше, а смислу все менше й менше» [24, с. 110].

Якщо перерветься процес симуляції, очевидною стане відсутність або втрата смислу. Саме тому, на думку Бодриара, велетенські енергії витрачаються на підтримку гіперреальності комунікації і смислу – найзначнішого симулякра сучасності. Ця гіперреальність, заступаючи собою реальність, будучи надміру реальною – більш реальною, ніж реальне – підтримує лише ілюзію смислу.

У такий спосіб постмодернізм нівелює проблему смислу як таку. Її просто не існує, відповідно, й немає потреби шукати шляхів її розв'язання.

У цьому виявляється сутнісна відмінність постмодернізму від феноменології і структуралізму, які ми розглядали раніше, у ставленні до проблеми смислу. Феноменологія утверджує пошук смислу провідною темою філософії. Смисл виявляється на перетині світу й раціональності. «Оскільки ми у світі, оскільки ми приречені до смислу, що б ми не зробили, що б ми не сказали, усе набуває свого значення в історії», – пише *Моріс Мерло-Понті* у «Феноменології сприйняття» (*Maurice Merleau-Ponty, Phénoménologie de la perception, 1945*) [157,

с. 19]. Як бачимо, поряд зі світом, смисл постає однією з неусувних підвалин людської екзистенції. Феноменологія прагне досягнути смисл світу у копіткому творчому процесі, на зразок праці видатних письменників чи митців. Головне її завдання – розкрити таїну світу й таїну розуму, поєднавши крайній суб'єктивізм і крайній об'єктивізм. Смисл у цьому випадку не можна ні перетворити на абсолютний Дух, ні звести до реалістичного світу. «Феноменологічний світ – не світ чистого буття, а смисл, який виявляється на перетині моїх досвідів і на перетині моїх досвідів з досвідами іншого; завдяки зчепленню тих і тих він, отож, невіддільний від суб'єктивності й інтерсуб'єктивності, які складають одне ціле завдяки відновленню моїх минулих досвідів у моїх теперішніх досвідах, досвіду іншого – у моєму досвіді» [157, с. 19]. Смисл можливий, оскільки раціональність сумірна світові й виявляється у досвіді сприйняття.

На відміну від феноменології, постмодернізм відмовляється від смислу як такого, що можна досягнути, схопити чи виявити. Так, *Мішель Фуко* у «*Theatrum philosophicum*» (*Michel Foucault*) [276] протиставляє «Феноменології сприйняття» книгу *Жіля Дельоза* «Логіка смислу» (*Gilles Deleuze, Logique du sens*, 1969). Дельоз критикує Гусерля за неспроможність зрозуміти «всю (світловодо-звуконепроникну) нейтральність смислу» через прагнення утримати раціональний аспект здорового глузду й загальнозначущого смислу. Здоровий глузд (*le bon sens*) задає загальний принцип єдиноможливого смислу, визначаючи лише один «смысл-напрямок». У той час, як Дельоз пропонує відмовитися рухатися в цьому одному напрямку чи навіть у протилежному, для нього важливим є наявність парадоксу, тобто неможливість вибрати якийсь напрямок узагалі. Парадокс – це розбіжність смислу, роздоріжжя, на якому немає вказівника. Він характерний не лише для людського життя, наприклад, як абсурд у

екзистенціалізмі, а й для Всесвіту загалом і цілком вписується в сучасну наукову картину світу.

Так само слід визнати неможливість загальнозначущого смислу (*le sens commun*) як «органу, функції, здатності ототожнення, яка змушує різноманітне набувати загальної форми Того Самого» [64, с. 111]. Здоровий глузд породжується прагненням чи потребою передбачати події, а загальнозначущий смисл – ототожнювати, щоб упізнавати події. Саме завдяки загальнозначущому смислові суб'єкт ототожнює себе з Я, одним і тим самим у різні періоди часу, в різних функціях, у різних подіях. Так само Я ототожнює й упізнає все довкола себе, долаючи різноманітність і різноманітність світу, як темпоральну, так і просторову. Лише доповнюваність здорового глузду й загальнозначущого смислу робить можливим «альянс між Я, світом і Богом – Богом як граничним завершенням напрямків і верховним принципом тотожності» [64, с. 112]. Парадокс, стверджений Дельозом, значущий у двох сенсах: втрата здорового глузду призводить до божевілья і, як наслідок, до втрати можливості передбачення; а відсутність тотожності своїм наслідком має втрату можливості упізнання (своєрідний різновид амнезії).

Ілюстрацією ситуацій парадоксу автор обирає пригоди Аліси в Країні Чудес *Льюїса Керола* – за межею здорового глузду, самототожності й тотожності світу. Світ, яким мандрує Аліса, викликає захоплення й занепокоєння водночас – це дивосвіт, що не вписується у звичний, з погляду здорового глузду, порядок речей. Це світ навиворіт – той самий світ, у якому ми живемо, але зсередини, і він постає таким, як його описує сучасний фізик або хімік. За послідовними, взаємозв'язаними лініями візерунків на горішньому, зверхньому боці ховається спід витинанки – строкатий, переривчастий, недоладний, у якому важко впізнати звичні малюнки й образи. Проте саме тут, за словами Дельоза, відбувається дарування смислу – в царині, яка передусь

будь-якому здоровому глуздові та будь-якому загальнозначущому сенсові, на межі речей і речень – на поверхні, якою ковзає мова.

Смисл внутрішньо пов'язаний з нонсенсом – парадоксальним елементом, випадковою точкою відліку на прямій, яка одночасно задає два протилежні напрями, або серії. Саме нонсенс приводить у рух мову, а смисл постає об'єктом «фундаментальних парадоксів, які повторюють фігури нонсенсу» [64, с. 116]. Тому, відповідно до несиметричних боків нонсенсу, смисл також має два боки: один тяжіє до серії, заданої як означальна, інша – до серії, заданої як позначувана. Визначити ці дві серії можливо завдяки двом аспектам смислу – завзятості і над-буттю, і двом аспектам нонсенсу – порожньому місцю (місцю без пасажира) і позаштатному об'єктові (пасажиру без місця)

Смисл, так само як і нонсенс, парадоксальний – це те, що висловлюється у реченні, але не тотожний з ним, і водночас це атрибут стану справ, або порядку речей, але він не тотожний ні з ними, ні з їхніми якостями. Смисл – на межі між речами й висловлюваннями про них. Ця межа, або поверхня, дуже крихка. Смисл – четвертий вимір речення, відкриття якого Дельоз приписує стоїкам [313, pp. 4–22]. Це нематеріальний, повністю нередукований до чогось іншого вимір, що з'являється на поверхні речей (тіл). Він постає поряд із десигнацією об'єктів (франц. *désignation* – позначення, називання), маніфестацією суб'єкта (франц. *manifestation* – вияв, показ) та сигніфікацією поняття (франц. *signification* – визначення, фіксація значення). Смисл (франц. *sense*) – це порожнє місце, прогалина в сигніфікації. Смисл не належить ні самим речам, ні висловлюванням про них, він стверджує чисту подію (наприклад, «рости», «червоніти», «молитися» тощо). Природа смислу подвійна: «висловлювальна» (в реченні) і «атрибутивна» (щодо стану справ). Водночас смисл не належить ні речам – безтілесний, ні словам – позалогічний.

Творчість Дельоза стала для гуманітаріїв за межами Франції, зокрема в Північній Америці, так би мовити, зразковим утіленням постструктуралістських і постмодерністських ідей, протиставлених метафізичній традиції від Платона до Гегеля. Як зазначає *Мішель Фуко*, «Логіку смислу» слід розглядати як «найсміливіший і найбільш зухвалий із метафізичних трактатів – при тій одній умові, що замість скасування метафізики як заперечення буття ми змушуємо останню говорити про над-буття. Фізика: дискурс, що має справу з ідеальною структурою тіл, сумішей, реакцій, внутрішніх і зовнішніх механізмів; метафізика: дискурс, що має справу з матеріальністю безтілесних речей – фантазмів, ідолів і симулякрів» [276, с. 446]. Сенси за такого підходу не належать ні фізичному, ні метафізичному дискурсові. Їхнє осягнення виводить за межі класичного стосунку речей і речень. Мова не творить і не відкриває сенси, вона плине поверхнею, на якій трапляються сенси-події. «Царина смислу – це анонімний потік мови; саме про нього ми говоримо як про завжди минулий або готовий трапитися, і тим не менше він здійснюється в екстремальній точці сингулярності. Сенси-подія настільки ж нейтральний, як і смерть: “не кінець, але нескінченне; не особлива смерть, а будь-яка смерть; не справжня смерть, а як сказав Кафка, смішок її спустошливої помилки”» [276, с. 450].

Постструктуралісти шукають незвичних підтекстів, зокрема виявляють тотальну владну функцію дискурсу – чи то літературного, чи то наукового, чи будь-якого іншого. Їхня мета при цьому – уникнути двобічної детермінації означника й позначуваного, вислизнувши тим самим за поріг таких епістемологічних проблем, як істинність, об’єктивність, науковість. Постструктуралізм відмовляється від владних претензій одного смислу порівняно з іншими.

Так, *Юлія Кристева* переконливо аргументує безглуздість буття, *Фуко* стверджує, що сучасна людина заперечує віру у смисл, а *Жак*

Деріда в одній зі своїх останніх книг – «Дисемінація» (*Disseminatio*, 1972, від лат. *disseminatio* – розсіювання, розповсюдження) доводить неоднозначність, закладену в мові, до її апогею [див.: 68]. Гра різнотлумачень мовних знаків – семантичний хаос – доходить до нерозв'язних суперечностей та цілковитої втрати смислу. Сама книга постає яскравою демонстрацією цього хаосу. Автор цілеспрямовано досягає єдності задуму (показати тотальність безглуздя) й форми його вираження – через словомарення й смислоблукання до повного знесилення в абсурді. У такий спосіб він позбавляє читача можливості інтерпретувати значення тексту, надаючи йому певного смислу, й тим самим заперечує презумпцію метафізичної присутності абсолютної істини й будь-якої ідентифікації, натомість утверджується лише різниця і відмінність.

Уважний аналіз запропонованих постструктуралістами (постмодерністами) підходів до постановки та розв'язання проблеми смислу виявляє, всупереч проголошеній плюральності та різноманітності, розгортання думки у межах звичного дуалізму: наявність – відсутність; заданість – довільність, реальність – ілюзорність, сенс – нонсенс тощо. Загальний тон обговорення проблеми – протест і заперечення усталених поглядів. Однак постструктуралізм розкриває нові грані дослідження смислу, зокрема змістивши ракурс із джерел смислу як трансцендентальних позначених на рівень означників (письмо, наратив тощо). Так до уваги беруть умови створення ілюзії смислу. Постмодернізм обґрунтовує нейтральність і парадоксальність смислу, розглядаючи його як подію, яка трапляється на поверхні зустрічі слів і речей, позбавлену об'єктивних і суб'єктивних характеристик.

Висновки до II розділу

Підсумовуючи, зробимо кілька акцентів на особливих і спільних засадах дослідження смислу в герменевтиці, феноменології, структуралізмі та постструктуралізмі (постмодернізмі). Герменевтика заклала підґрунтя для постановки та розв'язання проблеми смислу в контексті побудови загальної теорії розуміння і тлумачення, розробки відповідних методів і обґрунтування на цій основі методології гуманітарних наук. Смысл, із погляду герменевтики, одиничний, унікальний, але виявляється в об'єктивних знаках (текстах, дискурсі, творах мистецтва), які містять повторювані, загальнозначущі елементи (значення мовних одиниць, символів тощо), що уможливорює розуміння. Проблема криється в тому, що смысл підлягає «подвійному суб'єктивному заломленню»: висловлювання хоча й має об'єктивну форму, містить суб'єктивний зміст, а в процесі розуміння набуває нового, теж суб'єктивного змісту. Герменевтиці не вдалося показати механізм, як на основі суб'єктивного сприйняття одиничного ми можемо досягнути загальнозначущого, об'єктивного знання.

Розв'язати цю проблему взялася феноменологія, розробивши нові принципи і методи інтерпретації. При цьому змінився ракурс дослідження: смысл розглядається як ідеальний зміст актів свідомості. Свідомість – самоочевидна, вихідна дійсність, натомість світ підлягає сумніву. Відповідно, формулюється нова проблема – смислоутвердження світу людською свідомістю. Феноменологія утверджує пошук смислу провідною темою філософії. Смысл виявляється на перетині світу й раціональності. Смысл постає однією з неусувних підвалин людської екзистенції. Його осягнення можливе, оскільки раціональність сумірна світові й виявляється у досвіді сприйняття.

Якщо дивитися з погляду герменевтики, то смисл загалом постає у взаємозв'язку: суб'єкт – предмет розуміння – історичний і мовний контекст – життя (духовний світ як цілісність), а з погляду феноменології вибудовується інший понятійний ланцюжок: трансцендентальна суб'єктивність – інтенціональність – світ життя – трансцендентальна інтерсуб'єктивність. Спільним для цих двох, на перший погляд, цілком відмінних теоретичних конструкцій є врахування таких людських здатностей, як емпатія та інтуїція, а також зануреність людини у світ життя, котрі постають передумовами конституювання смислу.

Герменевтика та феноменологія відкривають різні аспекти (лінгвістичний, методологічний, онтологічний, антропологічний), рівні (суб'єктний і об'єктний, суб'єктивний і об'єктивний, емпіричний і трансцендентальний, свідомий і несвідомий), характеристики (вербальність, контекстуальність, історичність, темпоральність, ідеальність, інтенціональність, інтерсуб'єктивність тощо) смислу.

Структуралістська методологія уникає будь-яких виявів психологізму в гуманітарних науках, відволікаючись від суб'єкта і зосереджуючи увагу на досліджуваному об'єкті. Предметом пізнання стає структура об'єкта як система його внутрішніх зв'язків і функцій. Зміст поняття «смисл» розкривається у стосунку до значення в контексті окреслення знакової (семантичної) природи об'єктів гуманітарних досліджень.

Аналіз постструктуралістських (постмодерністських) підходів до постановки та розв'язання проблеми смислу виявляє їхню обмеженість усталеними бінарними опозиціями: наявність – відсутність; заданість – довільність, реальність – ілюзорність, сенс – нонсенс тощо. Однак, постструктуралізм розкриває й нові грані дослідження смислу, зокрема змістивши ракурс з трансцендентальних позначених як джерел смислу

на рівень означників (письмо, наратив тощо). Так до уваги беруть умови створення ілюзії смислу. Постмодернізм обґрунтовує нейтральність і парадоксальність смислу, розглядаючи його як подію, яка трапляється на поверхні зустрічі слів і речей, позбавлену об'єктивних і суб'єктивних характеристик.

Спільним для структуралізму та постструктуралізму стало виявлення правил і умов конституювання смислу, на відміну від його розуміння чи тлумачення. З погляду структуралізму, смисл задається структурою, а з погляду постструктуралізму – наративом, дискурсом. Оскільки смисл не самодостатній, а є продуктом формальних чи владних стосунків, то в постструктуралізмі частіше мовиться про ілюзію, симуляцію, імплізію, парадоксальність смислу, сумірність смислу і нонсенсу, їхню оберненість одне до одного.

Отже, в результаті аналізу концептуальних засад герменевтики, феноменології, структуралізму та постструктуралізму (постмодернізму) ми з'ясували, що спільне проблемне поле цих філософських напрямів і гуманітарнонаукових підходів сформувалося в річищі виявлення підґрунтя гуманітарного пізнання та окреслення можливостей досягнення загальнозначущого, об'єктивного знання про духовні, культурні явища. Ці напрями, поряд із позитивізмом і аналітичною філософією, надалі впливали на формування основних теоретико-методологічних парадигм дослідження феномена смислу в гуманітарних науках: формально-логічної, семантичної, лінгвістичної, психологічної, соціально-історичної, культурно-символічної, когнітологічної тощо.

РОЗДІЛ III.
КОНСТИТУТИВНА РОЛЬ ПОНЯТТЯ «СМИСЛ»
У ФОРМУВАННІ ГУМАНІТАРНОНАУКОВИХ
ПАРАДИГМ ЗНАННЯ

**3.1. Проблема смислу в контексті постнекласичних
трансформацій філософії та методології науки**

Роздуми про смисл іманентні сутності філософування. Проблема смислу досліджується в різних галузях філософського знання, передусім у логіці, філософії мови, філософії історії, теорії і методології пізнання, онтології, антропології й інших. Однак постановка цієї проблеми у філософії та методології науки стала можливою лише у другій половині ХХ століття завдяки переосмисленню ідеалу науковості, сутності наукового знання та підвалин раціональності.

На перший план вийшли дослідження науки як соціокультурного, історично змінного та ціннісно зумовленого явища. Зміщення акценту з дослідження науки як системи знань на пізнавальну діяльність науковців, її нормативно-ціннісних чинників призвело до змін у трактуванні поняття смислу. Якщо в аналітичній філософії початку ХХ століття (*Х. Патнем, Б. Расел, Г. Фреге*) смисл розглядався як одна з категорій логіки і лінгвістики – у порівнянні та протиставленні до поняття значення, то в сучасній філософії мовиться також про смисл як категорію методологічної та аксіологічної царин науки.

Для постановки проблеми смислу у філософії науки, на наш погляд, варто розрізняти такі її аспекти: онтологічний, антропологічний, епістемологічний і аксіологічний.

Висвітлення онтологічного аспекту пов'язане з питаннями про «місце перебування» смислу та його стосунок до буття загалом. Смисл

може трактуватися як об'єктивний (іманентний або трансцендентний щодо світу) чи суб'єктивний, точніше суб'єктний (трансцендентальний).

Антропологічний аспект звужує загальну проблему смислу, розглядаючи її на рівні суб'єкта. Це можливо, якщо припустити, що «містилицем» або джерелом смислу є людина: смисл продукується і сприймається людиною (свідомістю, психікою, душею тощо), він лише потенційно існує в опосередкованих продуктах свідомості (словах, текстах, творах тощо), але актуалізується за участі людини.

Розгляд епістемологічного аспекту частково пов'язаний з антропологічним ракурсом цієї проблеми, але не обмежується ним, адже теорії, зорієнтовані на епістемологічну проблематику, умовно можна поділити на ті, які підтримують припущення про «антропологічну» (психічну, когнітивну тощо) природу смислу, і ті, які визнають його відносно самотійне існування в мові, знанні, комунікативних практиках тощо. Епістемологічний аспект проблеми смислу розкривається, зокрема, в пошуках відповідей на питання про смисл наукових теорій, яке особливо гостро постало перед науковцями та філософами після відкриттів у галузі некласичної фізики (релятивістська квантова теорія, квантова теорія поля тощо). «Що в дійсності відповідає смислу наукових теорій?» – одне з ключових питань аналітичної філософії.

Передумовою дослідження аксіологічного аспекту смислу є визнання його ціннісної природи. Смисл розглядають як однопорядковий, сумірний із цінностями, втілений у них. У широкому, світоглядному значенні «смисл – особливий зміст, яким людина наділяє прояви своєї життєдіяльності, явища та процеси світу й надає їм певного значення в системі культури; образ цінності» [287, с. 156]. Розкриття змісту цієї категорії у філософії, як бачимо, здійснюється у взаємозв'язку з поняттям цінності. Найбільш повно цей взаємозв'язок розкритий у концепції українського філософа *Сергія Кримського*,

ключовим поняттям якої постає “ціннісно-смысловий універсум” – серединне буття, чи реальність, у якій згортаються смысли буття й постає людська особистість [120, с. 107]. Продовжуючи традицію неокантіанців баденської школи, в якій філософія ототожнюється з наукою про цінності, Кримський вважає ціннісно-смысловий універсум єдиним предметом філософії.

Епістемологічний і аксіологічний аспекти можуть розглядатися разом, якщо до уваги беруть істину як цінність і смысл. У цьому контексті постає питання: «Чи має наукове знання смысл, якщо воно – неістинне або відносно істинне?», що може розглядатися як сумірне з іншим: «Чи має наукове знання якусь цінність, окрім епістемічної?».

Епістемологічний аспект проблеми смыслу в науці найбільшою мірою представлений в аналітичній філософії – в теорії значення (Нелсон Гудмен, Кейт Донелан, Сол Кріпке, Хіларі Патнем та інші). Починаючи з Готлоба Фреге, смыслом (нім. *Sinn*, англ. *sense*) називають ідею, яка, хоча й не належить окремому індивідові, а є суспільним утворенням, однак схоплюється в індивідуальному психологічному акті. Тобто, смысл – і суспільне, й індивідуальне явище. Фреге розрізняє значення, яке репрезентує об’єкт (реальний чи абстрактний), і його суб’єктивну репрезентацію в розумі окремого індивіда.

Нелсон Гудмен (*Nelson Goodman*) стоїть на позиції номіналістичного релятивізму і вважає, що значення є частиною наших концептуальних схем або результатом категоризації, здійсненої людиною, а не наслідком природного розмежування видів. Тоді як Сол Кріпке (*Saul Kripke*) та Хіларі Патнем (*Hilary Putnam*) поділяють позицію послідовного реалізму. Відповідно, значення в їхніх концепціях не задані знаннями, теоріями, які його описують, а сумірні природним об’єктам, які є предметом наукового дослідження й визначення. У «Значенні “значення”» (*The Meaning of “Meaning”*) Патнем заперечує припущення, що значення «знаходяться в

головах людей», і стверджує, що значенням відповідають реальні сутності, встановлювати які має наука. «У головах» містяться лише стандартизовані описи типових рис видів, які вони позначають, стереотипи. Свою позицію автор аргументує, застосовуючи вже традиційний для цієї філософської царини метод мисленого експерименту. В ході міркувань стосунки між значеннями й референтами розглядаються одночасно для земного світу і світу-близнюка як одного з можливих світів [355, р. 139]. Значення вельми залежать не лише від об'єктів, на які вони спрямовані, а й від «дивізіону лінгвістичної праці», від думки експертів у цій галузі. Отже, значення – соціальні, а не індивідуальнопсихологічні сутності [355, р. 193].

«Реалісти», скажімо *Кріпке* у книзі «Іменування та необхідність» (*Naming and Necessity*, 1972, 1980), протиставляють каузальну теорію значення описовій теорії власних імен, розробленій Фреге та Раселом. Каузальна теорія стверджує, зокрема, що імена є жорсткими десигнаторами, тобто відповідають індивідові в кожному з можливих світів, у якому цей індивід існує [337]. Аргументи, які застосував Кріпке, переконливо спростовували описову теорію власних імен, проте пізніше з'явилися теорії, які певною мірою відроджують описовий підхід (*Кент Бач* (*Kent Bach*), *Джеролд Кац* (*Jerrold J. Katz*) та інші).

Постпозитивісти переорієнтувалися з дослідження логіки науки на історію її розвитку. Точкою відліку вважають праці *Томаса Куна*, присвячені дослідженню впливу психологічних і соціокультурних чинників на діяльність окремого вченого та наукового співтовариства загалом. До того часу *Карл Попер* здійснив розрив із попередньою традицією шляхом її критичної оцінки, зігравши роль «руйнівника-парадигм». Але він залишався переконаним, що розвиток науки можна пояснити, виявляючи внутрішньо притаманні їй логічні правила. Концепція трьох світів Попера ще вписана у проблемне поле логічного

позитивізму. Можна навіть помітити аналогію між структурою слова *Фреге* і структурою знання *Попера*. За Фреге, *смысл* виявляється у взаємозв'язку між словом і мовцем – людиною, тобто він вписаний у світ особистісного знання, за Попером; *значення* розкривається у кореляції слова й мови і тим самим відповідає світові об'єктивного знання; *денотат* – у зіставленні слова та предметного світу, тобто сумірний світові речей.

Досі актуальною для філософії науки залишається проблема узагальнення та поєднання уявлень про науку як структуровану систему та людську діяльність. Кун зробив ставку на суб'єкта пізнання. Він запропонував розглядати науку як вид діяльності, а не концептуальну структуру. Наука – це не позачасова система з набором раз і назавжди встановлених норм, а історично, соціально, загалом культурно зумовлений динамічний процес. Увівши поняття «наукове співтовариство», Кун розширив коло проблем філософії, відкрив можливість вивчати живий, стихійний світ пізнання як справжнє соціокультурне явище – як за формою, так і за змістом. Саме після Кунової «Структури наукових революцій» філософи науки визнали, що цінності відіграють важливу роль у розвитку науки.

Започатковану традицію продовжив *Пол Фасерабанд*, обґрунтовуючи позицію теоретичного та методологічного плюралізму: існує безліч рівноправних типів знання, і це сприяє як зростанню самого знання, так і розвитку особистості. На думку філософа, наука містить у собі загрозу демократичним цінностям. Нав'язуючи ідеали об'єктивності, чіткості та очевидності, вона обмежує вільну думку, робить її духовно збіднілою. З цього погляду, будь-яка експансія вироблених наукою смислів постає неправомірною диктатурою, яка збіднює смисл до рівня контекстуального значення. Принцип *anything goes* припускає свободу думки і, відповідно, смислу. Навіть на рівні наукових теорій учені не

оперують універсальною науковою мовою з однаковим сталим набором термінів, які в усі часи мають однакове значення і смисл (ідея несумірності наукових теорій).

Крім того, що науки застосовують різні методи пізнання, вони послуговуються різними стилями наукового мислення. *Алістар Кромбі* (*Alistar Crombie*) виокремив шість таких стилів: математичне постулювання і доведення, експеримент, гіпотетичне моделювання, таксономія, статистичний та історико-генетичний (еволюційний) стилі [див.: 312]. *Ян Хакінг* (*Ian Hacking*), наслідуючи та доповнюючи цей поділ, стверджує, що різні стилі аргументації в науці здатні до самоаутентифікації, тобто самотверджують власну істинність, оскільки кожен стиль вносить нові стандарти об'єктивності, вводить нові класи об'єктів, нові закони й нові модальності [див.: 330] Як у такому разі наука може нав'язувати одне тлумачення істини? І який смисл мають істини науки? У різні історичні періоди, у контекстах різних інтелектуальних дискусій домінують різні розуміння та інтерпретації смислу знання.

Філософія, виконуючи свою традиційну місію, повинна, з одного боку, знайти спільне в різноманітних напрямках розв'язання постульованої проблеми, дати загальну картину «дійсного стану справ», а з іншого – виявити наявні лакуни й окреслити можливі перспективи, запропонувати проект бажаного, «належного стану». Постановка питання про смисл у рамках філософії науки має, на нашу думку, інтегративне значення для різних царин наукового пізнання, дотичне до розв'язання проблеми визначення інваріантних завдань науки в метаісторичному контексті, який не вичерпується соціокультурним «тут-і-тепер». Досвід останніх століть демонструє, що науково-технічний прогрес не є запорукою прогресу людини і суспільства чи поступального зростання гуманності. Осмислення такої несумірності робить

визначальною орієнтацію постнекласичної філософії науки на дослідження ціннісно-сміслової зумовленості наукового пізнання.

На початку минулого століття *Анрі Пуанкаре* (*Henri Poincaré, The Value of Science*, 1913) розв'язує питання про цінність науки як знання на цілком раціоналістичних засадах [див.: 350]. Він аналізує концепцію *М. ле Роя* (*M. LeRoy*), в якій стверджується, що наука – це лише сукупність конвенцій, а наукові факти і теорії, побудовані на їхній основі, – штучний продукт діяльності вчених, по суті, підробка. Виходячи з цих тверджень, можна дійти висновку, що наука не навчає істини і може слугувати лише керівництвом до дії. Пуанкаре не поділяє розчарування ле Роя з приводу здатностей нашого розуму досягати істинні знання. Вчений зауважує, що лише розум здатний акумулювати й оцінювати знання, які ми отримуємо з різних джерел: відчуття, серця, інстинкту чи віри. Ці розрізнені «сигнали» (чи «інформація») обробляються розумом, набувають дискурсивної форми, завдяки якій ми можемо їх обговорювати, підтверджувати чи спростовувати. Наука спирається на розум як на єдине джерело можливих знань і правил дії. Смысл і цінність науки – у її здатності забезпечувати людей засобами для передбачення. Цінність знання не стільки в тому, що воно дає нам можливість діяти, скільки в тому, що ми можемо почуватися впевненіше в цьому світі, якщо маємо впевненість у собі, яку дає нам знання. Діяльність ученого – не просто творчий вияв довільної фантазії шляхом довільного конструювання фактів і теорій. Науковий факт – це переклад «грубого» факту, точніше, багатьох таких фактів, на наукову мову. Його здійснення відповідає науковим прогнозам, але те, що він має «трапитися» і «трапляється», не підвладне вченому. Межа між науковим фактом і просто фактом – умовна. Зв'язки між емпіричними фактами описують інваріантні закони, а зв'язки між науковими фактами залежать від наукових конвенцій (мовних правил). Згідно з логікою міркувань

Пуанкаре, смисл наукових законів – це інваріантний зміст, який можна перекласти з однієї мови на іншу за умови, що вони підпорядковані однаковій логіці і створені істотами з однаковими відчуттями і сприйняттями навколишнього світу. Наука – це система зв'язків, котрі можуть бути названі об'єктивними, оскільки вони загальнозначущі для усіх розумних істот, і їхню об'єктивність перевіряє наука. Лише наука і мистецтво надають цінності цивілізації. Лише думка має цінність, оскільки все, що не є думкою, – чисте ніщо. Безглуздо говорити щось (висловлювати думку) і при цьому говорити, що це не думка, оскільки ми можемо мислити і висловлювати лише думки. Отже, наука як царина думки – цінна, адже вона може надавати цінність чомусь іншому.

Цей підхід ґрунтується на визнанні цінності раціональності, втіленій у науці. Упродовж XX століття тривали гострі дискусії з приводу самого поняття раціональності й наукової раціональності зокрема. Поступово сформувалися різні концепції раціональності («відкрита» (*К. Попер*), «анархічна» (*П. Фасрабенд*), «герменевтична» (*Г. Гадамер*), «комунікативна» (*Ю. Габермас*), «іронічна» (постмодернізм) та інші), спільною рисою яких стало послаблення жорстких епістемічних критеріїв і доповнення їх соціально значущими цінностями. Новий тип раціональності ґрунтується не тільки на знаннях, а й містить його оцінки з погляду мети та цінностей як пізнання, так і людського життя загалом.

Головний атрибут наукової раціональності – відкритість, здатність піддавати сумніву та змінювати свій зміст відповідно до нових знань. Наука – ареал свободи думки, але думки не свавільної, а раціональної, тобто такої, що здатна оцінити свої засади й наслідки, які з них випливають. Отже, наука здатна бути відповідальною за знання, які вона продукує. Відповідальність науковців з середини XX століття перебуває в центрі уваги філософів науки. І оскільки істинність більше не

служувала єдиним ціннісним критерієм наукового знання, виявилася потреба досліджувати вияви інших цінностей як у самому знанні, так і на різних етапах діяльності з його виробництва. Це призвело до появи нового підрозділу філософії науки – аксіології науки.

Джон Стюарт (*John Stewart*) підтримує думку Стюарта Амплбая (*Stuart Umpleby*), що сьогодні ми стоїмо на порозі переходу до знання нового виду – «рефлексивного знання», більшої самосвідомості. Зазначений перехід призведе до появи науки «другого порядку», котра усвідомлює відповідальність за свій вплив на соціальне і біологічне довкілля. Коментуючи це твердження, автор пропонує вже зараз говорити про науку «третього порядку». Новий вид науки вимагатиме повного визнання факту, що практика науки неминуче містить цінності. Аргументом на користь цього твердження слугує повсюдне практичне втілення результатів наукового пізнання і технології, у яких реалізуються домінуючі в сучасній науці цінності панування над природою, закладені ще Декартом у Новий час. Нині учені мають визнати свою безпосередню причетність до змін, яких зазнає суспільство і природа під впливом наукового пізнання, а отже, і свою відповідальність [див.: 366].

У 2002 році Папська академія наук у Ватикані (*Pontificia accademia delle scienze*) на одній із пленарних сесій сформулювала заяву з приводу культурних цінностей природничих наук [див.: 364]. Головний посил документа втілює концепт нового гуманізму, утвердженню якого мають сприяти не лише окремі вчені та наукові інститути, а й уряди держав і народи світу. Цей новий гуманізм зможе поєднати науку і віру, а також враховуватиме всі досягнення людської культури, об'єднає гуманітарні, соціальні та природничі науки з метою сформувати більшу повагу до наступних поколінь людей, розвивати людське в людях і забезпечувати стійке зростання та розвиток. Можливість формування нового гуманістичного ідеалу, а також його впровадження в реальне життя

людей забезпечується розумінням культури як «набору вільних і відповідально засвоєних способів діяти, поводитися й ухвалювати рішення, як протилежне до успадкованих зразків поведінки та інстинктів» [364, р. 7]. Культура формується не самочинно, вона зазнає впливу суспільства, особливо науки як неухильного пошуку істини й етичної мудрості, випробовуваної впродовж тисячолітньої історії людства. Сучасна аксіологія науки розробляє теоретичні і практичні засоби оцінки та поширення ідеалів і норм науки на засадах загальнокультурних цінностей.

Детальний аналіз поняття «смысл» у епістемології, а також екскурс в історію постановки цієї проблеми у філософії та філософії науки провів *Ілля Касавін* [див.: 99]. Розрізняючи дві можливості розуміння смислу: як даності і як заданості, автор дійшов висновку, що смысл кожного разу задається заново, смысл — це творчість, привнесення нового, а не констатація звичного й усталеного. У цьому розкривається потенціал процедур осмислення філософських і методологічних засад науки, розкриття евристичних можливостей і обмежень, які вони містять. Тільки в результаті осмислення наукових досягнень і проблем, які залишаються нерозв'язаними за допомогою наявних засобів, розроблених на їхній основі, можливо знайти вихід за межі попереднього наукового досвіду.

Постановка проблеми смислу у філософії науки має інтегративне значення, оскільки зачіпає різні царини філософсько-наукового знання. Вона має також міждисциплінарний характер, адже потребує залучення фахівців із різних галузей науки, використання накопичених наукових знань і методик дослідження. Найбільшою мірою до розв'язку проблеми смислу долучилися гуманітарні науки: логіка, лінгвістика, психологія, соціологія, історія, а також порівняно молода когнітивна наука. Кожна з них виробила свої наукові традиції та підходи, які можна виокремити в окремі *парадигми дослідження смислу*.

3.2. Потенціал і обмеження застосування парадигмального підходу в гуманітарних науках

Поняття парадигми увійшло до наукового обігу багатьох галузей знання. Його використовують у різних значеннях: від вузько лінгвістичного як «зразок» до гранично широкого – «світоглядний каркас». До прикладу, *Володимир Конєв* виокремлює загальні парадигми філософування, притаманні різним періодам історії філософії, які визначають коло, тип побудови й розв’язання філософських проблем [див.: 115, с. 17–43]. Відомий соціолог і системолог *Кенет Бейлі* (*Kenneth D. Bailey*) розглядає парадигму як термін соціальної науки: «деякий перспективний фрейм референції (a perspective frame of reference) для розгляду соціального світу, який складається із сукупності концептів і припущень» [304, р. 24]. Водночас він вживає термін «парадигма» у широкому значенні як «ментальне вікно (mental window), через яке дослідник дивиться на світ» [304, р. 25]. Значно розширює межі використання Кунових гносеологічних моделей у соціологічних дослідженнях *Любов Бевзенко* [див.: 16].

Сфера застосування парадигмального підходу, його переваги й обмеження в історії, філософії та методології науки залишаються предметом обговорення дослідників уже понад півстоліття. Найчастіше до уваги беруть можливість досліджувати будь-яку науку в соціокультурному контексті конкретно-історичного періоду. Так, *Олександр Павлов* вводить поняття соціокультурної парадигми, яка формується в міжсуб’єктному спілкуванні та взаємодії і зумовлює систему норм суспільного життя.

Соціокультурна парадигма – «не просто зразок чи еталон наукового пізнання й практики, а те, що слугує онтологічною основою нормотворчості, тобто властиве культурі суспільного життя і тією чи

тією мірою визнане кожним членом суспільства уявлення про людину, світ та їхню кореляцію» [174, с. 61]. Роль такої парадигми відіграє, на думку автора, раціональність, притаманна суспільству певного періоду. Вона – онтологічна, а не лише гносеологічна основа соціальної системи.

Костянтин Завершинський пропонує застосовувати підхід до історичного дослідження крізь призму парадигм, домінантних у той чи той період, як більш «інструментальний» порівняно з традиційною історичною періодизацією розвитку культурологічного знання. Базові парадигми, на думку автора, започатковують множину варіацій – «віяло» дослідницьких програм [81, с. 58–59].

Парадигмальність як сутнісну характеристику зрілої науки досліджує *Марина Савостьянова*, визначаючи головні функції парадигми – забезпечення цілісності, однорідності, функціональності науки, спрямування її руху [див.: 231]. Авторка також обґрунтовує можливість застосування парадигмального підходу у філософії та методології гуманітарних наук [див.: 230]. Переваги цього підходу у філософському дослідженні гуманітарного знання аналізують *Михайло Марчук* і *Світлана Мудра*. У нашій роботі важливу роль зіграло їхнє розуміння парадигми як сукупності соціокультурних компонентів, а не лише окремих теорій. Автори зазначають, що сучасну гуманітарно-наукову парадигму знання “варто досліджувати не лише в методологічному чи наукознавчому плані, а й ширше – як проблему, пов’язану з духовно-ціннісними орієнтирами людини і культури” [149, с. 4]. Визначальні риси гуманітарної парадигми, її специфіку і принципи окреслюють *Володимир Ратніков* і *Наталія Краснонос* [див.: 198]. Сумірність епістемних і ціннісних потенцій парадигмального знання осмислює *Орест Гасяк* [див.: 48].

В’ячеслав Льодін використовує метод порівняння парадигм з метою створення можливості налагодження повноцінного діалогу між різними

напрямами соціоніки, обґрунтовуючи такий підхід несумірністю парадигм, виявленою *Куном*: «якщо намагатися порівнювати різні теорії, а тим більше конкретні результати досліджень, то швидко виявиться, що представники різних парадигм цілком по-різному аргументують свої висновки, і докази, які одна сторона сприймає як абсолютно неспростовний залізний аргумент, інша сторона може сприймати як тезу, що сама потребує доказів, або й загалом не сприймати» [128].

Фіргат Кабіров, зіставляє дві парадигми: природничо-наукову і гуманітарну, які можуть реалізовуватися в навчально-виховному процесі. Головні відмінні риси кожної з них залежать передусім від характеру взаємозв'язку між людиною і світом, який відбивається у відповідній логіці їхньої взаємодії. Класична природничонаукова парадигма дивиться на світ з погляду “суб’єкт-об’єктового” зв’язку, де людина – активний суб’єкт пізнання, а світ – об’єкт, який вона пізнає. Гуманітарна парадигма сформувалася на основі “суб’єкт-суб’єктної” взаємодії, де обидві сторони – активні учасники процесу пізнання і зазнають взаємного впливу, трансформацій [див.: 95].

Олександр Афанасьєв, порівнюючи парадигми в гуманітарних і природничих науках, указує на такі змістовні відмінності між ними:

- 1) природничонаукову парадигму визначає панівна теорія, тоді як парадигму гуманітарної науки – певна філософська концепція;
- 2) природничонаукова парадигма об’єднує наукове товариство, а парадигма гуманітарної науки переважно розділяє його на різні табори;
- 3) ціннісні настанови у природничонауковій парадигмі відходять на задній план, або відсутні загалом, а в парадигмах гуманітарних наук виконують найчастіше визначальну роль;
- 4) природничонаукова парадигма продукує зразки успішного розв’язання проблем, натомість парадигма гуманітарної науки провокує проблеми, які викликають появу нових парадигм [див.: 8].

Водночас чимало авторів вважають, що парадигмальний аналіз може стосуватися лише природничонаукового знання. Зокрема, *В. Рибак* і *А. Покришкін*, розрізняючи два принципово відмінних підходи – природничонауковий і гуманітарний, які на рівних застосовуються у психології, – обстоюють думку, що психологічні теорії, навіть «глобальні», мають мало спільного з парадигмою [див.: 228]. Схожу позицію, але зважаючи на інші методологічні настанови, обстоює *Володимир Шкуратов* [див.: 293]. Автор продовжує міркування *Джерома Брунера (Jerome S. Bruner)*, який виступає проти довління парадигматичного способу пізнання в гуманітарних науках, протиставляючи йому наративний спосіб [див.: 306].

Проблема конституювання гуманітарно-наукової парадигми знання в контексті філософсько-методологічного дискурсу стала провідною темою досліджень науковців кафедри філософії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Восени 2011 року на базі кафедри відбулася перша Міжнародна наукова конференція «Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми» [див.: 58], учасники якої намітили кілька напрямів і підходів до розв’язання цієї проблеми. У 2013 році започаткована дискусія продовжилася в рамках конференції «Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм» [див.: 57].

Незважаючи на значні здобутки на шляху розв’язання поставленої проблеми, недостатньо вивченими залишаються підстави для застосування парадигмального підходу у філософії гуманітарних наук, легітимність використання терміну «парадигма» в кунівському значенні, а також варіанти його тлумачень у гуманітарному знанні.

У загальному значенні *парадигма* – це сукупність знань, переконань, припущень, цінностей, методів і прийомів пізнання, світоглядний каркас сприйняття дійсності, спільний для певної групи суб’єктів. Іноді це поняття позначає стереотипи мислення, смислові

кліше. У цьому сенсі воно найбільш близьке до свого етимологічного коріння у грецькій мові (παράδειγμα – «приклад», «зразок»). Платон вживає це слово у діалозі «Тімей», описуючи творення космосу Деміургом за зразками, або прототипами.

Вважається, що поняття парадигми почали застосовувати у значенні теоретичного підґрунтя для розуміння і пояснення досліджуваних явищ у науці з 1960-го року, поціновуючи відкриття в галузі медицини лауреата Нобелівської премії *Девіда Балтимора (David Baltimore)*. А найширшого розповсюдження воно набуло завдяки *Томасу Куну (Thomas Kuhn)*, зігравши центральну роль у поясненні структури наукових революцій. Парадигма постає основою нормальної науки, яка ґрунтується на попередніх наукових досягненнях і сприймається певною науковою спільнотою як фундамент для подальшої діяльності. Тобто, парадигма – це схвалені зразки актуальної наукової практики – приклади, які містять і закон, і теорію, і додатки й інструментарій, забезпечують науку моделями, з яких беруть початок відповідні специфічні традиції наукового дослідження [див.: 340].

До змісту поняття «парадигма» Кун залучає не лише знаннєво-теоретичні компоненти, а й діяльно-практичні чинники, оскільки, як зазначає *Роман Рошкулєць*, парадигма – це «не просто сума знань, загальноприйнятих в окремому науковому співтоваристві. Це... ще й уміння послуговуватися знаннями, шляхи можливих досліджень у науковій галузі чи в науці в цілому» [203, с. 62–63]. Парадигми задають межі проблемного поля наукової дисципліни, можливі підходи до пошуку відповідей і розв'язання проблем, прийнятні стереотипи інтерпретації наукових відкриттів. Ці межі не дозволяють прибічникам однієї парадигми поглянути на світ очима прихильників альтернативних парадигм, які належать до іншого теоретичного горизонту і забезпечують інші перспективи бачення. Це зумовлено, зокрема,

відмінностями в наділенні значущістю конкретних наукових проблем і у стандартах, які висуваються щодо оцінки їхніх розв'язків. Парадигма володіє, як зауважує *Орест Гасяк*, креативним потенціалом, будучи проблемогенним і проблеморозв'язковим чинником становлення нового знання [див.: 48]. Вона також задає смислові кліше чи «визначає коло питань, які є осмисленими в тій чи тій сфері знань, тобто поле інформації і напрями руху думки, які можуть бути досягнені людським розумінням» [203, с. 62–63]. Зазначені характеристики Кунового терміна стосуються передусім природничих дисциплін.

Поняття «парадигма» набуває інших смислових відтінків, коли мовиться про сферу гуманітарного знання й окреслення рис гуманітарної парадигми. Під парадигмою часто мають на увазі (особливо в педагогіці, психології, соціології та інших царинах гуманітарного знання) не єдину домінантну теорію, а одну з кількох провідних теорій у певній галузі чи дисципліні. Тобто, припускається, що гуманітарні науки по суті – полі-парадигмальні чи мультипарадигмальні.

Кун вважав, що поняття парадигми не підходить для аналізу соціогуманітарних наук. Понад те, воно може бути прийнятним для розмежування природничих (natural sciences) і соціальних наук (social sciences). У соціальних науках, історії, філософії чи теології немає заданих схем і стереотипів постановки і розв'язання проблем, окрім того, сам вибір проблеми потрібно обґрунтувати і довести потребу в її розв'язанні.

Від часу виникнення соціальних та гуманітарних наук і донині спостерігається широкий вибір підходів і напрямів, які конкурують між собою, не дозволяючи одному з них виконувати функції парадигми. Такі міркування підтримав французький соціолог *Матей Доган* (*Mattei Dogan*), аргументуючи їх тим, що теорія може називатися парадигмою

тоді, коли вона одна домінує над усіма іншими в цій дисципліні і коли вона визнається усією науковою спільнотою. Він також підкреслює, що утвердженню парадигми в соціальних науках перешкоджають такі чинники: по-перше, багатозначність термінів у соціальних науках; по-друге, свідоме уникнення взаємовпливу вчених один на одного; по-третє, швидке зростання кількості наукових шкіл; по-четверте, відсутність «фундаментальних відкриттів» у соціальних науках. Отже, Доган дійшов висновку, що «немає парадигм у соціальних науках, оскільки кожна дисципліна фрагментована» [316, р. 299–301].

Проте заперечити автору можна, скориставшись його ж твердженням, згідно з яким соціальні науки схильні до запозичення термінів і концептів, адаптуючи їх до контексту своїх дисциплін і надаючи нових відтінків тлумачення. Поняття *парадигми* для гуманітаріїв набуває ширшого значення – *це світоглядне підґрунтя пізнання й осягнення світу, в якому акумулюються життєвий досвід, ціннісно-сміслові настанови, переконання й вірування, характерні для певної культури, історичної доби, конкретного суспільства чи соціальної групи; спосіб мислення.*

Слід звернути увагу, що й Кун після зацікавлення герменевтикою у сімдесятих роках XX століття змінив свої погляди: відмовився від жорсткого протиставлення між двома сферами наукового знання – природничою і соціально-гуманітарною, виявивши їхню спорідненість. Цей новий погляд він виклав у есе «Природні та гуманітарні науки» (*The Natural and the Human Sciences*) [339], замінивши термін «парадигма» поняттям «герменевтичне ядро» [див.: 349].

Розповідаючи про історію розвитку своїх ідей щодо сутності й особливостей природничих наук, зокрема фізики, Кун описує стан ейфорії, який він пережив після знайомства з працями Макса Вебера й Ернеста Касирера. Виявилось, що ці автори описують соціальні науки у

спосіб, подібний до того, який він сам сподівався застосувати до фізичних наук. Але ця ейфорія затьмарювалася загальновизнаним поділом наук на природничі, з одного боку, і соціальні, духовні, гуманітарні – з іншого. Тобто, традиційно припускалося, що між двома царинами пізнання пролягає кордон, який не можна перетнути: те, що характерне для соціальних наук, не притаманне наукам про природу, й навпаки. Кун не збирався сперечатися з таким розподілом наук, але заперечував підвалини цього поділу. Зокрема, він критикує твердження *Чарльза Тейлора (Charles Taylor)*, згідно з яким відмінність між вивченням явищ природи і людських дій полягає в інтенціональності (спрямованості, навмисності) людської поведінки. На думку Тейлора, герменевтична процедура інтерпретації сенсу, значення людської поведінки для розуміння людських вчинків передбачає врахування культурного контексту, індивідуальних особливостей, натомість для вивчення об'єктів природи не потрібна герменевтична процедура, адже вони мають однакове значення для усіх («небо однакове для всіх культур»). Саме з останнім твердженням категорично не погоджується Кун. Він обґрунтовує різне тлумачення «об'єктів» природи в різних культурах у різні історичні періоди, взявши для прикладу «небесні об'єкти». Детальний аналіз підтверджує тезу, що науковці не просто вживають різні слова, а й наповнюють однакові, на перший погляд, поняття різним змістом.

Водночас Кун підтримує висновок Тейлора, що концепт (поняття) належить спільноті (культурі чи субкультурі) і поділяється переважною частиною її членів, а головне – передається від покоління до покоління. Проте можна спостерігати ситуацію, коли двоє людей погоджуються щодо поняття, але не поділяють поглядів один одного стосовно характеристик об'єкта, який воно позначає [339, Р. 216-219]. Такий висновок може відкрити завісу між природничими і соціогуманітарними

науками. Але при цьому автор зауважує, що існує інша межа, відмінна від обговорюваної вище, яка відділяє природознавство від гуманітарних наук.

Розбіжності між природничими й гуманітарними науками Кун вбачає у тому, що герменевтичний базис природознавства, або парадигму, науковці-практики, на відміну від гуманітаріїв, отримують (у період нормальної науки) у спадок від своїх учителів. Природничі науки будь-якого періоду ґрунтуються на групі понять (set of concepts), яку сучасне покоління практиків успадкували від своїх безпосередніх попередників, і ця група понять – «історичний продукт, вбудований у культуру, до якого сучасних практикантів спонукає навчання, і доступний для не-членів тільки через герменевтичну техніку, за допомогою якої історики й антропологи приходять до розуміння інших способів мислення» [339, р. 221]. Цей категорійно-понятійний апарат історико-культурної природи Кун іноді називає герменевтичним базисом науки певного періоду, зазначаючи, що він має значну подібність до одного зі значень раніше введеного ним поняття «парадигма».

Отже, підсумуємо: природничонаукова парадигма забезпечує дослідників необхідними і достатніми знаннями про зміст і значення вихідних концептів, які не потребують додаткового тлумачення, вони – очевидно зрозумілі. Натомість соціогуманітарні науки спонукають учених-гуманітаріїв здійснювати герменевтичну процедуру, тлумачити поняття про об'єкт пізнання знову і знову. Тобто, *природодослідники мають певний смисловий шаблон для розуміння процесів і явищ, які вони вивчають, а гуманітарії, навпаки, уникають будь-яких шаблонів для тлумачення предметів аналізу, намагаючись віднайти нові смисли і значення.*

Кун відзначає, що відмінність у застосуванні герменевтичної процедури в історії двох царин знання має дуже важливе значення: «ця відмінність має зворотний бік, який здається мені настільки ж вражаючим. У природничих науках практика досліджень *випадково* (курсив наш. – О. Р.) продукує нові парадигми, нові способи розуміння природи, прочитання її текстів. Але люди, відповідальні за ці зміни, не шукали їх. Реінтерпретація, як результат їхньої роботи, була ненавмисною, часто справою наступного покоління» [339, р. 222]. На противагу, так би мовити, природному процесові оновлення трактування моделей пізнання світу й природи, мета соціогуманітарних наук – *зумисний* пошук нових і глибших інтерпретацій.

При цьому особливі риси гуманітарних наук зумовлені «нестабільністю об'єктів», які вони досліджують, наприклад, змінністю соціальної чи політичної системи. Ця визначальна характеристика об'єктів уваги гуманітарія вимагає від дослідника постійного уточнення й видозміни інтерпретації. Отже, герменевтичний базис природознавства, за Куном, не є «герменевтичним виробництвом», не продукує нові варіанти витлумачення смислу і цим відрізняється від гуманітарних наук. Останні змушені щоразу здійснювати процедуру інтерпретації, оскільки вони, можливо, не мають альтернативи. А. Перлов висловлює схожу думку: «Величезна кількість гуманітарних висловлювань легітимуються тим, що вони робляться у новому контексті, для нової аудиторії, на підставі нових даних. Значно більше це означає “на підставі індивідуального бекграунду і прихильностей чергового дослідника”, ніж “на підставі нових даних” у сенсі природничих наук» [178].

Ми дійшли висновку, що гуманітарні науки мають на меті визначення *смыслового потенціалу* об'єкта дослідження, припускаючи

наявність множини його інтерпретацій, з якої кожного разу реалізується лише одна можлива в конкретних умовах пізнання.

Кун піддає сумніву успішне завершення процесу пошуку гуманітарними науками парадигми, спроможної підтримувати «дослідження з розв'язання проблем», яка виконувала б роль алгоритму дій, шаблону пояснення тощо, як це ми бачимо у природознавстві на нормальній стадії наукового розвитку. Але припускає, що, можливо, саме в цей час така трансформація гуманітарних наук «уже в дорозі» (наприклад, в економіці та психології).

Аналіз парадигмальності знання у соціальних і гуманітарних науках приводить дослідників до різних висновків. Зокрема, *Фредерік Еріксон* (*Frederick Erickson*), трохи жартома, стверджує, що «у соціальних науках парадигми не вмирають, вони викликають варикозне розширення вен і прилаштовуються до роботи кардіостимуляторів» (In the social sciences, paradigms don't die; they develop varicose veins and get fitted with cardiac pacemakers) [320]. На відміну від природничих наук, у яких поступ здійснюється шляхом заміни однієї парадигми іншою, в соціогуманітарних науках можуть одночасно успішно функціювати кілька парадигм, що створює підстави для ствердження полі- чи мультипарадигмальності, характерної для соціогуманітарного знання.

Попри все, соціально-гуманітарні дисципліни здійснюють свою діяльність, забезпечуючи соціальну підтримку парадигми відповідно до всіх кунівських вимог: наявність професійних організацій, які легітимують парадигми; робота активних лідерів, які запроваджують і підтримують парадигми; розповсюдження наукових журналів і організація конференцій, які підтверджують кредит довіри до парадигм шляхом їх обговорення й критики; і, зрештою, мережа державних установ, навчальних закладів і засобів інформації, які пропагують парадигми, та інше. Наукове знання може бути парадигмальним за

умови його інституціоналізації, дисциплінарного поділу тощо, оскільки, як стверджує М. Савостьянова: «...парадигма – це завзята і наполеглива спроба нав'язати природі і соціальній реальності ті концептуальні межі, які дає професійна освіта» [231, с. 21].

Поняття парадигми містить як епістемологічні, так і соціокультурні настанови, цінності, тим самим у його змісті знімається протиставлення внутрішніх і зовнішніх чинників наукового поступу. Наука, реалізуючи свої пізнавальні цілі, одночасно відповідає на соціальні запити. І визначити загалом, що первісне – духовні запити чи практичні потреби, а що другорядне, досить важко. Ми погоджуємося з думкою, що «парадигмальною наука стає не тоді, коли в науці, нарешті, досягнута єдність поглядів, а тоді, коли наука створюється як соціокультурний інститут, тісно пов'язаний з іншими інститутами, коли наука посідає чітко визначене місце у структурі суспільного буття, виробництва, ідеології» [231, с. 25–26]. Отже, парадигмальність як риса наукового знання пов'язана передусім із визнанням останнього дієвим компонентом соціокультурного життя і важливим чинником розвитку суспільства.

Застосовуючи такий підхід, зіштовхуємося з подвійним тлумаченням поняття парадигмальності в гуманітаристиці. З одного боку, конкретне соціогуманітарне дослідження визначене прихильністю до певної парадигми, а з іншого – соціогуманітарні науки за своєю сутністю самі є парадигмами, оскільки одна з головних їхніх функцій – формування світогляду, тобто тієї смислової матриці, у межах якої формуються стереотипи й моделі світосприйняття, світорозуміння та світотлумачення.

Науковець перебуває під подвійним впливом: епістемологічних норм, дотримання яких забезпечує ефективність пізнання, і ціннісних настанов, які є продуктом тотальності культурного тла. Наукова

парадигма внутрішньо пронизана невидимими, на перший погляд, каналами, які живлять її і наповнюють сумірними аксіосфері культури смислами, що потребує врахування на лише специфічних рис знання, а й широкого соціокультурного контексту його продукування. Особливо це стосується гуманітарного знання, зважаючи на ціннісно-смыслову визначеність предмета дослідження і засобів його інтерпретації. Парадигма постає полем перетину внутрішньонаукових і контекстуальних (культурних, історичних, соціальних, корпоративних та інших) цінностей.

Підсумовуючи сказане, зробимо деякі уточнення щодо вживання поняття «парадигма» в ході цього дослідження. Ми пропонуємо розрізняти поняття «теорії-парадигми» і «схеми-парадигми». *Теорії-парадигми збігаються з Куновим визначенням парадигм: «деякі визнані приклади-зразки актуальної наукової практики – приклади, які містять закон, теорію, аплікації та інструментарій, – забезпечують моделі, з яких зростають окремі когерентні традиції наукового дослідження»* [340, р. 10].

Теорії-парадигми слугують реальним підґрунтям для конструювання абстрактних *схем-парадигм* – узагальнених зразків, які відображають спільні для парадигм-теорій уявлення про предмет, принципи і методи пізнання. Оскільки в науковому знанні на підставі істотних відмінностей, зумовлених різними підходами до постановки проблем, визначення предмета, вибору методів дослідження, опису отриманих результатів і впровадження їх у практику, традиційно виокремлюють природниче і гуманітарне (суспільне, або соціогуманітарне) знання, то ми розрізняємо *дві схеми-парадигми: природничу і гуманітарну*, кожна з яких має свої специфічні риси. До схем-парадигм цілком застосовні Кунові застереження, що зі зміною

парадигми змінюється світ, оскільки прибічники різних парадигм по-різному ставляться до оцінки важливості й пріоритетності розв'язання тих чи тих наукових проблем (і навіть введення проблем у коло наукової проблематики); мають різні концептуальні і методологічні основи і принципи; професійну підготовку тощо.

Надалі, використовуючи поняття «парадигма», ми матимемо на увазі схему-парадигму, якщо не буде інших уточнень. Це поняття збігається з широким тлумаченням парадигми як філософсько-теоретичного каркасу дослідження. Філософський компонент цього каркасу зумовлює певний кут зору дослідника, визначаючи тим самим досліджувану предметну реальність: *природнича парадигма*, у гранично широкому значенні, *налаштовує дивитися на сам-світ*, а *гуманітарна* – *на людино-світ (духовний, людиномірний, ціннісний)*.

Отже, *гуманітарнонаукова парадигма* – *це сукупність визначальних рис усталених, вивірених науковою практикою зразків гуманітарного знання, сформованих на широкому світоглядному фундаменті розуміння людиною себе і своєї діяльності у світі, яка задає духовно-смісловий і людиномірно-ціннісний виміри пізнання досліджуваної предметної сфери*.

Дослідження парадигмальних підвалин гуманітарного знання має два вектори: від загальних філософсько-методологічних настанов до їхнього втілення в окремих гуманітарних науках і від індивідуального, специфічного в кожній з гуманітарних наук до виявлення загального, спільного в них. Конститування гуманітарнонаукової парадигми здійснюється на основі виділення як загальнонаукових, так і специфічних рис гуманітарного знання.

3.3. Загальнонаукова характеристика ідеалу гуманітарного знання

Сучасні гуманітарні науки мають багато спільного з природничими: вони підпорядковуються загальнонауковим критеріям, у них застосовуються як специфічно гуманітарні, так і природничі методи дослідження, об'єкти дослідження іноді співпадають. Конститування гуманітарнонаукових парадигм відбувається на основі виділення як загальнонаукових, так і специфічних рис гуманітарного знання. Розв'язуючи традиційні філософсько-методологічні проблеми (визначення предмета гуманітарного пізнання, аналіз методів і засобів дослідження, які забезпечують досягнення істинного знання, визначення критеріїв істинності в гуманітарних науках), філософи навмисне чи мимоволі порівнюють і протиставляють дві царини знання – природниче (science, Naturwissenschaften) і гуманітарне, духовне (humanities, Geisteswissenschaften). Упродовж двох століть тривають дискусії щодо їх спільних і відмінних рис.

Розкриття специфіки предмета гуманітарнонаукового пізнання своїми витоками сягає філософії *Імануїла Канта*, який розмежував феномен – об'єкт дослідження природознавства, і ноумен – непізнавану засобами експериментальної науки сутність. Точкою збігу двох світів – царства природи (феноменального) і царства свободи (ноуменального) – постає людина, яка здатна помислити себе як річ серед речей і як самодостатню сутність, наділену свободою, як початок причинно-наслідкового ланцюжка, а не лише його елемент. Гуманітарне знання, очевидно, спрямоване на з'ясування смислів речей з погляду людини, поза природною доконечністю і загальними законами, тобто дослідження на стику ноуменального і феноменального світів. Проте у XVIII столітті ще не було передумов для філософської рефлексії

гуманітарного пізнання, гуманітарні науки ще не мали розвиненої методології і тому не могли бути предметом роздумів німецького мислителя.

Завдання повною мірою охарактеризувати й визначити особливості гуманітарного знання поставили перед собою послідовники Канта у XIX столітті – *В. Віндельбанд* і *Г. Рікерт*, а також *В. Дильтай*. У своїх працях вони окреслили специфічні риси об'єктів і методів дослідження в науках про природу (нім. *Naturwissenschaften*) та науках про культуру (нім. *Kulturwissenschaften*, *Rickert*), або дух (нім. *Geisteswissenschaften*, *Dilthey*). Завдяки орієнтації гуманітарного знання на описовість, повноту індивідуального та неповторного Віндельбанд назвав гуманітарні науки ідіографічними (нім. *idiographisch*), підкреслюючи, що їхні специфічні риси зумовлені предметом і методами, а Дильтай наголосив на пріоритеті процедури розуміння в цих науках. Окреслені риси відрізняють гуманітарні науки від номотетичного (нім. *nomothetisch*), за термінологією Віндельбанда, природознавства, націленого на установлення законів, виявлення загального, закономірного, і превалювання процедури пояснення, як стверджував Дильтай.

Важливу роль у становленні гуманітарнонаукових парадигм відіграли праці й інших мислителів XIX століття, зокрема *Й. Дройзена* та *Б. Кістяківського*, у яких обґрунтовувався науковий статус і водночас особливості гуманітарного знання та методів його отримання. В річищі цих досліджень за основу гуманітарної парадигми *Йоган Дройзен* (*Johann Droysen*) брав настанови філософії й методології історії. Він сформулював головні принципи методології історії як теоретичної дисципліни, обґрунтував науковий метод історії та її місце серед інших наук. Мислитель акцентував увагу на тому, що «його спосіб розуміння історії впливає не лише з сьогочасних поглядів або тенденцій, а принаймні шукає зв'язок з тими останніми великими питаннями, які

хвилюють і підносять душу людини» [цит. за: 119], тим самим указуючи на такі риси, як цілісність і неперервність гуманітарного знання, зумовлені діяхронічними зв'язками між поколіннями.

Наш співвітчизник *Богдан Кістяківський* прагнув виявити фундамент для соціогуманітарних наук, здійснюючи логічний аналіз методології правової науки. *Марія Альчук* засвідчує, що «природничі науки, засновані на знанні про «факти», Кістяківський не вважав зразком для наук про суспільство, а їхнє панування у тогочасному науковому дискурсі становило в його очах привід для неабиякої стурбованості [3, с. 174].

Сучасні дослідники загалом вважають, що «жива практика дослідників-гуманітаріїв багатоманітна і складна: дві процедури, два стилі мислення, дві парадигми співіснують тут настільки тісно, що неможливо їх розділити, не порушивши живої тканини культури. <...> Гуманітарна наука досі потребує самопізнання, розмежування пізнавальних підходів, опису багатьох дослідницьких програм з метою встановлення їхньої обґрунтованості й доцільності» [165, с. 278]. У процесі становлення гуманітарних наук з'ясувалося, що бар'єр між різними типами наук не є нездоланим. І хоча наявні відмінні риси гуманітарного і природничого знання, зумовлені різними методами пізнання, процедурами обґрунтування й доведення, пояснення і розуміння, критеріями істинності, зокрема об'єктивності й інтерсуб'єктивності, спрямуванням на досягнення таких характеристик знання, як доказовість і переконливість, тим не менше все більше аргументів з'являється на користь спільної методологічної бази наукового пізнання. Інтегративна, чи синкретична, позиція в методології гуманітарних наук ґрунтується на завданні, яке стоїть перед ними: подавати інформацію про людину так, як ми її переживаємо: як втілену (об'єктивовану), історичну та цілісну (інтегральну), що зумовлює

застосування мультисхематичних і мультипарадигматичних систем дослідження й подальше об'єднання в одне ціле отриманих за їх допомогою результатів [351, р. хі].

Методи природничих наук успішно використовуються в таких гуманітарних науках, як психологія, мовознавство, соціологія, економіка та інших. Водночас постнекласична методологія науки звертає увагу на традиційні гуманітарні виміри пізнання, простежуючи їхні вияви й у природничих науках. Зокрема, в центрі філософсько-методологічної проблематики постали: залежність вивчення об'єкта пізнання від позиції суб'єкта-спостерігача, обмеження для використання жорстких схем детермінізму тощо.

До гуманітарнонаукового знання нині висувають такі ж вимоги, як і до природничого. Його науковий статус визначається за так званими загальнонауковими критеріями: *обґрунтованість теоретичних тверджень, доведеність висновків дослідження, інтерсуб'єктивність, методологічна усвідомленість, прогностична здатність теорії, визначеність понятійно-категорійного апарату теорії, орієнтація на практику*. Але відповідність гуманітарного знання до цих критеріїв має свої особливості.

Гуманітарне знання, так само як і природниче, має бути *обґрунтованим*, спиратися на попередні наукові дослідження й висновки з них. Гуманітарні дослідники для обґрунтування теоретичних тверджень теорії більшою мірою, ніж природознавці, звертаються до авторитетних першоджерел, оскільки наукова аргументація вибудовується в річищі певної традиції відповідної галузі гуманітарного пізнання. Як зауважують *Михайло Марчук* і *Світлана Мудра*, «без опори на гуманітарну традицію гуманітарне знання неможливе. Тобто, тільки через пізнання традиції відкривається сфера пізнання гуманітарного. Власне, засоби гуманітарного пізнання – це і є засоби пізнання традиції»

[149, с. 5]. Прихильність до різних традицій зумовлює плюралізм гуманітарних теорій, наприклад, у сучасній історії України простежуються чотири основні традиції з різним тлумаченням історичних подій, свідчень, артефактів тощо: дорядянська проімперського спрямування, дорядянська національно-визвольного спрямування, радянська, традиція української діаспори. Кожна з них має своїх прихильників і супротивників. Проте мусимо пам'ятати, що особлива місія історії як гуманітарного знання – консолідувати суспільство, народ, націю, підтримувати їх ідентичність, спадкоємність. Щоб виконати цю місію, історія повинна бути правдивою.

Доведеність висновків передбачає наявність емпіричної бази – фактів-свідчень. Гуманітарне дослідження, так само, як і природниче, проводиться на підґрунті зібраного фактичного матеріалу, що слугує доказовою базою теорії. До прикладу, в історичній науці маємо справу з історичними джерелами: хроніками, документами, переказами очевидців тощо; в етнографії – «польовими нотатками», зробленими на досліджуваній місцевості; у соціології – соціологічними опитуваннями, статистичними даними; у лінгвістиці – текстами мовних агентів тощо. Особливість гуманітарної фактуальності – її замикання на певну цілісність, основою конституювання якої постає чи то суб'єкт пізнання, чи соціокультурний контекст, чи їхнє об'єднання. Ні в історії, ні в соціології, ні у мовознавстві, ні в інших соціогуманітарних науках факти не мають самостійного значення – вони належать до певного горизонту культури чи кута зору дослідника.

Гуманітарне знання стає результатом висвітлення окремих плям на тотальному лоні людського світу. Зацікавленість дослідника – той прожектор, який вихоплює із загального поля порцію досвіду й робить її предметом аналізу. Допитливий погляд, наприклад, історика дозволяє вихопити лише ті факти, які вписуються в його схему історії,

знехтувавши іншими чи проінтерпретувавши їх так, щоби не порушувати цілісного бачення. Як зазначав *Карл Попер*, «в історії, так само як і в науці, ми не можемо уникнути певної точки зору, а віра в те, що ми таки спроможні це зробити, обов'язково веде до самообману і відсутності критичного погляду» [186, с. 283]. Слід зауважити, що післякласична епістемологія аргументовано довела ілюзорність ідеї чистої емпірії, спростувавши тим самим і претензії природознавства на об'єктивність результатів пізнання в її класичному розумінні.

Завдяки неопозитивізму вимога об'єктивності постала у пом'якшеному вигляді – *інтерсуб'єктивності*: судження, які відображають результати наукового дослідження, мають бути незалежними від окремих індивідів і доступними досвіду будь-якого спостерігача. *Сергій Лебедев* зазначає, що «інтерсуб'єктивність – операціональна інтерпретація метафізичного поняття “об'єктивність”», і приводом для такої інтерпретації стало усвідомлення, «що об'єкт сам собою однозначно не детермінує його мислену репрезентацію (модель)» [126]. До такого висновку філософи й науковці дійшли, вивчаючи історію науки, в якій виявили змінність моделей, парадигм, тем, стилів мислення, принципів раціональності, згідно з якими описується досліджувана дійсність. Тісний взаємозв'язок понять об'єктивності й інтерсуб'єктивності відзначає *Людмила Мікешина*: «Інтерсуб'єктивність (міжсуб'єктивність) – характеристика досвіду суб'єктів, які взаємодіють, що набуває рис об'єктивності, незалежності цього досвіду від індивідуальних особливостей і ситуації» [159]. Знання, яке задовольняє вимогу інтерсуб'єктивності, – загальнозначуще і займає серединне місце між суб'єктивним та об'єктивним знанням.

Варто зазначити, що кожен з цих видів знання важливий для гуманітарних наук. Очевидно, що вчені-гуманітарії як прагнуть зрозуміти, виходячи з суб'єктивних мотивів, так і пояснити, зважаючи

на об'єктивні причини; зацікавлені як у знанні про індивідуальне, так і колективне, масове; врахувати зумовленість дій людини нерозривною єдністю обставин і вияв її свободи у суб'єктивному ставленні до них. Якщо для природознавства об'єктивність – критерій істинності знання, то для гуманітаристики ототожнення цих двох характеристик, на наш погляд, неправомірне, оскільки сама істина стосовно людини і всіх її духовних і матеріальних виявів набуває суб'єктивного виміру – постає у вигляді правди. Особливістю стандартів науковості гуманітарного знання, як зазначає *Ірина Починок*, є доповнення їх критеріями «глибини, емоційної привабливості та життєвої виправданості» [193, с. 119.], які, з нашого погляду, сприяють інтеріоризації знання людиною як цілісним суб'єктом пізнання, що не менш важливо, ніж здійснення зовнішньо-об'єктивної перевірки чи спростування.

Функцію доведення теоретичних тверджень виконує і сам опис дослідження, який часто зводиться до процедур логічного умовиводу чи раціональної дискусії. Аналіз цих процедур дозволяє виявити наявність чи відсутність логічних помилок, дотримання чи порушення правил дискусії тощо. У цьому виявляється подібність аргументації в гуманітарному знанні з математичним методом доведення теорем. Невипадково першою парадигмою-зразком для методології гуманітарних наук стала математика (етичне вчення Спінози, викладене у вигляді геометричних аксіом і теорем).

Для того, щоб не потрапити у пастку ілюзорного знання, слід розрізняти два типи можливих помилок у гуманітарному, зокрема історичному, пізнанні: ідеологічний і ноологічний [див: 177, с. 139–141]. Ідеологічне спотворення знання, як правило, здійснюється дослідником цілеспрямовано і свідомо, в той час як ноологічне викликане несвідомим прийняттям укорінених у культурі норм, ідеалів і стереотипів. Для ілюстрації цих типів помилок *Аркадій Перлов* наводить такий приклад:

«коли в сімдесятих роках минулого століття радянські партійні боси або шкільні вчителі стверджували, що капіталізм плодить злиднів і економічно приречений, це була... ідеологія – зумисне спотворення знання. Але те, що наявність злиднів визнається критерієм краху економічної системи – це вже спотворення зовсім іншого гатунку. Так можуть вважати люди – і науковці, і ненауковці – які вирости в культурі з гіпертрофовано високою оцінкою соціальної справедливості і навіть з культом шляхетної бідності» [177, с. 140–141].

Маємо визнати, що гуманітарне знання до певної міри саме виконує ідеологічну функцію. Будь-яка ідеологія прагне забезпечити собі міцний фундамент, апелюючи до істинності своїх засновків, які добираються з наукового депозитарію «безперечних фактів» історії, соціології, етнографії, мовознавства та інших соціогуманітарних наук. Повністю уникнути цієї двобічної комунікації гуманітаристики й ідеології неможливо. Проте критично оцінювати й розвінчувати міфи, які продукуються в результаті їх взаємовпливу, потрібно. Критична функція філософії переважно визнається провідною в європейській традиції (Сократів сумнів, Декартові метафізичні роздуми, Кантові критики). У XX столітті ця функція набуває нових методологічних форм і реалізується у практиках психоаналізу, деконструкції тощо, у яких на перший план виходить дослідження не знання, а його підвалин. Важливо виявити передумови становлення знання: соціокультурний контекст, психофізіологічні чинники та інше.

Європейська наукова традиція від свого зародження в античності й особливо конституюючись у Новий час маніфестувала практичну міць науки, її здатність до контролю і трансформації світу: “*Scientia potentia est*”. Філософія XX століття взяла на себе місію розвінчання проекту Модерну, який ґрунтувався на здатності науки здійснити раціональне перетворення світу й людини, бути рушієм прогресу. У філософії та

методології науки марними виявилися спроби розробити беззаперечну процедуру перевірки істинності наукових знань. Принцип верифікації (емпіричної – шляхом вирішального експерименту; логічної – шляхом зведення тверджень наукової теорії до протокольних суджень) зазнав нищівної критики, недостатнім виявився і принцип фальсифікації. Це загалом розхитало усталену класичну модель наукового знання і змусило формувати нові моделі наукового дослідження, не обмежені рамками природничих наук.

У гуманітарних науках особливого значення набуває властива науковому знанню *методологічна усвідомленість*, тобто обґрунтування вибору методів і опис шляху, яким дослідник приходить до висновків. Недостатньо правильно сформулювати висновки, істинність яких легко піддати сумніву. Як зазначає Перлов, «дослідник, який робить чергове висловлювання з “вічних проблем”, повинен дуже добре розуміти, що його позиція дуже умовна. Вона прямим чином похідна від його методологічного арсеналу, від його культурного тла, від його світоглядної позиції» [178]. Вибір правильного шляху забезпечує переконаність у тому, що висновки теж будуть правильними.

Палітра методів соціогуманітарних досліджень значно більше відкрита і демократична, ніж природничих, що супроводжується деякими труднощами. Відсутність жорстких стандартів науковості породжує проблему вибору найефективніших із них для проведення досліджень. Важливу роль при виборі методів пізнання відіграють світоглядні настанови і ціннісні орієнтири. Наприклад, пріоритет механістичної картини світу спонукає до вибору біхевіористської стратегії у психологічному дослідженні; визнання ірраціональних прихованих сутностей налаштовує на практикування психоаналітичних методик.

Водночас плюралізм методології гуманітарних наук має низку переваг, зокрема використання різних методів і підходів, концептуальних настанов дає можливість вивчати явище в різних ракурсах, висвітлюючи нові грані, які при цьому відкриваються. Наприклад, аналізуючи стан методології літературознавства, Бахтін зазначає, що «література – явище надто складне і багатогранне, а літературознавство ще занадто молоде, щоб можна було говорити про якийсь один “єдинорятівний” метод у літературознавстві. Виправдані й навіть абсолютно необхідні *різні* підходи, аби вони були серйозними і розкривали щось нове в досліджуваному явищі літератури, допомагали глибшому його розумінню» [14, с. 330–331]. Це висловлювання мислителя можна спроектувати й на інші галузі гуманітарного пізнання, «молодість» яких охороняє їх від догматизму й закостенілості мислення. Гуманітарій не змушений обирати одну-єдину альтернативу (метод, розв’язання проблеми тощо), а може описати кожную з них, продемонструвати їхні переваги й недоліки, залишаючи право вибору зацікавленим у такому знанні особам. Багатовекторність аналізу забезпечує розвиток поліваріантного мислення, конче потрібного для гуманітарія. Ця характеристика методології зумовлена багатосаровістю самого предмета гуманітарного пізнання, який не може бути одномірним.

При цьому слід визнати відносну замкнутість кожного методу й рівня аналізу колом досліджуваних питань. Як застерігає *Василь Леонтєв*, «плюралістична природа якого-небудь підходу полягає не в одночасному застосуванні істотно різних типів аналізу, а в готовності переходити від одного типу інтерпретації до іншого. Пояснення такого методологічного еклектизму (і це принциповий момент) в обмеженості будь-якого типу пояснень або причиново-наслідкових зв’язків...» [133, с. 14]. Багатозначність, поліваріантність гуманітарної методології не

заперечують потреби застосувати в кожному конкретному випадку чітко визначені, адекватні методи дослідження, оскільки метод дозволяє обрати найбільш ефективний шлях досягнення мети пізнання.

Характерною рисою наукового знання називають однозначну *визначеність понятійно-категорійного апарату теорії*, а не просто наявність спеціальної термінології. Цей загальнонауковий критерій став предметом активного обговорення прихильників різних філософських шкіл у науці. Використання слів буденної мови, художніх засобів літератури, медійних кліше тощо в гуманітарних дослідженнях, з одного боку – недолік, оскільки породжує багатозначність термінів, які вживаються, їхню семантичну невизначеність, а з іншого – перевага гуманітаристики, оскільки забезпечує доступність результатів гуманітарного пізнання для аналізу, критики і засвоєння не лише вузькими спеціалістами, а й широким колом зацікавлених у цій проблематиці осіб.

Часто в літературі ми зустрічаємо нарікання на недостатню розробленість і нечіткі дефініції наукового апарату гуманітаристики, що породжує проблему неточності гуманітарних теорій. Термінологія і її смислове наповнення визначаються теоретичними традиціями, про які йшлося вище. Наприклад, в історії для позначення однієї одиниці державно-територіального поділу подибуємо два терміни: «Малоросія» (у дорадянській термінології проімперського спрямування) й «Україна» (у дорадянській термінології національно-визвольного спрямування); один термін «Україна» мав два значення: «братня республіка у складі Радянського Союзу» (у радянській термінології) і «поневолена самостійна держава» (у термінології української діаспори).

З аналогічною проблемою методологічного характеру час від часу (в періоди наукових революцій) стикаються й дослідники в галузі природничого знання. Адже в межах різних парадигм словники термінів

несумірні і непорівнювані. Зміна парадигм, як стверджував Кун, тягне за собою не просто зміну значення понять і термінів, а зміну самого контексту розуміння й осмисленості. Логічний позитивізм, спираючись на досягнення математичної логіки, поставив собі за мету очистити мову науки від метафізичних, спекулятивних понять, утворивши спільний каркас людського знання у формі емпіричної мови (протокольних суджень, які б висловлювали «чистий» чуттєвий досвід суб'єкта). Неспроможність віднайти спільну емпіричну мову спонукала до розробки ідеї мови спостереження, терміни і пропозиції якої стосувалися б речей і властивостей, які сприймаються відчуттями. Під час втілення цього проекту в життя виявилось, що мова спостереження заснована на певних спекулятивних (філософських) припущеннях, які не можна перевірити емпірично. Отже, науковий апарат жодної теорії не можна звести до чистого відчуття, тобто поняття й терміни завжди теоретично заангажовані.

Наступний критерій науковості знання – *прогностична здатність теорії*, тобто можливість теоретичного знання не лише пояснювати явища, а й прогнозувати майбутній стан і розвиток об'єктів пізнання. Показник прогностичної здатності наукової теорії відповідає спроможності її теоретичного зростання, випереджаючи емпіричну базу, тобто теоретично передбачати емпіричні факти, які ще не відкриті, на основі виявлених закономірностей.

У гуманітарних науках часто формуються моделі пояснення, які під пильним оком методологів виявляються не достатньо точними чи доведеними, але володіють значним творчим потенціалом для породження плідних гіпотез, аналогій, метафор, які підштовхують дослідників до відкриття нових сфер застосування відомого знання чи породження нових ідей для пояснення стандартних ситуацій, опису раніше відкритих фактів. Деякі моделі стимулюють науковий пошук не

своїми відкриттями, а постановкою нових питань і проблем. Евристичність теорії до певної міри зумовлена відповідною парадигмою. Різні парадигми породжують несхожі смислові світи, у контексті яких виникають нові ідеї.

Щодо гуманітарних наук зазначена характеристика тісно пов'язана з евристичним потенціалом теорії – здатністю знання до саморозвитку, розширення, творчої продуктивності. *Евристичність* знання, або високий ступінь наукової новизни, визначається потенціалом розв'язання нагальних проблем і тих, які постануть у майбутньому. Також під евристичністю розуміють оригінальність, відмінність від загальновизнаного, типового. *прогностична здатність теорії*, тобто можливість теоретичного знання не лише пояснювати явища, а й прогнозувати майбутній стан і розвиток об'єктів пізнання. *Володимир Ратніков і Наталія Краснонос* надали цій рисі «здатності гуманітарного знання мимовільно змінювати те, що воно покликане відтворювати» формулювання принципу «онтологічної активності» гуманітарного знання [198, с. 116]. Гуманітарні науки – це науки, які не просто вивчають людину і створений нею духовний світ, а науки, які формують власне «людське» в людині, тобто роблять людину людиною, і конституують духовний світ як цілком відмінний від суто природного. Оскільки людська діяльність характеризується творчим, а не лише наслідувальним характером, дослідження її продуктів потребують урахування принципів нестабільності, мінливості та непередбачуваності, а також теорій з високим ступенем евристичності.

Прагнення пізнавати дійсність і здатність людини до її зміни тісно переплетені між собою. Наукове знання так чи так пов'язане з практичною діяльністю людини. *Практична спрямованість* знання, можливість його практичного застосування – один з критеріїв науковості. Поєднання пізнавального і діяльнісного чинників у людській

природі – головний рушій наукового поступу. Якщо природничі знання знаходять своє втілення в різноманітних соціоекономічних проектах, то практичне значення гуманітарного знання іноді ставиться під сумнів. Останнім часом гостро постала проблема соціального запиту на гуманітарну освіту. Прагматичні вимоги «дикого ринку» в Україні відсунули на другий план навчальні предмети соціогуманітарного змісту. Не тільки державна політика, а й зацікавлення самих студентів спрямовані на «конкретні» дисципліни математичного та природничого циклу. Виявлення стосунку гуманітарного дослідження до нагальних практичних і суспільно значущих завдань висувається як неодмінна умова забезпечення його проведення. Що ж може дати гуманітаристика суспільству й індивіду? Це, на перший погляд, риторичне запитання нині потребує обґрунтованої відповіді.

Як видається, головна перевага гуманітарних досліджень – антидогматизм, із якого проростає здатність до варіативного мислення, плюралізм поглядів і толерантність. Відмінності у підходах природодослідника й гуманітарія демонструє *Олександр Желтов*: «Африканіст потрібен не лише для того, щоб пояснювати, де в Африці є нафта і з ким її краще разом видобувати. Африканіст, знавець Сходу, інший учений-гуманітарій, який вивчає інші мови, культури, суспільства, здобувають у процесі аналізу й розуміння інших картин світу або “образів світу”... “багатовимірне мислення”» [79, с. 284]. Таке мислення забезпечує критичну здатність виходити за рамки стереотипів, протистояти авторитетові звичного й усталеного, викривати будь-яку ідеологію.

Толерантність, яка проростає з глибокої і широкої гуманітарної освіти, – своєрідне профілактичне щеплення проти різних і водночас однакових у своїй однобічності й фанатичній відданості «-ізмів» (комунізму, фашизму, нацизму, фундаменталізму тощо). Проведення

гуманітарних, зокрема історичних, досліджень значною мірою – наслідок соціального запиту, відповідно й результати досліджень мають свою соціальносміслову визначеність. Звичайно, апарат найвищих державних функціонерів, мета яких – утримати владу, не зацікавлений у гуманітарній освіті українських громадян. Легко маніпулювати свідомістю людей, налаштованих на розв’язання нагальних проблем, позбавлених культурно-історичного горизонту. Нація без минулого – це нація без майбутнього, конгломерат громадян, або певна спільнота, поєднана лише тимчасовими синхронними зв’язками. Наразі історія постає перед нами в одному зі своїх модусів – не «вчителькою життя», не «відгомонам минулого», а «тут-і-тепер-буттям», у якому ми – не трансцендентальні, а екзистенційні суб’єкти, котрі актуалізують із багатьох варіантів потенційного лише можливе в дійсній історико-культурній ситуації.

3.4. Смістова специфіка гуманітарнонаукових парадигм знання

Сучасні наукові дисципліни в межах офіційних наукових інституцій у цілому все ще орієнтуються на класичний епістемологічний ідеал з перевагою емпіричних методів дослідження, спираючись на факти, але зважаючи на низку трансформацій, яких зазнали наші уявлення про науку й наукове знання внаслідок застосування історичного, соціологічного і психологічного підходів до їхнього вивчення, традиційний розподіл знання на власне «наукове» – природниче і «напівнаукове» – гуманітарне поступово втрачає підтримку. Сьогодні вже важко погодитися з твердженням *Карла Попера*, представника постпозитивізму, що, «порівняно з фізикою, соціологія і психологія пронизані модою і несвідомими догмами». Звернення до цих наук уже

не сприймається як «регрес до ...хібних наук». А його висновок щодо помилковості припущення, що в них «можна знайти щось на зразок “об’єктивного, чистого опису”» [354, р.57–58], можна застосувати так само і до природничих наук.

Так само й висловлювання *Арнольда Тойнбі (Arnold Toynbee)* щодо історичної науки («...аксіома, що всі історичні погляди неминуче залежні від особливих обставин власного часу й місця мислителя. Це Закон Людської природи від якого жоден людський геній не може бути звільнений» [374, р. 476]) цілком підтверджується розвідками з історії фізики, хімії, біології й інших, так би мовити, негуманітарних наук.

Зростає потреба в появі нових дисциплін на межі гуманітарного і природничого знання, посилюються взаємовпливи їхніх методологій, екстраполяція теоретичних висновків. Зміни концептуальних каркасів наукових досліджень відбуваються так швидко, порівняно з минулими століттями, що дослідники в галузі філософії науки схильні не так виявляти провідні наукові теорії, які виконують функції парадигм у середині окремої дисципліни, скільки прагнуть окреслити хоча б риси узагальнених схем-парадигм. Акцент зміщується з аналізу окремих теорій-парадигм на схеми-парадигми, створені на основі виділення пріоритету природничих або гуманітарних методів наукового пізнання, специфічних рис природничого чи гуманітарного знання. Так з’являються дещо відмінні від Кунового контексту поняття «природнича парадигма» і «гуманітарна парадигма».

Найбільш плідними в обґрунтуванні мульти- чи поліпарадигмальності гуманітарного знання виявилися дослідження в галузі методології психології [див.: 50; 228; 254], педагогіки [див.: 51], соціології [див.: 70; 128]. Зазвичай, різні парадигми розкривають різні аспекти досліджуваних явищ, різні зрізи предметної реальності, тим самими не перешкоджаючи функціюванню одна одної, взаємно не

виключаючи одна одну. У цих науках нове знання зростає, розвивається й ефективно використовується на основі як природничої, так і гуманітарної парадигм.

До прикладу, скористаймося результатами дослідження застосування природничої та гуманітарної парадигм у психології, проведеного *Віктором Сурковим* [254]. Розмежування між двома типами парадигм стосуються низки епістемологічних категорій: предмета, принципів, наукових підходів, методів, мети пізнання, характеристик суб'єкта і об'єкта пізнання, критеріїв істини. Предметом психологічного дослідження в рамках природничої парадигми постають форми виявлення душевного життя (поведінка, взаємини, спілкування, продукти діяльності), гуманітарної – душевне життя людини в його цілісності, яка не зводиться до суми окремих виявлень. Відповідно, природнича парадигма спонукає дослідника виходити з принципу детермінізму (шукати причинно-наслідкові ланцюжки, доступні об'єктивному вивченню), гуманітарна – з принципу інтенціональності (свободи). Застосовування номотетичного, об'єктивістського, дедуктивного і структурного підходів у природничій парадигмі зумовлює пріоритет таких методів, як спостереження, експеримент тощо, а ідіографічний, суб'єктивістський, системний, інтуїтивний підходи в гуманітарній парадигмі зумовлюють акцент на емпатії, герменевтиці та інших. Дослідник у природничій парадигмі займає відсторонену, байдужу позицію, в гуманітарній – емоційну, зацікавлену. Сурков називає такі головні критерії істини, притаманні природничій парадигмі: практика, перевірність і відтворюваність результатів, сувородаказовість і обґрунтованість отриманих результатів за допомогою математичної статистики, натомість для гуманітарної парадигми: досвід дослідника, інтуїція, суб'єктивне розуміння досліджуваних феноменів. Усі ці відмінності виникають унаслідок постановки різних цілей

дослідження. Природнича парадигма зорієнтована на пізнання об'єктивних законів психічного, побудови типології, підведення одиничних фактів під загальну залежність, відповідно дослідник має справу з об'єктом дослідження, абстрагуючись від його активності й цінності. Гуманітарна парадигма зорієнтована на розуміння внутрішнього світу особистості, вивчення її життєвого шляху, визнаючи цінність і активність суб'єкта.

Обидві ці схеми-парадигми можна виявити при детальному аналізі сучасних психологічних теорій і практик. Деякі дослідники надають перевагу природничій парадигмі [див.: 228], інші вбачають у гуманітарній парадигмі пересторогу використовувати можливості психологічного знання і практик на шкоду особистості, наприклад, з метою маніпулювання, деструкції особистості тощо. Гуманітарна парадигма, на відміну від природничонаукової, як зазначає А. Голов, – «інше бачення реальності... замість предмета тут особистість, така інстанція, яка не підлягає яким-небудь маніпуляціям. Замість проникнення всередину, виокремлення якихось частин тут важлива інтеграція, тобто залучення до широкого світу, в якому особистість розкривається сама» [50]. Гуманітарнонаукові парадигми передбачають використання переважно аналітичного, критичного, спекулятивного методів, поряд з емпіричним, пріоритет якісного рівня аналізу над кількісним.

Природнича парадигма, націлена на елементарний опис, конститує образ фрагментованого буття. Головна риса гуманітарного знання, виокремлена в багатьох дослідженнях, присвячених цьому питанню, – домінування *цілісності* досліджуваного предмета, явища, особистості над елементами, фрагментами. Саме ця риса дозволяє виокремити центральну категорію гуманітарної парадигми – **смысл**. Смысл постає над фактами, присутній за фактами, об'єднує їх у

цілісність. На цій підставі в гуманітарних науках можна вирізнити природничонаукові теорії-парадигми з акцентом на редукції до елементарних складників, функцій тощо (структурна лінгвістика, емпірична історіографія, психоаналіз) і гуманітарнонаукові теорії-парадигми (гуманістична педагогіка, феноменологічна соціологія, логотерапія).

Смислова визначеність гуманітарного знання – спрямованість не на опис і пояснення самого об'єкта дослідження, а завжди зорієнтованість на включення цього об'єкта у певне відношення, що задає його смислові координати: слово – контекст, текст – автор, ідеологія – історична епоха, політик – партія тощо. Відмінності між гуманітарною і природничою парадигмами від початку визначаються цілями і завданнями пізнання. Сутність гуманітарного пізнання можна звести до виявлення смислового потенціалу взаємозв'язків досліджуваної реальності, яка має духовний вимір.

У дослідженнях проблеми смислу, поряд із методологічними настановами аналітичної філософії, феноменології, структуралізму й інших сучасних напрямів філософії, у низці праць *Станіслава Гусєва* [61], *Михайла Епштейна* [297], *Михайла Марчука* [150; 153], *Марка Шугурова* [295] намічений новий потенціалістичний підхід до розуміння смислу. Як зазначає *М. Марчук*, «виявляючи аксіологічні потенції природного та соціокультурного середовища, людина водночас актуалізує свої власні потенції, реалізує духовні можливості, своє призначення в Універсумі, здійснює вищий смисл існування. Відповідно й розуміння цього смислу має бути ціннісно-потенціалістичним» [153, с. 51]. Такий підхід протистоїть однобічному гносеологічному трактуванню смислу і, як наслідок, абсолютизації раціонально-сциєнтичного тлумачення пізнання. Навпаки, акцентується увага на можливостях розкриття духовно-ціннісного потенціалу суб'єкта

пізнання: «Осмисленість явищ навколишнього світу передбачає наявність смислопороджуючих потенцій суб'єкта, що цілеспрямовано актуалізуються у взаємодії з відповідними потенціями зовнішнього світу» [153, с. 81].

Смисл, згідно з потенціалістичним підходом, не заданий ззовні і не передує процесові пізнання, а розкривається у взаємодії людини зі світом, у діалозі «Я» з «Іншим», у зіткненні реального з ідеальним.

Передумови такого розуміння смислу знаходимо, зокрема, у працях *Михайла Бахтіна*, якому належить унікальна партія в багатоголосому дискурсі смислу у XX столітті. Виходячи із його концепції, гуманітарне знання можна визначити як знання про смислові явища і зв'язки. Спільна характеристика усіх гуманітарних наук – спрямованість на актуалізацію смислових потенцій пізнаваних об'єктів (духовних, культурних, суспільних явищ або подій), які розкриваються у взаємодії з потенціями суб'єкта пізнання. У найширшому значенні предмет дослідження гуманітарних наук – *смысл*, який виявляється, формується або породжується в діалозі між дослідником і досліджуваним. Пізнання в гуманітарних науках – це, на наш погляд, передусім процес осмислення, який підпорядковується певній методології. Формування цієї методології, як відзначали вже *Дильтай*, *Віндельбанд* і *Рикерт*, зумовлене, з одного боку, особливостями об'єктів гуманітарного пізнання, з іншого – використовуваними методами.

Ці вихідні настанови дозволяють розкрити потенціал категорії смислу для формування гуманітарнонаукових парадигм і виявити проблеми, розв'язання яких може надалі сприяти розвитку в гуманітарних науках.

До традиційних рис, якими характеризують специфіку гуманітарного знання (людиномірність, ціннісна розмірність, процесуальність, індивідуалізаційна методологія, суб'єктність,

усвідомлення особливої ролі розуміння, перевага якісного аспекту над кількісним, мовна чутливість [див.: 8; 25; 59; 66; 174; 175; 177; 191; 193; 198; 230; 291; 305; 323; 331; 336; 345; 351; 379] додамо *принципи* гуманітарнонаукового пізнання, які випливають з аналізу методології гуманітарних наук, запропонованої *Михайлом Бахтіним*.

Подолання опозиції суб'єкта й об'єкта в гуманітарному пізнанні. Бахтін розрізняє в науці три типи відносин. До першого типу належать відносини між об'єктами. Вони характерні для речей, явищ (фізичних, хімічних тощо). Це причинні, математичні, логічні, лінгвістичні відносини тощо. До другого типу належать відносини між суб'єктом і об'єктом. Вони повністю розкриті в класичній епістемології. Для гуманітарної методології особливе значення мають відносини третього типу – відносини між суб'єктами – «особистісні, персоналістичні стосунки: діалогічні стосунки між висловлюваннями, етичні стосунки тощо. Сюди належать і всілякі персоніфіковані смислові зв'язки. Відносини між свідомостями, правдами, взаємовпливи, учнівство, любов, ненависть, брехня, дружба, повага, благоговіння, довіра, недовіра тощо» [14, с. 342–343].

Бахтін не обмежує гуманітарне пізнання вивченням винятково третього типу відносин і визнає методологічне значення кожного з названих типів, застерігаючи при цьому, що вони «виправдані, але в певних, методологічно усвідомлених межах і без змішування. <...> Мертвенний аналіз абсолютно виправданий у своїх кордонах. Чим краще людина розуміє свою детермінованість (свою речовість), тим ближча вона до розуміння і здійснення своєї істинної свободи» [14, с. 343].

Вихідна передумова гуманітарної парадигми – визнання людської свободи і, як наслідок, виділення людського, культурного у світовому, природному порядку. В науках про людину і людське ми мимоволі спираємося на кантівський поділ царства природи і царства свободи,

допускаючи, що людина може починати причинний ряд, а не тільки підкорятися доконечності, тобто може вчинити так, може не вчинити так, може вчинити інакше. Гуманітарне пізнання, не обмежене двозначною логікою причинно-наслідкових зв'язків, припускає можливість двох і більше варіантів значень. У своїй основі гуманітарна методологія може спиратися на запропоновану Бахтінім філософію вчинку, в якій дія людини трактується як наслідок свободи вибору, ухвалення рішення, реалізації можливості. При цьому до уваги беруть і підстави вибору, і передбачення наслідків, і усвідомлення відповідальності, що в узагальненій формі є процесом осмислення.

Загалом об'єкт природознавства, наприклад фізики, від самого початку дослідження протистоїть нам як невідоме Х, відмінної природи, незбагненне через непроникність у сутність, яку ми прагнемо розкрити лише за зовнішніми проявами. Об'єкт природознавства протиставлений суб'єкту як *інша* природа. Натомість, скажімо, у психології, природа досліджуваного індивіда, очевидно, не може бути абсолютно відмінною від природи самого дослідника. Об'єкт і суб'єкт – подібні. Будь-яка теоретична модель об'єкта пізнання буде одразу сприйматися саме як *спрощена*, а тому далека від істини. Піддати її критиці може будь-яка людина, не обов'язково навіть фахівець у конкретній галузі знання, зіставивши теоретичну модель і реального індивіда – себе. Коли ми говоримо про надзвичайну складність феномена психіки порівняно з анатомічною будовою тіла, ми, напевно, значно перебільшуємо, адже про тілесне здоров'я нам насправді відомо не так уже й багато, і ми так само залишаємося безпорадними у багатьох випадках тілесних недуг, як і душевних, чи психічних.

Якщо скористатися термінологією Канта, то об'єкт природознавства доступний для пізнання лише як феномен, а об'єкт гуманітаристики – ще й як ноумен. За феноменальними проявами об'єктів зовнішнього

стосовно людини світу ми можемо припустити які-небудь сутності – ноумени. Конструюючи теоретичні моделі явищ природи, ми дозволяємо собі значно їх спростити, але це «не ріже око» і сприймається як нормальна методологічна процедура переходу від емпірії до теорії.

Об'єкти гуманітаристики належать до людського світу, тому є людиномірними, мають, крім зовнішнього (феноменального) ракурсу, ще внутрішній (ноуменальний), доступний для інтроспекції ракурс. Чи то сама людина, чи продукти її творчості, чи результати пізнання й комунікації – все це не є стороннім щодо людини. Природознавство «допитує природу», а гуманітаристика може запитати у людини, *як і чому щось відбувається?* Об'єкти природознавства мовчать і не протестують, коли їх неправильно зрозуміли й проінтерпретували, людина ж б'є на сполох і опирається будь-яким схемам і моделям, тому що вони лише в якомусь аспекті правильні, але не можуть охопити свої об'єкти у повноті істини. Вірогідно, що Маркс помилявся і Фройд помилявся, і ще тисячі дослідників людини й суспільства будуть настільки ж далекі від їхньої істинної природи, наскільки оригінальними й новими будуть їхні теорії, адже вони демонструють лише одну з можливих інтерпретацій, а істинним залишається лише банальне і старе, як світ, твердження, що людина – це найбільша таємниця.

Тому, на наш погляд, проблема полягає не в тому, що експериментальні методи в гуманітаристиці не працюють як у природознавстві, а в тому, що «атоми», «поля» й «енергії» не можуть посперечатися з результатами експериментів і висновками з них. Коли гуманітарії кажуть, що об'єкти їхніх досліджень унікальні й неповторні, то це так само справедливо, як і те, що унікальним і неповторним є будь-який реальний емпіричний об'єкт пізнання, індивідуальними характеристиками якого науковцям доводиться нехтувати під час

побудови ідеальних об'єктів теорій – узагальнених і типізованих теоретичних конструктів. Ми можемо припустити, що немає відмінності в об'єктах пізнання в природознавстві й гуманітаристиці, а є відмінність у підходах до них і дозволений мірі спрощення під час побудови теоретичних моделей – від мінімальної у гуманітарних науках до максимальної у природознавчих.

Якщо проаналізувати гіпотетичну ситуацію, в якій дозволено застосовувати усі експериментальні методи стосовно людини, то вчені-гуманітарії змогли б так само аналізувати і формалізувати їхні результати, переводити якісні оцінки у кількісні показники, схематизувати предмети і явища тощо. Отже, відмінність між науками полягає не в самих методах пізнання, а у правомірності їхнього застосування.

Специфіка природничих й гуманітарних парадигм визначається аксіологічними настановами – тими соціально-культурними, людськими мірками, на яких ґрунтується наукове пізнання. Оскільки мова йде про сучасну науку – продукт новоєвропейської культури, то очевидно, що в ній неявно реалізуються моральні дозволи і заборони, підвалини яких закладені християнством. Тіло – мертве, душа – жива. Саме цей дуалізм лежить в основі традиційного розмежування природознавства й гуманітаристики. Об'єкти природничих (тілесних) наук від самого початку вважалися «мертвими», а гуманітарних (духовних) – «живими». Відповідно, і застосовувати методи їхніх досліджень дозволялося різні. Природу ми можемо «допитувати», а людей лише «опитувати».

Нині ціннісні настанови наукового пізнання зазнають кардинальних змін: природа, з погляду даних сучасної фізики, космології, знову отримує статус «живої субстанції», а не просто «мертвої матерії». І тому правомірно, що гуманітарна парадигма може стати новою загальнонауковою парадигмою. На зміну спробам «омертвити» об'єкти

гуманітаристики, визнаються потреби «оживити» об'єкти природничих наук, побачити душу й тіло, людину і природу в первісній єдності «усього з усім». Цьому сприяє філософський підхід до науки, який вписує її в цілісність людського буття, піднімаючи питання про смисл і особливості наукового ставлення до дійсності в контексті всієї різноманітності проявів життя.

Ще одна специфічна риса об'єктів гуманітарного пізнання як смислових явищ – потенційність сутності, здійснювана кожен раз по-новому в новому актуальному контексті. «Смислові явища можуть існувати в прихованому вигляді, потенційно і розкриватися тільки у сприятливих для цього розкриття смислових культурних контекстах наступних епох» [14, с. 332]. Предмет у межах гуманітарної парадигми – «виразне й промовисте буття» – невичерпний у становленні смислу і актуалізації значення.

Природнича парадигма націлює на розкриття внутрішніх законів видимих явищ, осягнення істинної природи досліджуваних об'єктів. Отже, передбачається наявність прихованих законів, які керують очевидними, доступними в досвіді процесами та явищами. Гуманітарна парадигма орієнтує не на єдине й однозначне пояснення явищ, що виявляє приховані механізми, а на поліваріантність таких пояснень. Герменевтика, структуралізм, семіотика й інші підходи у сфері гуманітаристики не враховують принципової багатозначності смислу. Бахтін же звертає увагу на те, що застосування кожного з методів, запропонованих і розроблених у рамках цих підходів, дозволяє розкрити смисл доступними при цьому засобами й у певних межах. Важливо навмисно не обмежувати дослідження об'єктів гуманітарного пізнання одним-єдиним «правильним» методом. Це підводить до висновку про *плюралізм методології гуманітарних наук*.

Метод дозволяє обрати найбільш ефективний шлях досягнення мети пізнання. Спільною та найвищою метою наукового пізнання є істинне знання. За останні два століття поняття істини зазнало чимало змін. Утилітаризм, прагматизм, конвенціоналізм, релятивізм та інші напрямки сформували свої уявлення про істину, її критерії і значення в науці. Особливо гостро відгомони дискусій про істину відбилися на науковому статусі гуманітарних наук. Проте крах кореспондентської концепції істини внаслідок кризи в таких науках, як фізика, космологія та інших, визволив гуманітаріїв від потреби виправдовувати використання критеріїв науковості знання, які відрізняються від прийнятих у природознавстві.

Гуманітарії, визнаючи регулятивну функцію істини в пізнавальному процесі, не відмовляються від ідеалів пізнання, що сформувалися в рамках гуманізму епохи Відродження й руху Просвітництва, пріоритетним полем застосування яких стали сфера освіти й формування особистості, а також розвиток культури суспільства. Для реалізації цих ідеалів істина, як мета пізнання, зіставляється з іншою фундаментальною цінністю – свободою. На їхньому перетині виникає нове розуміння смислу. Для людини істина – те, що служить свободі, що обриває ланцюг закономірності (Кант). Істина не відносна (у значенні абсолютної невизначеності), але співвідносна, у деякому ступені визначеності (синергетика, порядок з хаосу).

Критерій глибини розуміння – найвищий критерій гуманітарного пізнання, згідно з Бахтіним. Розкриття смислу не можна оцінити з погляду точності або неточності, оскільки «[т]очність передбачає збіг речі з самою собою. Точність потрібна для практичного оволодіння» [14, с. 410]. У гуманітарному пізнанні Бахтін виокремлює речову і смислову сторони. Речі – це тіла смислу. Аналізуючи літературний твір або історичну подію, ми не можемо змінити його речове, актуальне буття,

що стало фактом, але можемо осягати його смисл як вільне незавершене становлення: «Вираз як осмислена матерія чи матеріалізований смисл, елемент свободи, що пронизала доконечність» [14, с. 410]. До смислу можна долучитися, але його не можна схопити, установити в єдино правильному розумінні. Смисл може поглиблюватись у процесі проникливого розуміння, значення розширюється в міру розширення сфери його застосування. Гуманітарне пізнання спрямоване на пізнання особистості в різних способах її виразу – словах, текстах, вчинках, у продуктах діяльності, культурі, історії. За загальними характеристиками виразів завжди присутнє індивідуальне, неповторне, унікальне. «Це сфера відкриттів, одкровень, упізнань, повідомлень. Тут важлива і таємниця, і брехня (а не помилка). Тут важлива нескромність і образа. Мертва річ гранично не існує, це абстрактний елемент (умовний); будь-яке ціле (природа і всі її явища, віднесені до цілого) якоюсь мірою особистісне» [14, с. 409].

Ця характеристика гуманітарної парадигми висловлена у принципі *причетної свідомості суб'єкта* гуманітарного пізнання, тлумачення якого знаходимо у філософії Бахтіна: суб'єкт гуманітарного пізнання – цілісна особистісна свідомість, у якій синкретично з'єднані пізнавальний інтерес, етичний обов'язок і естетичне почуття. Як зазначає Мікешина, «замість “світу теоретизму” з його абстрактними гносеологічними категоріями Бахтін вибудовує новий світ історично дійсної причетної свідомості (рос. *участного сознания*. – О. Р.), у який з необхідністю включить також нові – ціннісні (етичні й естетичні) стосунки цільної людини, тим самим заміщаючи часткового гносеологічного суб'єкта в його опозиції об'єктові (бінарні стосунки) архітектонічною цілісністю – єдністю пізнавального, етичного та естетичного» [158, с. 208].

Нагадаємо, що принципи гуманітарної парадигми ми виводимо з цілей гуманітарного пізнання – виявлення смислових (діалогічних)

відносин і зв'язків досліджуваної реальності, розкриття «сміслової глибини» досліджуваного явища (Бахтін). Відповідно до цих цілей нового значення в гуманітарній парадигмі набуває традиційний гносеологічний *принцип історичності*. Бахтін звертає увагу не тільки на потребу вивчати предмет гуманітарного пізнання в контексті історичного часу певної культурної епохи, а й на його *позачасовість*. Ця особливість предмета вивчення літературознавця, історика та інших гуманітаріїв дозволяє розглядати об'єкти пізнання в контексті так званого *великого часу*, сумірність із яким дозволяє досягнути глибину смислу, а не тільки значення досліджуваного предмета в історичному взаємозв'язку з іншими явищами, подіями.

Тут відбувається розрізнення значення і смислу в історичній, а не лінгвістичній або семантичній площині. З погляду семантики, у найбільш спрощеному формулюванні значення слова визначається його домірністю до системи мови, а смисл – контекстом вживання. Згідно з підходом Бахтіна, явище (подія) знаходить історичне значення в контексті проведених взаємозв'язків з іншими історичними явищами (подіями) в рамках певного історичного періоду. Смисл же розкривається тільки в подоланні цих рамок, проникаючи вглиб минулого і переступаючи горизонт майбутнього, в неосяжно розширюваному «великому» часі. Бахтін зазначає, що в галузі літературознавства дослідники виходять з теперішнього або найближчого минулого. «Між тим твір сягає своїм корінням у далеке минуле. Великі твори літератури готуються століттями, в епоху ж їхнього створення знімаються тільки зрілі плоди тривалого та складного процесу дозрівання. Намагаючись зрозуміти і пояснити твір тільки з умов його епохи, тільки з умов найближчого часу, ми ніколи не проникнемо в його смислові глибини. Замикання в епосі не дозволяє зрозуміти і майбутнього життя твору в наступних століттях, це життя

постає якимось парадоксом. Твори розбивають грані свого часу, живуть у віках, тобто у великому часі, до того ж часто (а великі твори – завжди) більш інтенсивним і повним життям, ніж у своїй сучасності» [14, с. 331]. Ця ж сумірність із великим часом характерна для історичних подій та особистостей, які продовжують жити в наступні епохи в ролі прикладів, ідеалів, героїв, знаходячи більш глибокий зміст у нових історичних контекстах. Здатність смислу до збагачення виявляється в реалізації потенціалу цінностей і досягнень минулого в актуальному сьогоденні.

Гуманітарне знання, з одного боку, замкнене на якусь єдність – культуру, історію, людство – як смисловий контекст, а з іншого – враховують відкритий характер цієї єдності. «У кожній культурі минулого закладені величезні смислові можливості, які залишилися не розкритими, не усвідомленими і не використаними упродовж усього історичного життя цієї культури» [14, с. 331].

Відкритість – постійне оновлення знання відповідно до нових ситуацій. Минулий досвід переконує лише в тому, що ніколи не відбувається абсолютне повторення ситуації вибору чи розв'язання проблеми, тому гуманітарне знання дозволяє нам змодельовати ситуацію, але при цьому враховувати відмінність реальності від її моделі. Зокрема, це стосується історичної науки, яка, інтерпретуючи події минулого, спирається на певний теоретико-світоглядний каркас, унаслідок чого ми отримуємо «історію» – оповідь про минуле; й водночас формує наше тенденційне ставлення до сьогодення й майбутнього – перспективний план історії – фундамент нового світогляду.

Особливої уваги заслуговують висловлені Бахтіним настанови *творчого розуміння*, які відрізняють його методологію гуманітарних наук від методології «наук про дух» Дильтая. Німецький філософ обґрунтував психологічні принципи розуміння, засновані на емпатії.

Можливість пізнати духовні явища, з погляду Дильтея, закладена у співчутті, що проникає в живе ціле людської душі [див.: 69]. Бахтін критикує «неправильне уявлення про те, що для кращого розуміння чужої культури треба ніби переселитися в неї і, забувши свою, дивитися на світ очима цієї чужої культури» [14, с. 334]. Розуміння «зсередини» самого явища – тільки один з необхідних, але недостатніх моментів розуміння. Це однобоке, або просте, розуміння, якому Бахтін протиставляє творче розуміння. «Велика справа для розуміння – це позазнаходження (рос. *внезаходимость*. – О. Р.) того, хто розуміє – у часі, у просторі, у культурі – щодо того, що він хоче творчо зрозуміти. Адже навіть свою власну зовнішність людина сама не може посправжньому побачити й осмислити в її цілому, ніякі люстерка та знімки їй не допоможуть; її справжню зовнішність можуть побачити і зрозуміти тільки інші люди завдяки своєму просторовому позазнаходженню і завдяки тому, що вони інші» [14, с. 334]. Цей принцип заснований на визнанні альтернативності (від лат. *alter* – «інший»).

Принцип позазнаходження, дистанціювання, що дозволяє здійснювати творче розуміння культурних і особистісних феноменів, – одне з найглибших відкриттів Бахтіна в гуманітарній методології. «У галузі культури позазнаходження – наймогутніший важіль розуміння. Чужа культура тільки в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше (але не у всій повноті, тому що прийдуть й інші культури, які побачать і зрозуміють ще більше)... Під час такої діалогічної зустрічі двох культур вони не зливаються і не змішуються, кожна зберігає свою єдність і відкрити цілісність, але вони взаємно збагачуються» [14, с. 335]. Гуманітарне знання – не самоціль, а засіб пізнання себе крізь призму інших особистостей, інших культур, інших епох.

За словами *Михайла Епштейна*, «реальність, досліджувана гуманітарними науками, суцільно складається зі смислотвірних

можливостей, які розкриваються, як віяло, за кожним конкретним фактом» [297, с. 68]. Розвиток гуманітарного знання зумовлений потенціалом узаємодії того, хто пізнає, і того, що пізнається, їхнім обопільним взаємозбагаченням, у результаті якого розкриваються нові смислові горизонти розуміння людського світу.

Висновки до III розділу

Для постановки проблеми смислу у філософії науки, на наш погляд, варто розрізняти такі її аспекти: онтологічний, антропологічний, епістемологічний і аксіологічний.

Висвітлення онтологічного аспекту пов'язане з питаннями про «місце перебування» смислу та його стосунок до буття загалом. Антропологічний аспект звужує загальну проблему смислу, припускаючи, що джерелом смислу є людина: смисл продукується і сприймається людиною (свідомістю, психікою, душею тощо), він лише потенційно існує в опосередкованих продуктах свідомості (словах, текстах, творах тощо) й актуалізується за участі людини. Розрізняють теорії, які виходять із припущення про «антропологічну» (психічну, когнітивну тощо) природу смислу, і ті, які визнають його відносно самостійне існування в мові, знанні, комунікативних практиках тощо. Епістемологічний аспект проблеми смислу в науці розкривається в аналітичній філософії – в теорії значення, засновники якої стверджували, що значенням відповідають реальні сутності, встановлювати які має наука (Патнем). Передумовою дослідження аксіологічного аспекту смислу є визнання його ціннісної природи. Смисл розглядають як сумірний цінностям, втілений у них.

Епістемологічний і аксіологічний аспекти розглядаються разом, якщо головною цінністю – смислом пізнання вважають істину. Водночас сама наука як царина думки постає цінністю, оскільки вона може

надавати цінність чомусь іншому (Пуанкаре). Цей підхід ґрунтується на визнанні цінності раціональності, втіленій у науці.

Постановка проблеми смислу у філософії науки має інтегративне значення для різних царин філософсько-наукового знання. Найбільшою мірою до розв'язку проблеми смислу долучилися гуманітарні науки, розробляючи свої наукові традиції та підходи і визначають окремі парадигми дослідження смислу. Попри всю розмаїтість підходів і шкіл у гуманітарних науках, вони мають спільний стрижень або основу – парадигмальні ознаки, які визначають міру їхньої гуманітарності.

Беручи за основу поняття «парадигма», ми пропонуємо розрізняти «теорії-парадигми» і «схеми-парадигми». *Теорії-парадигми збігаються з Куновим визначенням цього феномена як певних визнаних прикладів-зразків актуальної наукової практики. Вони слугують підґрунтям для конструювання абстрактних **схем-парадигм** – узагальнених зразків, які відображають спільні для парадигм-теорій уявлення про предмет, принципи і методи пізнання. Це поняття збігається з широким тлумаченням парадигми як філософсько-теоретичного каркасу дослідження.*

Основними *схемами-парадигмами* постають *природнича* і *гуманітарна*, кожна з яких має свої специфічні риси. Перша парадигма загалом налаштовує дивитися на сам-світ, а друга – на людино-світ (духовний, людиномірний, ціннісний). Природнича парадигма конституює образ фрагментованого буття, тоді як гуманітарна – виходить із домінування *цілісності* досліджуваного предмета (явища, особистості тощо) над елементами, фрагментами. Ця риса дозволяє виокремити центральну категорію гуманітарної парадигми – **смысл**, який постає понад об'єктами, фактами, об'єднуючи їх у цілісність.

Гуманітарнонаукова парадигма – це сукупність визначальних характеристик усталених, вивірених науковою практикою зразків гуманітарного знання, сформованих на широкому світоглядному

фундаменті розуміння людиною себе і своєї діяльності у світі, що задає духовно-смысловий і людиномірно-ціннісний виміри досліджуваної предметної сфери.

До традиційних рис, якими характеризують специфіку гуманітарного пізнання (людиномірність, ціннісна розмірність, процесуальність, індивідуалізаційна методологія, суб'єктність, усвідомлення особливої ролі розуміння, перевага якісного аспекту над кількісним, мовна чутливість), ми додали принципи гуманітарного пізнання, намічені в роботах Бахтіна: подолання опозиції суб'єкта та об'єкта; визнання причетної свідомості суб'єкта пізнання; розкриття потенційної сутності об'єктів пізнання в актуальній даності; плюралізм методології гуманітарних наук; критерій глибини розуміння; історичність пізнання в контексті великого часу; позазнаходження того, хто пізнає. Разом вони можуть слугувати методологічною основою формування гуманітарної парадигми, узгоджуючись із потенціалістичним підходом до розуміння природи гуманітарного знання.

Гуманітарнонаукові парадигми продукують знання, насичене особистістю вченого-автора, цінностями, які він сповідує. Чинники індивідуальної історії дослідника в гуманітарному пізнанні – це ті духовні потенції, які розкриваються у процесі розуміння й інтерпретації даних досвіду. У такий спосіб суб'єкт імпліцитно присутній у результатах гуманітарнонаукового пізнання.

Розділ IV.

ЕПІСТЕМНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПОТЕНЦІЇ ПОНЯТТЯ СМISЛУ В ГУМАНІТАРНОНАУКОВИХ ТЕОРІЯХ-ПАРАДИГМАХ

4.1. Логіко-лінгвістичні дослідження смислу: семантичний і прагматичний аспекти

Проблема смислу належить до кола тих проблем, які визначають сутність і призначення філософії. Філософські питання актуалізують пізнавальний інтерес і скеровують до недосяжних вершин, спонукаючи ступати на невідомі стежини й поступово опановувати все нові й нові терени взаємодії людини зі світом. У цьому ракурсі проблема смислу постає завжди актуальною й водночас нерозв'язною. З іншого боку, саме пошук її розв'язків стимулював дослідження в логіці, лінгвістиці, психології, соціології та інших соціогуманітарних дисциплінах, результати яких потребують систематизації й узагальнення, філософської рефлексії застосовуваних методів, засобів і підходів до проблеми.

Спираючись на визначення парадигми як наукової теорії, яка виконує роль зразка при постановці та розв'язанні наукової проблеми, ми дослідили провідні теорії-парадигми смислу в низці соціогуманітарних наук.

Розрізняють щонайменше такі значення слова «смысл»: зміст, сутність, значення, призначення, мета чогось (інформації, діяльності, речі); поняття, яке характеризує єдність (сутність, системність, цілісність), яка не зводиться до значення елементів або частин, з яких вона складається, а сама їх визначає; можливість раціонального пояснення.

Водночас слово «смысл» у наукових дослідженнях набуває вузькоспеціального значення. Воно належить до термінології таких гуманітарних наук, як логіка, мовознавство, лінгвістика, теорія літератури, психологія, культурологія, соціологія, мистецтвознавство тощо. Зокрема, логіка вивчає смысл на рівні основних форм і законів мислення; лінгвістика – як комунікативний феномен мовлення, мовного дискурсу; психологія – як продукт мисленнєвої діяльності, зумовлений історичним розвитком людини і характеристиками окремого індивіда; соціологія – як продукт соціальної комунікації, залежний від соціально-культурних характеристик різних суспільств у процесі історичних змін; кібернетика – як інформацію, продукт комп'ютерного моделювання.

У привілейованому становищі серед усіх наук щодо можливості займатися дослідженням смыслу тривалий час залишалися логіка та лінгвістика. З погляду цих наук, смысл трактується як характеристика думки та її мовного виразу. Логічний аналіз мислення завжди здійснюється через дослідження його результатів – думок, висловлених у мові, тому логіка є одночасно наукою про закони і форми мислення і про мову як форму існування думки. Мислення і мова – взаємопов'язані у процесі пізнання. Логіка вивчає структуру, форми, методи та правила мислення, в той час як лінгвістика – структуру і закономірності функціонування мови. З погляду логіки, найважливіші функції мови – дескриптивна (описова) й прескриптивна (оцінювальна).

Смысл спочатку постав теоретичним конструктом, що слугував засобом пізнання логічної природи поняття та лінгвістичної природи слова. Як термін логіки та лінгвістики, «смысл» корелює зі «значенням». Слово розглядається як носій певного *значення* і відправляє нас до *денотата* – множини предметів або явищ, які позначаються цим словом, викликають думку, *смысл* слова пов'язаний із самим способом,

за допомогою якого виокремлюють таку множину предметів або явищ шляхом вказівки на притаманні для них властивості.

Значення (денотат) пов'язане з мовною одиницею: словом, реченням; а *смысл* (конотація) – з подією мовлення, контекстом, у якому вжито мовні одиниці. Тому *значення* слова – це порівняно стабільне мовне утворення, а *смысл* – ситуативне, залежне від комунікації. *Значення* має спільний зміст для усіх носіїв мови, а *смысл* залежить від особистого досвіду мовця (ширше – комуніканта), його освіти, професії, мовного середовища, віку, статі, історико-культурного тла тощо.

Смысл постає через порівняння слова як окремого, часткового з певною цілісністю, або горизонтом, тим, що, за висловом *Анатолія Ахутіна*, «завжди вже наперед-визначено, завжди вже мається на увазі в будь-якому розумінні речей, у будь-якому до них ставленні. У кожній речі, – слушно зазначає автор, – уже мається на увазі світ, у якому вона існує, буття, яким вона є. Речі існують у світі, але світ не є річчю – речі, кажемо ми, існують у горизонті світу...» [9, с. 163].

Логіко-семантичний аспект проблеми смыслу розгортається у площині «знаку й означуваного», на ґрунті якої на початку ХХ століття зародилася спеціальна наука про знаки – семіотика, або семіологія. Завдяки статті *Готлоба Фреге* «Про смысл і значення» (*Gottlob Frege* «Über Sinn und Bedeutung», 1892) [274] було сформульовано відмінність між смыслом і значенням, які до того часу ототожнювалися не лише на рівні буденної свідомості, а й у класичній лінгвістиці. Значення (денотат; обсяг у класичній, або формальній, логіці) – це предмет або клас, множина предметів, які позначаються поняттям чи висловлюванням. Смысл (зміст у формальній логіці) – це зміст думки, який висловлюється у мовленні і стає предметом розуміння. За Фреге, будь-яке ім'я позначає предмет, який називається значенням, і виказує деякий смысл, що так чи так характеризує значення імені. Слова

людської мови позначають предмети, дії, якості або відношення. Головна функція слова-знака – позначальна, або референтна. Референтне значення вводить слово чи висловлювання у певну систему логічних узагальнень, які є спільними для всіх людей. Ця система відома і зрозуміла людям завдяки незмінному змістовому центру взаємозв'язків одиниць мови.

Фреге, розробляючи методику аналізу мови, розпочав із вивчення структури слова, в результаті чого постав добре відомий *трикутник Фреге*, сторонами якого є *смысл*, *значення* і *денотат*. Кожен із цих складників слова вводить його до різних систем зв'язків. *Смысл* – у систему «слово – мовець (людина, Я)». *Значення* – в систему «слово – знакова система (мова, світ ідей)». *Денотат* – у систему «слово – предметний світ». *Смысл* – це зміст думки, який висловлюється в мовленні, стаючи предметом розуміння. З цього часу *смыслом* почали називати, як правило, значення слова (висловлювання) у процесі комунікації, живого мовлення, у якому розкриваються системні мовні зв'язки, або відношення, та постає індивідуальне, ситуативне значення. До певної міри, це означало розмежування об'єктивно-предметного «значення» слова і суб'єктивно-комунікативного «смыслу». Сам Фреге вважав, що *смысл* з'являється лише на рівні висловлювання і пов'язаний зі способом задавання предмета.

Проблема логічного відношення між словом, його значенням, змістом (*смыслом*) і предметом постала ще в Античності. За свідченням *Секста Емпірика* (Σέξτος Εμπειρικός), розв'язуючи проблему істинного і хибного, одні філософи пов'язували її з «позначуванням предметом, другі – зі словом, треті з рухом думки». Стоїки розрізняли три елементи: 1) позначене – річ, яка позначається словом і викликає усталене уявлення про предмет у думці; 2) означник – слово, яке має звуковий вираз; і 3) предмет, який є незалежним від людини об'єктом позначення. Означник

(звуковий вираз) і предмет – тілесні, а позначене (зміст слова) – безтілесне. Саме воно буває, на думку стоїків, істинним або хибним. Послідовники *Епікура* (Επίκουρος) брали до уваги лише означник (слово) і предмет, пов'язуючи істинність чи хибність з першим. А взаємозв'язок істини і руху думки було встановлено, швидше за все, у схоластичній філософії [див.: 236, с. 153].

Послідовники *Зенона Елейського* (Ζήνων ὁ Ἐλεάτης) трактували смисл як один із п'яти моментів, потрібних для чуттєвого сприйняття, серед яких: орган відчуття, чуттєвий предмет, місце, спосіб [явища] і смисл. І якщо не буде хоча б одного з них, то не залишиться й сприйняття, наприклад, в умовах ненормальної думки [див.: 236, с. 146]. Тобто, ми можемо зробити висновок, що сприйняття є осмисленим, а смисл постає як система взаємозв'язків, у які входить предмет сприйняття.

Надбанням схоластичної логіки стало поняття *конотації*, яким позначають сумарне чи тотальне значення слова, як описове, так і емоційне. Це поняття ввійшло в семіотику лише у XX столітті завдяки данському лінгвісту *Луї Єльмслеву* (Louis Hjelmslev) і часто замінює слово «смисл», як його визначив *Готлоб Фреге* – змістовність, породжена мовленнєвою практикою. Конотації (додаткові значення) утворюються в комбінаціях, змістовних ланцюжках слів (синтагмах). Конотації надбудовуються над основними лексико-граматичними значеннями слів. У лінгвістиці їхньою головною функцією вважається опис супутнього емоційно-експресивного значення мовної одиниці, додаткового до реферативного чи описового значення. У стилістиці конотація означає додаткові семантичні та стилістичні відтінки, які накладаються на основне значення слова у процесі комунікації і надають вислову експресивного забарвлення, певного тону, колориту. У

філософії та логіці акцент зміщено на сукупність усіх властивостей і характеристик, які містить поняття.

Систему взаємозв'язків, у які входить слово, називають смисловою структурою. Оскільки координати слова у цій структурі визначаються не лише мовою, текстом, а й знаннями людини, її картиною світу, остільки мовно-логічний аналіз входить у проблемне поле філософії науки, набуває методологічного значення. Так, Фреге ставить питання про смисл і значення речень у контексті проблеми істини як критерію і регулятива пізнання. Думка – це смисл речення, а не його значення. «Саме прагнення до істини і змушує нас рухатися вперед, від смислу речення до його значення», – пише Фреге [275]. Тому, що нас цікавить істинне значення думки, ми хочемо, щоб кожна власна назва мала значення. Власна назва – це слово, знак, поєднання знаків, вираз, у якому висловлюється смисл і яким позначається значення. Значення речення розкривається лише тоді, коли встановлено значення його складових частин. Будь-яке розповідне речення, залежно від значень слів, з яких воно складається, може розглядатися як назва, значенням якої, якщо вона існує, буде або істина, або хиба. При цьому «для пізнавальної цінності, – зазначає Фреге, – смисл речення, а саме висловлена у ньому думка, важливий не менше за його значення, тобто істинісне значення» [275].

Істина у постнекласичній науці набула характеристики відносності, породивши, своєю чергою, невпевненість людини у визначеності координат свого життя, яку раніше забезпечувала наука. Швидка зміна наукових парадигм, недовіра до можливостей науки розв'язати смисложиттєві проблеми породила кризу наукового світогляду. Філософи-постмодерністи провокують, так би мовити, новий «коперніканський переворот» у пізнанні, акцентуючи увагу на владі слова, мови над думкою. Хоча міркування про те, що мова творить

реальність (дещо «існує» і «не існує» у мові й у реальності), розвивалися ще в античній і особливо у середньовічній філософії, сучасні постнекласичні концепції, сумірні постмодернізмові, доводять їх до смислової межі.

Подібно до того, як у XIII столітті, згідно зі схоластичною традицією, *Генріх Гентський* (*Henry of Ghent*) розрізняв *esse essentiae* – буття сутності до існування, і *esse existentiae* – буття у дійсності, у XX столітті постмодерністи мислять, так би мовити, буття над чи навіть замість існування – симуляції та симулякри. *Мераб Мамардашвілі* (მერაბ მამარდაშვილი) стверджує: «У будь-який момент... ваша думка вже існує у вигляді подоби думки. З тієї причини, що у будь-який даний момент у мові вже є усі слова... Ще до того, як ми пережили щось і змогли це висловити, воно вже існує у вигляді симулякра» [142, с. 14]. В актах мислення відбувається з'єднання просторової і часової розрізненості предметів і явищ, оскільки ми маємо змогу побачити не різні місця і послідовність, а одну подію і спільну сутність – тривалість події, континуальність. Мамардашвілі визначає сутність смислу в його тотальності: «Смисл володіє дивною властивістю: тотальність смислу, або увесь смисл, дається разом і цілком, з іншого боку, жоден смисл нездійснений у реальному просторі й часі... Все обертається у цьому потоці і... не має ні початку, ні кінця... Тому й існує вимір свідомості й розуміння, у якому даються завершені образи буття за допомогою того, що я назвав продуктивною уявою. У реальному часі і просторі одиниці завжди подані розірвано – у різних місцях і послідовно» [142, с. 291]. Такою зовнішньою тотальною реальністю в контексті логіко-методологічного аналізу проблеми смислу можна вважати мову, яка забезпечує на певному етапі розвитку науки можливість інтелектуальної комунікації для операцій пояснення та розуміння наукових теорій.

У середині XX століття у філософії склалася ситуація, яку згодом називали *мовною революцією*, або *лінгвістичним поворотом* – поворотом від Декартового «*Cogito ergo sum*» («Я мислю, отже, я існую») як принципу філософування до Гайдегерового «*Die Sprache ist das Haus des Seins*» («Мова – це дім буття»). Знаковими на цьому шляху стали «Логіко-філософський трактат» *Людвіга Вітгенштайна* (*Ludwig Wittgenstein*, *Logisch-philosophische Abhandlung*, 1921) і «Логічні дослідження» *Едмунда Гусерля* (*Edmund Husserl*, *Logische Untersuchungen*, Т. 1 – 1900, Т. 2 – 1901). Від дослідження мислення й свідомості філософія переходить до мови й мовлення, від суб'єкта – до взаємозв'язку суб'єктності й об'єктності у знаковій формі (логічній, мовній). Увагу фокусують на розробці концепцій смислу і значення, осмисленості й істинності.

У такому ракурсі проблема смислу постала ще на початку XX століття у філософії науки за так званої третьої хвилі позитивізму. Вчені *Віденського гуртка* поставили нове завдання перед філософією – з'ясування смислу понять шляхом їхнього логічного аналізу. Успіхи застосування математичних моделей у філософії *Людвіга Вітгенштайна* спровокували зацікавлення в новому об'єкті дослідження – мові як медіаторі пізнання. На відміну від Фреге, Вітгенштайн вважав, що немає сенсу говорити про смисл (сене) простого знака – імені, яке володіє лише референцією. Проте в імені водночас закладена потенція смислу: варто йому з'явитися в пропозиції, у конкретному вжитку, як смисл ніби промовляється назовні [див.: 41]. Так само *Бертран Расел* (*Bertrand Russell*) відмовився від поняття смислу слова, зосередивши увагу на значенні. Слова він розумів як певні скорочені дескрипції, які ухвалюються людьми, а не як позначення дійсності. Проігнорувавши «смысл», Расел зіткнувся з проблемою аналізу слів і висловлювань, позбавлених смислу.

У результаті тривалих досліджень представники логічного позитивізму дійшли висновку, що смыслом володіють лише пропозиції (від лат. *propositio* – речення, судження, твердження), котрі можна звести до емпіричних фактів, а інші речення – абсурдні, тобто позбавлені смыслу. На думку Расела, «пропозиції є фактами у тому ж самому сенсі, у якому фактами є їхні об'єктивні кореляти... Формальне визначення істини шляхом відповідності пропозиції та її об'єктивного корелята, швидше за все, – єдиний теоретично адекватний <метод>» [197]. Смысл поза зв'язком з істинністю висловлювань не цікавить логіку. Припускається не лише логічна, а й фактична суперечність смыслу й абсурду, осмысленості й безглуздості. Смысл належить тому, що існує чи може існувати, на протигагу абсурду (нісенітниці), який суперечить реальному стану справ, а тому не існує і навіть логічно не може існувати.

Як зазначає *Мирослав Попович*, саме аналіз смыслових структур з метою уникнення неосмысленості й абсурду зумовив бурхливий розвиток логіки в ХХ столітті. Проблема осмысленого і неосмысленого (безглузлого, абсурдного, ірраціонального тощо) постає в широкому контексті культури в різних формах вияву [256, с. 5].

Наше мислення спрямоване на пошук і виявлення смыслу, але іноді рух думки, логічне доведення чи наукове дослідження відбувається зворотнім шляхом – від суперечного, через обґрунтування неможливості, приведення до абсурду. Зазвичай, абсурдним називають внутрішню суперечність, яка робить осмыслення неможливим, вимагає усунення. З погляду здорового глузду, абсурд викликає непорозуміння, розриває смыслове поле змістовного наповнення.

Внутрішня суперечність не завжди очевидна. Зокрема, це справедливо для наукового знання, яке не є замкненим і сталим цілим, у якому всі елементи світу відповідно мислено представлені й вербально

висловлені. З погляду наукового пізнання, абсурд може розумітися як суперечність, що стосується загальних принципів наукової теорії, тобто тягне за собою припущення про порушення природних законів. Проте в логіці абсурдне висловлювання не визначається як абсолютно позбавлене смислу, оскільки внутрішня суперечливість свідчить лише про хибність судження, неправильно вказаний смисл, але все ж таки припускається можливість осмислення такого висловлювання.

Стосунки істини й сутнього (сущого) детально обмірковувалися ще схоластами, які у своїх метафізичних роздумах послуговувалися логікою й категоріями Аристотеля. *Іван Лупандін*, досліджуючи спадщину іспанського схоласта XVI століття *Франсиско Суареса* (*Francisco Suárez*), описує труднощі пізнання істини й причетність до неї омани (хиби, брехні): «Немає омани, непричетної до істини», тобто омана не може існувати самостійно, її існування – це паразитування на істині. Такий висновок пояснюється тим, що будь-яка омана (чи брехня) змушена використовувати поняття, які відбивають те, що реально існує, тобто істинні поняття [138].

Абсурдне може бути осмисленим і тому оціненим як істинне чи хибне. А от позбавлене смислу не можна піддати такій оцінці. Як зазначає *Олександр Івін*, «нісенітне – це невдала спроба висловитися про світ. Настільки невдала, що взагалі обривається будь-який зв'язок з ним... Нісенітне завжди є конфліктом з правилами, вихід за межі настанов, які регламентують спілкування між людьми за допомогою мови, і тим самим обрив розуміння і комунікації» [89]. При цьому до уваги беруть лише висловлювання, а не окремі поняття. Думка та її мовний вираз мають смисл, якщо вони пов'язані з дійсністю, реальною чи уявною, з певним контекстом, який лежить поза ними.

Радикальною була спроба позитивізму і породжених ним течій зарахувати до нісенітних (беззмистовних) усі судження, які не можна

перевірити (верифікувати, фальсифікувати) у чуттєвому досвіді. Але при цьому не брали до уваги, що розуміння смислу пов'язане і з потенційним, а не лише актуальним станом справ. Розрізнення потенційних і актуальних об'єктів пізнання було проведене у пізній схоластиці, зокрема у згаданих раніше «Метафізичних роздумах» Франсиско Суареса (*Disputationes metaphysicae*, 1597) [див.: 35].

Осмисленню підлягають як об'єкти, які існують актуально – *esse actuale*, так і мислені об'єкти, які можуть бути актуалізовані в дійсності – *esse potentiale*. І хоча Суарес оперував категоріями схоластичної науки, у його роздумах можна побачити один із критеріїв істинності, який почали застосовувати у класичній методології наукового пізнання. Вимога єдності опису, обґрунтування, пояснення та передбачення в науковій теорії – одна з найбільш очевидних й неспростовних донині. Саме спроможність теорії не лише описувати й пояснювати *наявні* факти, а й передбачати, прогнозувати *можливі* факти – характерна ознака її науковості й істинності.

Загалом представники аналітичної філософії та логічного позитивізму вважали, що гарантією осмисленості пропозиції, тобто її здатності виказувати стан справ, описувати ситуацію, слугує однозначне визначення значень імен, яке відповідатиме незмінному порядку речей – денотатів, які вони позначають. Для цього потрібно провести процедури очищення та реформування мови як природного, самочинного утворення, в результаті яких отримаємо удосконалену, упорядковану за законами логіки систему верифікованих асерторичних пропозицій. Проте реалізувати такий проект не вдалося. Окрім семантики (розділ семіотики, який розглядає відношення знаків до позначуваних ними об'єктів; теорія смислу мовних висловлювань; сукупність смислових об'єктів, які характеризуються певними властивостями та відношеннями [171, с. 281]), для створення теорії значення важливу роль відіграє

прагматика (розділ семіотики, який розглядає відношення знаків та індивідів, які їх використовують; теорія застосування мови; сукупність чинників, які визначають вживання мови її носіями [171, с. 280]). Семантика відтворює деяку сталу структуру відношень у мовній системі, в той час як прагматика – відносно змінну практику мовної комунікації.

Саме прагматичний аспект значення і смислу постав у центрі уваги пізнього *Л. Вітгенштайна* (*Philosophische Untersuchungen*, 1953), *В. Селарса* та *В. Куайна*, позначивши новий поворот у мовній проблематиці філософії – перехід від вивчення дескриптивної, або референтної, функції мови до її ролі в комунікації. Мовна гра – новий об'єкт дослідження, в якому смисл постає в нових контекстах. Правила цієї гри задають передумови формування картини світу, будучи засобом його раціонального осмислення. Світ доступний людині у пізнанні завдяки мові, і мова не просто правильно чи неправильно віддзеркалює світ, а є єдиним джерелом його можливих інтерпретацій. Лінгвістична філософія, до якої зараховують, окрім пізнього *Л. Вітгенштайна*, *М. Даміта*, *Дж. Мура*, *Дж. Остіна*, *Дж. Райла*, *Дж. Серля*, *П. Стросона* та інших, мала на меті описати способи осмисленого застосування висловлювань природної мови. Реальна практика кожної мови підкоряється певним стандартам, неявно визнаним спільнотою мовних комунікантів. Розуміння смислу висловлювання виявляється у його правильному застосуванні. Тим самим смисл постає динамічним утворенням, залежним від інтерсуб'єктивної мовної практики, на відміну від неопозитивістського трактування смислової структури як відбиття структури дійсності.

Недоліком концепції смислу, побудованої на базі лінгвістичної філософії, очевидно, є намагання звести проблему осмисленості висловлювання до правильності його вживання, що перешкоджає

розв'язанню низки взаємопов'язаних проблем, зокрема: пояснення можливості засвоєння як самої мови, так і нового знання загалом, можливості осмисленого застосування одної і тої самої мови в різних контекстах тощо [див.: 173, с. 30].

Наприкінці ХХ століття у термінологію лінгвістики входить поняття «концепт», яке, поряд зі смислом і значенням, позначає інформаційний зміст повідомлення – слова чи висловлювання. Чимало дослідників, прагнучи вийти за межі традиційної дихотомії смислу і значення й окреслити нові терени для обговорення лінгвістичних проблем, послуговуються терміном «концепт» як синонімом, або заміником, смислу [див.: 259]. Наприклад, *Роландас Павільоніс* (*Rolandas Pavilionis*) аналізує реалізацію смислових відношень у концептуальних системах. Автор вивчає функції і місце мови під час конструювання таких систем і досліджує процеси утворення смислів або процеси побудови інформації про об'єкти пізнання в індивідуальному досвіді. Смысл, за такого підходу, ототожнюється з концептом і постає складником концептуальної системи. Концептуальна система, за визначенням Павільоніса, – це безперервно конституювана система інформації (гадок і знань), якою володіє індивід, про дійсний або можливий світ [173, с. 280]. Такі системи значно різняться у різних носіїв мови залежно від сукупності чинників, яку можна назвати життєвим досвідом.

Поява нової сфери досліджень – концептуальних систем – пов'язана з тенденцією до об'єднання двох планів досліджень: лінгвістично-семантичного (об'єктом якого постає мова як система значень) та комунікативно-прагматичного (об'єкт якого – мовлення як потік смислів). Таке об'єднання робить можливим вивчення смислу і як продукту мови, і водночас як ментального утворення.

4.2. Плюралізм теоретико-методологічних підходів до вивчення смислу у психології

Одна з різнобічних граней смислу, безпосередньо звернена до людини і яка розкривається в різноманітних виявах її життєдіяльності, вивчається психологією. Плюралізм теоретико-методологічних підходів, шкіл і напрямків, характерний для цієї порівняно молоді науки, простежується і в різноспрямованості можливих векторів дослідження проблеми смислу. Спираючись на різні, часто протилежні теоретичні засади, дослідники визначають такі характеристики смислу, як унікальність і загальність, суб'єктивність і об'єктивність, усвідомленість і неусвідомленість, явність і прихованість тощо. Залежно від об'єкта дослідження смисл постає в різних ракурсах і контекстах: особистісний смисл, смисл творчості, смисл комунікації, смисл життя, смисл буття чи світового ладу, досягнений людиною.

Виокремлюють кілька головних підходів до постановки та розв'язання проблеми смислу у психології, на базі яких сформувалися провідні напрями, чи концепції. Одні з них продовжують лінію, започатковану в логіці та лінгвістиці, акцентуючи увагу на порівнянні та протиставленні смислу та значення, інші концентруються довкола аналізу взаємозв'язку смислу та цінностей.

Перша група концепцій звертається до понять смислу та значення для теоретичного опису структури людської свідомості, виявлення її зв'язків із навколишнім світом і внутрішньою мотиваційною сферою. Так, *Лев Виготський*, провівши генетичний аналіз відношень між думкою і словом (*Мышление и речь*, 1934) й узагальнивши дані значного експериментального матеріалу, доводив, що існує динамічна смислова система, у якій поєднуються афективні вольові та інтелектуальні

процеси [43, с. 19]. Ця смислова система представлена свідомістю людини.

Оскільки інтелектуальні процеси мають вербальне вираження у формі слів і речень, то останні стають об'єктом вивчення психолога. Смысл слова, за Виготським, – це складне утворення, яке має динамічний і плинний характер. У цьому утворенні наявні декілька зон різної стійкості, з яких найбільш стійка, уніфікована та точна зона – значення слова. У такий спосіб смысл і значення пов'язані та взаємозалежні. Смысл – це актуалізована в живому мовленні потенція значень слів. Водночас ці утворення мають різні характеристики: на відміну від абстрактного значення, яке можна з'ясувати відповідно до конкретного контексту, смысл слова – невичерпний, оскільки залежить не лише від найближчого контексту, значення якого, своєю чергою, залежить від ширшого контексту і так далі, а й загалом – від розуміння світу й певної особистості [43, с. 322–323]. Смысл, кожного разу здійснюючись у конкретній ситуації, тим не менше просякнутий усією множиною значень, пов'язаних з іншими ситуаціями, прожитими й осмисленими. Смысл слова сповнений не лише інтелектуальним змістом, а й афективно-емоційно насичений. Він є продуктом як соціально-культурного, закріпленого у значенні, так і індивідуального досвіду. Смысл, як дволикий Янус, звернений назовні – до культурно-історичного, соціального контексту, і всередину – до індивідуально-особистісного плану, в якому знання поєднуються з емоціями, переживаннями, оцінками. Якщо порівнювати залежність від слова смыслу і значення, то виявляється, що смысл більш незалежний і навіть може відокремлюватися від слова, так само як і слова можуть позбавлятися початкового смыслу. Виготський також акцентує увагу на тому, що смысл превалює над значенням, як ціле превалює над своїми складниками, контекст над елементом.

Подібну лінію аналізу смислу через його зіставлення із значенням продовжує *Олександр Лурія*. Він зазначає, що «референтне значення» – базовий елемент мови, а «соціально-комунікаційне значення», або «смысл» – базова одиниця комунікації, в основі якої лежить сприйняття того, *що* саме хоче сказати той, хто говорить, і які мотиви спонукають його до висловлювання. Разом з тим, смысл є базовим елементом живого, пов'язаного з конкретною афективною ситуацією використання слова суб'єктом [140, с. 54].

Проте така дихотомія значення і смислу породжує лише спрощену модель структури слова. Натомість Лурія розрізняє «предметну відповідність» (між словом і позначуваним предметом), яка викликає смислове поле (набір значень); власне «значення», у якому визначаються й узагальнюються ознаки предмета, здійснюється аналіз предмета і його введення до категоріальної системи, і при цьому передається загальнолюдський досвід і здійснюється стрибок від чуттєвого до раціонального; «лексичні функції», тобто здатність слова входити до відомих класів смислових відношень, володіти апаратом, який викликає потенційну потребу у взаємозв'язках між словами, і забезпечувати перехід від одиничних слів до їхніх «синсемантичних» зв'язків [140, с. 49–50]. Отож, значення слова стає основою для узагальнення і засобом мислення, а смысл слова – засобом мовної комунікації.

Лурія, розгортаючи зміст учення Виготського про розвиток смислового і системного значення слова (і одночасно свідомості), зазначав, що будь-яке слово майже завжди багатозначне (полісемічне), оскільки не має однозначної предметної відповідності. Істотним є і визначення, окрім «референтного» значення, «асоціативного» значення слова, яке виникає в результаті відтворення низки додаткових зв'язків (конотацій) на ґрунті попереднього досвіду, схожих ситуацій. Ця система зв'язків, елементами якої є слова, близькі за змістом, була

названа «семантичним полем» [див.: 140, с. 40–41]. Окрім денотативного і конотативного значень слова, найважливішим у його смисловій структурі є понятійне, або категорійне, значення, під яким розуміють «здатність слова не лише заступати чи представляти предмети, не лише викликати близькі асоціації, а й *аналізувати предмети*, проникати глибше у властивості предметів, *абстрагувати й узагальнювати їхні ознаки.., вводити цю річ у систему складних зв'язків та відношень*» [140, с. 42]. Саме ці функції (відсторонення, абстрагування, узагальнення й аналізу) Лурія називає категорійним значенням.

Завдяки названим функціям слово є «клітиною» мислення людини, специфіка якого полягає саме в абстрактному характері та здатності до узагальнення. Слово містить певну інформацію, яка є результатом узагальнення як досвіду історичного розвитку людства, так і індивідуального процесу пізнання. У процесі комунікації інформування забезпечується відповідно до синхронізації смислів з метою узгодження людських дій і порозуміння. Не менш важливим процесом є передача (трансляція) смислів з метою збереження й накопичення інформації. Діахронічний аналіз смислової структури слова розкриває його процесуальну природу.

Отже, слово, по-перше, позначає предмети, називає їх, породжує відповідні до певних предметів уявлення (тим самим подвоюючи світ), по-друге, транслуючи накопичений досвід від покоління до покоління, є знаряддям аналізу цього світу. Так слово стає «основою системи кодів, які забезпечують переведення пізнання людини у новий вимір, дозволяє здійснити стрибок від чуттєвого до раціонального, тобто до можливості як позначати речі, так і оперувати речами у цілковито новому, “раціональному” плані» [140, с. 47]. Логіка міркувань Лурія приводить до висновку, що слово перебуває на межі чуттєвого досвіду та сфери раціонального, постаючи однією з передумов теоретичного пізнання.

Наша свідомість у процесі становлення змінює не тільки змістовне наповнення, а й смислову та системну будову. Лурія демонструє такі зміни в онтогенезі людини: «На ранньому етапі розвитку дитини свідомість має афективний характер... На наступному етапі свідомість починає набувати наочно-дійового характеру... Лише на завершальному етапі свідомість набуває відстороненого вербально-логічного характеру» [140, с. 65]. Це етап абстрактних понять, які відбивають ієрархічно вибудовані зв'язки. Саме завдяки такому переходові від афективних і наочно-дійових зв'язків між словами і дійсністю до абстрактних понять пізнавальні процеси набувають властивої їм довільності, людина отримує свободу думки.

Введення категорії смислу в теорію організації свідомості й становлення особистості задають новий план психологічних досліджень, відмінний від логіко-семантичного, або гносеологічного, в центрі уваги якого свідомість поставала з погляду насамперед пізнавальних функцій. *Дмитро Леонт'єв* розробляє концепцію смислової реальності [див.: 134]. Базові поняття цієї концепції – смислова структура свідомості та смислові структури особистості (які містять у собі особистісний смисл, смислову настанову, мотив, смислову диспозицію, смисловий конструкт, особистісні цінності) заклали основу цілого напрямку психологічних досліджень, зорієнтованого на екзистенційну парадигму смислу.

Леонт'єв вибудовує взаємопов'язаний ланцюжок понять «смислоутворення – розуміння – розвиток особистості». Розвиток, або зростання, особистості у зовнішньому вимірі відповідає у внутрішньому плані розширенню меж розуміння, яке відбивається у зміні рівнів загальності схеми розуміння. Нежиттєдайні смислові схеми можуть бути замінені тільки на вищому рівні розуміння, що своєю чергою веде до зростання особистості. При цьому Леонт'єв протиставляє, так би мовити, екзистенціалістську й потенціалістську настанови. Враховуючи

висновки Гальперіна щодо міркувань про сумірність біологічного та соціального й акцентуючи увагу на тому, що природа людини не біологічна (морфологія визначає функціонування), а органічна (форма не задає зміст функцій), він вважає, що розвиток особистості визначається її діями та виборами, а не закладеним у ній потенціалом. Тобто, простіше кажучи, на шляху розвитку особистості важливішим є те, *що* людина робить або вибирає, ніж те, *що* вона є.

Поняття смислу працює у повну силу лише тоді, коли має місце варіативність. Саме варіативність робить можливою смислову регуляцію людської діяльності, на відміну від інстинктивної програмної, жорстко заданої регуляції життя тварин.

А. Серий та М. Яницький на підставі аналізу різних концепцій смислу у психології, так визначають це поняття: «Смисл – це висловлення ставлення суб'єкта до явищ об'єктивної дійсності, змін навколишнього світу, власної діяльності і вчинків інших, до результатів творчості, до краси навколишнього світу» [239]. При цьому автори підтверджують, що потреба смислу – одна з найважливіших людських потреб, задоволення якої «визначається здатністю взяти на себе відповідальність, вірою у власну здатність здійснювати контроль за своєю долею» [239]. Психологи акцентують увагу на понятті смислу, пов'язуючи його значення зі здатністю людини наділяти життя сенсом, тобто визначати цілі життя, осмислювати взаємозв'язок модусів біографічного часу, стверджувати свою значущість у бутті, реалізувати себе як творчу особистість (передусім постаючи відповідальним творцем свого життя). Отже, можна погодитися з висновком Серого та Яницького, що «осмисленість життя є неодмінною і достатньою умовою розвитку гармонійної людини, особистості, яка неперервно і творчо розвивається» [239].

Становлення категорії смислу в історії психології постало предметом дослідження *В. Долженко* [73]. Авторка обґрунтовує тезу, що в історії цієї категорії виявляються два головні вектори. Перший з них відбиває процес онтологізації психологічного пізнання та подолання протистояння суб'єктивного й об'єктивного, внутрішнього та зовнішнього, викликаного гносеологізмом. Така тенденція підтверджується низкою психологічних концепцій, зцентрованих довкола поняття смислу, зокрема мовиться про: смислову структуру свідомості *Л. Виготського*; смислову теорію мислення *О. Тихомирова* (уявлення про ціннісно-смислову структуру ситуації); когнітивні дослідження *В. Зінченко* (ідеї про культурну зумовленість смислу та дві форми його існування: ідеальну та конкретно-переживану); а також прикладні дослідження *К. Роджерса* (осмислене навчання) і *О. Асмолова* (смислова педагогіка) [див.: 73, с. 4–5]. Смисли постають «координатами індивідуального багатовимірного світу людини», її «життєвого простору», які забезпечують вибірковість свідомості, поведінки та діяльності.

Категорія смислу набуває методологічного статусу в процесі переходу психології від досистемного рівня через моносистемний до метасистемного рівня у визначенні свого предмета. Її методологічна роль визначається в інтеграції відомих бінарних опозицій «суб'єкт – об'єкт», «психічне – фізичне», «внутрішнє – зовнішнє».

Другий вектор простежується у процесах гуманізації та гуманітаризації психологічного пізнання шляхом залучення категорії «смысл» для розв'язання проблеми смислу (чи сенсу) життя. На противагу радянській і пострадянській психології, у якій відчувається схильність до вивчення смислу як категорії свідомості, в американській та європейській психології переважають дослідження смислу в контексті смисложиттєвої проблематики. Зокрема, на розуміння категорії смислу

представниками так званої гуманістичної психології (*Альфред Адлер, Джеймс Б'юдженталь, Абрахам Маслоу, Ролло Мей, Отто Ранк, Віктор Франкл* та інші) вплинули відголоски екзистенційної філософії. Відповідно, смисл розглядається ними у стосунку до таких визначальних для людського життя понять, як свобода, відповідальність, турбота тощо. Категорія смислу постає головною, сутнісною характеристикою людського способу існування.

Акцентуація смислу визнається неодмінною і доконечною умовою формування особистості та підтримання її інтересу до життя. Виявляється, що втрата смислу життя тягне за собою знецінення існування – аж до відмови від нього загалом. Найбільш повно ця тема була розгорнута у логотерапії *Віктора Франкла* (*Man's Search for Meaning. An Introduction to Logotherapy; Psychotherapy and Existentialism. Selected Papers on Logotherapy*). Автор зазначає, що більшість наук ігнорують проблему смислу: «У світі, як його описують більшість наук, відсутній смисл. Це, однак, означає не те, що світ позбавлений смислу, а лише те, що багато наук сліпі до нього. Смисл приноситься в жертву багатьма науками. Не в кожному науковому підході він може виявитися...» [272, с. 87].

У психології ХХ століття редукціоністський підхід, згідно з яким людина зводилася до стимулів і реакцій або проявів гри елементів підсвідомого, чи ще яких-небудь детермінантних чинників, усе ж таки не втрачав своїх провідних позицій. Такий підхід відкидав не лише свободу, а й потребу вивчати роль і значення цінностей, смислів, існування яких заперечували або нехтували ними. Натомість Франкл наполягає на тому, що «світ містить основи та смисли» [272, с. 81]. Воля до смислу – ось що, на думку Франкла, веде людину крізь життя. У книзі з однойменною назвою (*The Will to Meaning. Foundations and Applications of Logotherapy*) автор розкриває зміст трьох

фундаментальних і взаємопов'язаних між собою концептів логотерапії: 1) свобода волі; 2) воля до смислу; 3) смисл життя. На основі цих трьох понять вибудовується поняття людини [325, р. 16]. Обґрунтування свободи волі тягне за собою вивчення питання про її суперечність детермінізму та водночас сумірність пандетермінізму. «Воля до смислу» трактується автором як поняття, відмінне від понять, якими можна охарактеризувати сутність Адлерової психології – воля до влади (запроваджене у філософії Ніцше) та психоаналізу Фрейда – «воля до насолоди» (видозмінений Франклом «принцип насолоди» у Фрейдівому вченні). Обговорення проблеми смислу життя вплетене у канву міркувань про релятивізм versus суб'єктивізм. Пошук смислу – базовий мотиваційний чинник, який визначає людське існування.

Якщо говорити про смисли в термінах цінностей, то Франкл пропонує розрізняти такі групи цінностей: творчі (*creative*); досвідні, або цінності переживання (*experiential*); і настановні, або цінності ставлення (*attitudinal*) [325, р. 70]. Мовиться про три варіанти наповнення життя смислом: перший – шляхом здійснення вчинків, реалізації проєктів, творчої роботи; другий – шляхом переживання чого-небудь, що стосується природи, культури або іншої людини, яку ми любимо. Отож, життя сповнюється смислом через роботу або через любов. Третій спосіб смислонаповнення реалізується тоді, коли людина потрапляє в ситуацію непереборної сили, що змушує її страждати, – тоді людина може «вичавити» потенційний смисл із цієї ситуації шляхом ставлення до неї як до ситуації, до якої можна пристосуватися і тим самим вижити в ній. Такий спосіб смислотворення забезпечується завдяки здатності людини знаходити прихований смисл в унікальній ситуації, тобто завдяки людській свідомості. І хоча цінностям і смислам не можна навчити (їх можна лише прожити), розвивати здатність до їхнього віднайдення, на думку Франкла, – найважливіше завдання освіти.

Людина – відповідальна за використання нагоди актуалізувати можливості (потенціали), тобто реалізувати цінності будь-якої з трьох груп. Тому Статую Свободи на західному узбережжі слід доповнити Статуєю Відповідальності на східному узбережжі [325, р. 49]. Свобода має бути врівноваженою відповідальністю. Існування в суто людських характеристиках означає існування перед лицем смислів, які мають бути сповненими, і цінностей, які мають бути реалізованими. Саме відповідальність за актуалізацію потенціалу смислів і цінностей робить життя людини осмисленим, а саму людину людиною.

Поняття цінності і смислу логічно взаємопов'язані, часто визначаються одне через одне. *О. Музика* зазначає, що у психології “під цінностями розуміють усвідомлені смисли, які є найбільш значущими компонентами у структурі свідомості, оскільки визначають головне та відносно постійне ставлення людини до основних сфер життя.., цінності – це індивідуально-своєрідні смислові утворення свідомості, які відображають життєву значущість для людини як зовнішніх щодо неї (предметний світ, соціальне оточення), так і внутрішніх явищ (емоції, здібності, світогляд тощо)” [163, с. 53]. Як бачимо, такий погляд дещо відрізняється від Франклового: цінності набувають суб'єктивного змісту через процес осмислення і прийняття їх індивідом. Тим не менше взаємозв'язок цінностей та смислу зберігається.

Ціннісно-смилова сфера посідає чільне місце в гуманістичних теоріях особистості (*А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей*). Як психологічний орган особистості, вона «визначає ставлення людини до навколишнього світу і самої себе, задає мету і напрямок її діяльності, регулює всю її поведінку та вчинки» [300, с. 176]. Рівень розвитку ціннісно-смилової сфери та її індивідуальні особливості розглядають як найбільш загальний показник розвитку особистості, а ціннісно-смилову парадигму в ролі базису сучасної педагогіки та психології.

Кожна особистість наділяє смыслом різні, важливі з її погляду, життєві цілі, які своєю чергою залежать від ціннісних орієнтацій. Сутність ціннісних орієнтацій полягає у здатності людини на свій розсуд обирати соціально-культурні цінності, тобто осмислено ставитися до них. Сенси постають фільтром-посередником між соціально значущими цінностями та особистісними ціннісними орієнтаціями. Людина наділяє цінності смыслом і формує на їхній підставі ціннісні орієнтації або відкидає їх як позбавлені для неї смыслу. Далі ціннісні орієнтації зумовлюють ставлення особистості до всієї множини явищ і предметів навколишнього світу, визначають її поведінку в конкретних життєвих ситуаціях. Ціннісна орієнтація – це «система індивідуальних настанов, переконань, переваг, які опосередковані особистісними сенси, що виражається в поведінці» [див.: 300]. Роз'єднати переплетення з цінностей, сенси і ціннісних орієнтацій дуже складно, тому й мовиться переважно про цілісну ціннісно-смыслову сферу особистості.

Як зазначають науковці-психологи, зокрема *А. Серий*, незважаючи на посилення інтересу до смылової сфери особистості, залишається нерозв'язаною проблема комплексного теоретико-методологічного підходу до її дослідження. Вироблення такого підходу можливе шляхом об'єднання зусиль фахівців з різних галузей пізнання та використання досягнень не лише психології, а й філософії, педагогіки, соціології, медицини й інших наук про людину [див.: 237]. На такому інтегрованому фундаменті можна визначити спільні поняття та висунути загальні методологічні настанови для розробки проблеми смыслу. При цьому психологія здатна збагатити концепцію смыслу не лише теоретичними конструктами, моделями чи схемами і надати для їхнього обґрунтування експериментальні дані, а й зробити внесок у розробку цілісної теоретико-методологічної парадигми.

4.3. Тракткування смислу історії у філософських та історико-наукових концепціях

Історія – одна з тих наук, у якій найповніше виявилися специфічні риси як методології гуманітарного пізнання, так і його результатів. Це зумовлено передусім тим, що історичне пізнання охоплює найширше коло проблем, пов'язаних із людськими формами буттєвості – культурою та суспільством. Оскільки об'єкт історії, в найзагальнішому значенні, – минуле людства, то предметом історичного дослідження може стати будь-яка подія, явище чи процес, які мали місце раніше. Історія звертається до «людського» загалом, у всій повноті його виявів, і до кожного окремого його компонента чи характеристики. А це означає, що, на відміну від інших соціогуманітарних наук, історія зосереджена не на якомусь одному аспекті людського буття, а на цілому комплексі соціально-культурних явищ і процесів, історичних подій. Це дає можливість усім гуманітарним наукам черпати із джерела історії різноманітне знання про людину, суспільство, людський спосіб буття. Історія-наука формує уявлення про спадкоємність, традиції культури, які уможливають неперервність і тяглість історії-минулого. Тим самим історія створює певне підґрунтя для гуманітарних наук.

Водночас історик має бути широко обізнаним із різними царинами сучасного і попереднього гуманітарного знання, акумулювати їхні здобутки. В історії віддзеркалюється не лише минуле, а й сучасне людства, втілюється знання про нього. Історик – носій гуманітарного знання, який весь час випробовує його на міцність і правдивість залученням у досвід минулого, і навпаки, готовий до редагування знань про минуле на підставі нових відкриттів у майбутньому. Невипадково конституювання гуманітарних наук і формування гуманітарної

методології здійснювалося під впливом і на засадах історичного пізнання (*Віко, Дройзен, Гердер, Дильтай*).

Історія, будучи однією з найдавніших царин гуманітарного знання, вершини своєї популярності досягла в середині XIX століття. Європейці не лише захоплювалися історичною літературою, а й високо шанували професійних істориків: до них дослухалися як пересічні громадяни, так і державні особи; вони й самі брали активну участь у політичному житті й посідали високі державні посади. Цьому сприяла академічно-наукова організація історичних кафедр і факультетів, заснованих в університетах, і періодичні видання з історичної проблематики.

З розвитком знань про людину і світ її життя серед дослідників поширювалося визнання історичності сутнісною рисою як самого людського буття, так і знання про нього. У XIX столітті не лише історики, а й ширше коло вчених-гуманітаріїв обґрунтовували потребу здійснювати науково-гуманітарне пізнання на засадах історицистської методології (принцип історизму, ідіографічний і герменевтичний методи, метод індивідуалізації тощо).

Проблема смислу відіграла у становленні історичної науки неоднозначну роль. З одного боку, смисл трактується як філософська категорія (філософія історії), з іншого – як поняття в межах герменевтично-феноменологічної традиції (методологія історії). По суті, розрив історії-науки з філософією історії ознаменував відмову від постановки та розв'язання проблеми смислу в історії. Це відбулося значною мірою під впливом позитивізму та редукціонізму, на якому той ґрунтувався.

Нині проблема смислу історії досить часто ставиться у залежність від загального гуманістичного вектора розвитку гуманітарного знання. Зокрема, *Людмила Андрєєва* досліджує гуманістичний смисл історичного буття, виявляючи його можливості протистояти

нігілістичним і аморалістичним тенденціям у сучасному глобалізованому та віртуалізованому суспільстві [див.: 4]. Авторка зауважує, що всі філософсько-історичні концепції смислу історичного буття можна розподілити за двома напрямками: об'єктивістськи-онтологічний та суб'єктивно-антропологічний. До першого зараховують ті концепції, автори яких убачають смисл (мету, спрямованість тощо) історії за межами самого історичного буття: в «цілях», «ідеях», «принципах», які постулюються з Абсолюту, по-різному трактованого різними мислителями (*Августин, Кондорсе, Віко, Гердер, Русо, Кант, Гегель, Бердяєв, Гумільов, Ясперс* та інші). До другого належать концепції екзистенціально-антропологічного, екзистенціально-персонологічного спрямування, філософії життя, представники яких вважають неможливою з погляду науки постановку проблеми смислу історії, зважаючи на дуалізм об'єктивного і суб'єктивного в історичному бутті (*Шпенглер, Дильтай, Сартр, Тойнбі, Рікер, Ландман, Ротхакер* та інші) [4, с. 5]. Гуманістичний вектор історичного пізнання може бути реалізований, на думку Андреевої, завдяки діяльнісно-культурологічному підходові, який дозволяє вивчати історію і культуру як сумірні процеси розвитку людини і суспільства. У межах цього підходу історія постає єдиним процесом, що має іманентний смисл, оскільки історія і культура містять у собі як результат діяльності, так і сам процес діяльності, і форми спілкування у процесі діяльності [4, с. 8].

Смисл історії має процесуальний характер і є модифікацією більш загального питання про смисл життя. Гуманістичний вектор, за такого підходу, постає вектором історичного розвитку, який виявляється в рухові історичних суб'єктів до єдиної всесвітньої історії як узаємодії культур на спільному цивілізаційному просторі. Однією з перспектив розвитку людства, відповідно, передбачається формування цивілізації «нового гуманізму», а його метою – розвиток морально-творчого

потенціалу особистості та гармонійного співіснування соціального та природного буття. Задля досягнення цієї мети має здійснитися синтез досягнень техногенної цивілізації з культурою [4, с. 9].

Очевидно, що підстави такого прогнозування – у визнанні метафізичних постулатів єдності, спрямованості і смислової значущості історії, які свого часу були жорстко розкритиковані позитивістами. Оскільки метафізичні принципи не підлягають процедурі верифікації, їх вважали за потрібне усунути з процесу наукового пізнання. Настанова зосереджуватися лише на описі фактів до певної міри вилучала поняття смислу з термінології позитивістської історіографії так само, як і поняття цінності. Будь-які судження оцінки оголошувалися табу для істориків як прояви суб'єктивізму.

Однак становлення сучасної всесвітньої історії, яка постає радше сукупністю «історій» самотніх етносів, народів і держав, ніж суцільним загальноісторичним процесом, як зазначає *Ірина Починок*, «розкрило, з одного боку, безперспективність її досліджень з позицій редуccionізму, монізму та номотетики, а з іншого – загостило проблему цілісності та смислу історії» [192, с. 49]. Характерною рисою історіософських розважань та історіографічних досліджень доби постмодерну постало використання наративного методу чи навіть ширше – підходу під час аналізу різноманітних явищ і процесів історичної реальності. «Наративний підхід передбачає визнання інтерпретативно-оповідного характеру історії, зв'язуючи відповідним сюжетом її минуле, сучасне і майбутнє, забезпечуючи у такий спосіб її смислову цілісність» [192, с. 49]. Нова методологія історії ґрунтується на постмодерністських принципах, які відкидають різні види центризму (раціоцентризм, логоцентризм, антропоцентризм, європоцентризм тощо). При цьому актуальним стає прагнення до такого синтезу «нової фактичності історичного й постмодерністської філософії історії, який би

забезпечив осмисленість життєдіяльності кожного суб'єкта історії з урахуванням тенденцій розвитку сучасної цивілізації» [192, с. 49].

Новий поштовх до постановки проблеми смислу в історії дає також синергетика. Можливості синергетики в гуманітарному пізнанні, зокрема й в історії, аналізували чимало дослідників, серед них: В. Бранскій [241], Г. Іпполітов [94], М. Сапронов [234], Г. Хакен [284] та інші.

Категорійно-поняттєвий апарат синергетики містить таке поняття, як атрактор, яке набуває специфічного тлумачення в історичній перспективі. Синергетичний підхід виходить із можливості трактувати історичний процес не як однозначно детермінований, але тим не менше спрямований певним чином до бажаного стану, який розглядають як атрактор у момент біфуркації (точки розгалуження можливих напрямів розвитку складної відкритої системи, здатної до саморозвитку). Суспільство опиняється в точці біфуркації тоді, коли зовнішній вплив середовища значно переважає його адаптаційні можливості, що призводить до дестабілізації соціальної системи. Це зумовлює потребу перегляду уявлень про майбутнє системи з погляду переоцінки старого і формування нового ідеалу, до реалізації якого суспільству слід прагнути. Під атрактором мають на увазі «ідеал у майбутньому», згідно з яким вибудовують систему цінностей і цілей, формують теорії історії, які постають проектами історичного розвитку. Атрактор – це певне поле тяжіння для суспільства як системи в цілому і для більшості його елементів [234, с. 163, 166].

Синергетичний підхід дозволяє пояснити кризові явища та стани, через які проходять суспільства, коли старі ідеали розвитку вичерпують свій адаптаційний і регулятивний потенціал і виникає потреба в нових перспективах розвитку. Кризи, періоди безладу постають неодмінними передумовами розвитку соціальної системи, з яких зростають нові

структури порядку з більш потужним потенціалом рівноваги. Проте суспільство у стані рівноваги або стабільності, наближаючись до абсолютного максимуму, знову поринає у вир перетворень через руйнацію попередніх керівних структур, параметрів порядку. Таке протікання процесів руху складних відкритих систем, здатних до саморозвитку, викликане наявністю ступенів свободи, зростання чи зменшення яких залежить від зміни кількості структурної інформації. Вибір атрактора зазвичай має випадковий характер, оскільки визначається флуктуаціями – випадковими відхиленнями в точці біфуркації [див.: 94]. Окреслення ідеалу майбутнього розвитку суспільства може трактуватися як смисл, сенс історичних змін і перетворень, які варто реалізувати. Це своєрідний атрактор, до якого тяжіє суспільство як відкрита самоорганізована система. Проте таких атракторів може бути декілька, і спрогнозувати вибір одного з них, з погляду синергетики, неможливо, оскільки випадковість визнається сутнісною характеристикою динамічних нелінійних процесів.

Проблема смислу історії залишається нерозв'язаною. Понад те, вона видається принципово нерозв'язною. Адже досягнути смисл історії можна, лише розглядаючи її як завершене ціле, а це, очевидно, можливо лише гіпотетично (як це робили *Георг Гегель*, *Карл Ясперс* та інші). Будь-який розв'язок проблеми смислу історії мав би брати до уваги майбутнє не лише як потенційне, а й як актуалізоване буття. Смисл історії тим самим залишається в царині метафізики, оскільки його неможливо виявити і дослідити в межах науки, її інструментами та засобами. Він не піддається критичній перевірці згідно з критеріями істинності й об'єктивності, не підлягає процедурам верифікації чи фальсифікації.

Своєрідну відповідь на питання про те, чи має історія який-небудь смисл, дає *Карл Попер* (*Karl Popper*) у праці «Відкрите суспільство та

його вороги» (*The Open Society and its Enemies*, 1945) [352; 353]. Автор стверджує, що історія не має смислу. Обґрунтування цієї тези засноване на тому факті, що немає й самої «історії» як її, зазвичай, розуміє переважна більшість людей. Попер заперечує існування загальної «історії людства», натомість пропонує говорити лише про невизначену кількість «історій», присвячених різним аспектам людського життя. Один із таких аспектів – історія політичної влади – претендує на роль історії людства загалом. І хоча для цього є низка причин, таке розуміння історії може мати негативні наслідки, зокрема стати підставою для «корупції серед істориків» і пропагування некритичного ставлення до сильних лідерів, захоплення ними з огляду на їхню могутність, незважаючи при цьому на зло, яке вони заподіяли окремим людям і суспільству загалом. Приклади такого пропагандистського ставлення до політичних лідерів можемо побачити як у минулому, так і нині. Натомість, на переконання Попера, маємо інтерпретувати історію політичної влади з погляду нашого змагання за відкрите суспільство, розумне керівництво, справедливість, свободу, рівність тощо.

Історія не має смислу в тому розумінні, що не існує наперед заданого іманентного смислу, втіленого в абстрактних сутностях, незалежних від людини. Якщо вважати, що достатньо рухатися за плином історії, повністю покладатися на якісь потойбічні сили, які керують цим рухом, то тим самим ми відмовляємося від ухвалення самостійних рішень і знімаємо з себе будь-яку відповідальність за наше життя. Попер свідомо заперечує таке трактування смислу історії. Немає і кінцевої мети як завершення історії. Цілі та смисл можемо надати історії лише ми самі, беручи відповідальність за їхні наслідки [185, с. 292–304].

Отже, якщо в цілому історична наука відмовилася від філософського тлумачення смислу історії як цілісного, спрямованого процесу, то смисл як результат осмислення чи то ролі історичного діяча,

чи значення історичної події, чи змісту історичного джерела тощо неусувний із процесу історичного пізнання, незалежно від того, чи це осмислення розуміють як виявлення, схоплення, реконструкцію, інтерпретацію, конструювання чи деконструкцію смислу.

Витоки проблеми смислу як продукту розуміння та інтерпретації минулого під час його дослідження можна знайти в методологічних розробках Йогана Дройзена (*Johann Droysen*). Видатний історик-практик, з-під пера якого вийшли «Історія Олександра Великого», «Історія еллінізму» та «Історія політики Прусії», став одним із перших теоретиків і методологів історії. Дройзен критикував філософів за спроби створення концепцій історії і водночас поцінював філософське обґрунтування специфіки історичного пізнання. У праці «Історика» (*Grundriss der Historik*, 1868) відтворено лекції німецького мислителя з енциклопедії та методології історії (1857–1883 pp.), присвячені виявленню законів історичного пізнання шляхом узагальнення історичних методів у відповідній системі й теорії. У центрі уваги історичного пізнання – людські дії, а не сукупність взаємозв'язків, яку називають подією (позитивісти), чи думки, свідомість людей (романтики). Погляди Дройзена на природу історичної реальності сумірні інтерпретативній гілці соціо-гуманітарного знання і суперечать позитивізму. Він вважав, що історик досліджує не минуле у вигляді історичних фактів, а вольові акти, здійснені в минулому, про які ми дізнаємося за історичними рештками, пам'ятками і спогадами. Завдання історика – інтерпретація відлуння минулого, в результаті якої вимальовується картина ідеального минулого, а не відбиток реальності в минулому. «Спостереження за теперішнім навчає нас, як по-різному, залежно від точки зору, сприймається, розповідається, зіставляється будь-який факт, як будь-яка дія – у приватному житті не рідше, ніж у суспільному – тлумачиться кожного разу по-новому. Людина, обережна

у своїх судженнях, буде намагатися отримати з маси різних даних картину того, що відбулося, бажаного, лише до певного ступеня точну та достовірну» [74, с. 456]. Ні ці міркування Дройзена, за його власними свідченнями, надихав приклад *Вільгельма фон Гумбольдта*, який зрозумів «духовно-чуттєву природу» людини, її виразну та породжувальну силу. Це розуміння дозволяє глибше проникнути в сутність історичної науки, обґрунтувати її метод, завдання, розвинути її форму [74, с. 458].

Дуалізм, закладений у природі людини, розкриває можливості розуміння. Будь-який внутрішній (духовний) процес має зовнішній (чуттєвий) вияв, наприклад, страх виявляється криком. Сприймаючи зовнішні вияви через чуття (крик), людина здатна збудити відповідний процес у внутрішньому плані (страх). Індивідуальне людське Я відкривається іншому через свої вияви. При цьому важливим для розуміння є принцип герменевтики: окреме розуміється в цілому, а ціле – з окремого. Тому розуміння є і синтезом, і аналізом, індукцією і дедукцією. Історичний метод зводиться до розуміння шляхом емпіричного дослідження. У цьому полягає його духовна (гуманітарна) і наукова основа. До речі, виокремивши розуміння як специфічно історичний метод пізнання, порівняно з поясненням, Дройзен випередив фундаторів методології гуманітарних наук – Дильтея, Віндельбанда та Рикерта.

Через історію людина пізнає не лише інших у собі, а й себе в інших. Цілісність особистості формується в результаті розуміння інших і розуміння іншими, конститууючи себе, доповнюючи і розвиваючи свої задатки: «Індивідуум стає лише відносною цілісністю; розуміючи і будучи зрозумілим, він – лише один приклад і вираз спільностей, членом яких він є, до сутності і становлення яких він причетний, він сам лише один з виразів цієї сутності та становлення» [74, с. 464]. У цьому

простежується глибока гуманістична, моральна і культуротвірна спрямованість історичного пізнання. Незважаючи на те, що Дройзен ніде прямо не говорить про смисл історії, червоною ниткою крізь його погляди проходить переконання, що людство в історії «створює космос морального світу». Історія надає праці кожного індивіда і справі всього людства моральний смисл і мету. Без історії людські спільності були б лише «горою шкаралупок інфузорій» [74, с. 481].

Чимало сучасних дослідників також вважають, що осягнення смислів постає метою історичного пізнання, тим самим підкреслюючи гуманітарну специфіку історичного знання. Зокрема, *Станіслав Зинов'єв* зауважує, що оскільки історію цікавить не природна сутність явищ, а їхній смисл, то, відповідно, у смисловому вимірі конституюється і об'єкт історичного знання. Цей об'єкт, на відміну від об'єкта природознавства, значно менше обмежений своєю іманентною сутністю, його існування як об'єкта похідне від певного принципу його осмислення, семантичної моделі, яка його породжує. Окрім того, об'єкт знання – це смислова реальність, яка розгортається під час контакту з фрагментом реальності як конструктивна оцінка та переоцінка дотичних до нього особистих цінностей і смислів. А це означає, що об'єкт історичного знання утворюється простором людських знань, цінностей, смислів, які виникають під час освоєння людиною культури, а не простором емпірично-фактуальних даних [86, с. 138]. Такий підхід дозволив автору виявити подвійну природу історичного знання: рефлексивну та валюативну (ціннісну). Як рефлексивне знання, історія розкриває сутність каузальних зв'язків, установлює історичні закони. А як валюативне – виявляє значення історії для людини, смисл історії.

Про смисл історії в цьому контексті можна говорити і як про історію-буття, і як історію-знання. Якщо історична реальність (предмет дослідження історика) має гуманітарну природу лише остільки, оскільки

розглядається як продукт людської активності (а не як результат дії трансцендентних сил, наприклад, Бога чи природно-космічних процесів, наприклад, еволюції), то очевидно, що історичне знання – гуманітарне за своєю сутністю. До того ж «гуманітарне» у подвійному значенні: як продукт *людського* зацікавлення, пошуку та кінцевого оформлення знань про минуле; і як знання, спрямоване на *людину*, сприятливе для її культурного розвитку. Гуманітарний означає: 1) який належить до суспільних наук, що вивчають людину та її культуру: гуманітарний інститут, гуманітарний факультет, гуманітарна освіта, гуманітарні науки; 2) пройнятий гуманізмом, піклуванням про добробут народу, повагою до людської гідності; гуманний: гуманітарна справедливість, гуманітарне мистецтво, гуманітарна допомога, гуманітарний вантаж [див.: 244].

Ця традиція словотлумачення своїми витокami сягає доби Відродження, коли «гуманітарне» перепліталось з «гуманістичним». Ренесансна традиція, сумірна античному ставленню до історії як до вчительки життя, піднесла роль досягнення знань про минуле в культуротворчій і людинотвірній діяльності.

Загалом проблема смислу в контексті історичної науки постає в різних ракурсах:

1. Джерелознавчий ракурс пов'язаний із трактуванням історичного джерела і відповідними підходами до його вивчення. Історичне джерело – це слід, образ, залишки минулого. Тексти (документи, книги, листи, щоденники), твори мистецтва (картини, скульптури, літературні і музичні твори), транспорт, предмети побуту, архітектура, інженерні споруди і саме проектування міст, селищ тощо втілюють у собі, відбивають, відтворюють минуле. Історичне джерело може трактуватися як носій об'єктивного змісту, виявити який має на меті історик (позитивізм, марксизм); як конструкт, вибудований свідомістю дослідника і тому суб'єктивний (соліпсизм, конструктивізм); і як

результат взаємодії свідомості пошукача й досліджуваного об'єкта – смисл (герменевтика, феноменологія).

Повертаючись до спадщини Дройзена, варто згадати виділені ним різновиди історичного матеріалу, які не втратили методологічної значущості й нині. Він розрізняє: залишки – те, що залишилося від минулої дійсності, яку ми прагнемо зрозуміти; джерела – спогади, наявні в уявленнях людей про минуле й теперішнє, присутні у традиціях; пам'ятки – речі, які поєднують дві попередні форми історичного матеріалу і в яких умисно залишали спогади для майбутнього [74, с. 468]. Історичний матеріал значно відрізняється від емпіричного матеріалу, з яким мають справу природодослідники, оскільки він не може бути знову і знову відтвореним задля потреб експерименту. Історик може лише проводити аналогії, виявляти подібності, але не закономірності, як їх визначають у фізичних науках. Історик також змушений часто залучати до своїх досліджень інших спеціалістів і покладатися на їхні знання. Важливу роль в історичному дослідженні як розумінні та інтерпретації вольових актів на підставі історичного матеріалу відіграє критика останнього, а саме: встановлення автентичності, діакретичний метод, визначення правдивості (певності); критичне упорядкування верифікованого матеріалу. Щоправда, в результаті навіть найбільш добросовісного і послідовного застосування критичних методів перевірки й оформлення матеріалу дослідник отримує не «достовірний історичний факт», а лише основу для відносно точного і конкретного погляду [74, с. 474].

З погляду сучасного історико-методологічного дискурсу, інтерпретація залишається фундаментальним методом роботи з історичними текстами як знаковими системами. Водночас значно розширилося поле застосування методу інтерпретації, оскільки текст після так званого лінгвістичного повороту розглядається як універсальна

знаково-символічна форма буттєвості кожного гуманітарного знання. Відповідно, в різних науках інтерпретація набула своїх специфічних рис (граматична, історична, психологічна, соціологічна тощо). Незмінною залишилася лише відкрита смислова множинність будь-якого тексту. До прикладу, Зинов'єв зазначає: «Текст як форма дискурсу та цілісна функціональна структура відкритий для багатьох смислів, наявних у системі соціальних комунікацій. Він постає у єдності явних і неявних, невербалізованих значень, буквальних і другорядних, прихованих смислів» [86, с. 145].

2. Теоретико-інтерпретаційний ракурс пов'язаний із проблемою теоретичної інтерпретації емпіричного матеріалу, тобто історичних даних. Набір подій або фактів ще не є історією. Будь-який науковий факт (не лише з царини історії) визначається в контексті певної теорії, яка надає йому смисл. Для побудови історичної теорії досліднику потрібно провести логічні взаємозв'язки між фактами – побудувати теоретичну модель історичних подій.

Намагаючись розкрити причиново-наслідкові зв'язки між досліджуваними явищами, подіями, простежити історичні закономірності, зобразити історичні цілісності, історик може потрапити у пастку двох родів крайнощів. З одного боку, з метою запобігання проникненню в теорію будь-яких суб'єктивних оцінок, уподобань і схильностей дослідника проголошується пріоритет принципу об'єктивності, що змушує вченого залишатися в межах фактуальної очевидності історичних хронік. З іншого, навпаки – заохочується максимізація виявів свободи вченого під час розробки власного (суб'єктивного) погляду на інтерпретацію емпіричних даних, що призводить до появи різноманітних «-ізмів» у зображенні історичної реальності (біологізму, психологізму, соціологізму, матеріалізму тощо), а в найгіршому випадку може завести дослідника у світ химерних

вигадок і фантазій. Один зі способів уникнення цих крайнощів знаходимо в *Поля Рікера (Paul Ricœur)*, який запропонував трактувати поняття об'єктивності в суто епістемологічному сенсі: «об'єктивним є те, що опрацьоване, впорядковане, осмислене завдяки застосуванню методичної думки, а отже, й доступне внаслідок цього для розуміння» [201, с. 28]. Реконститування минулого, яке здійснює історик, досліджуючи його сліди, «йдучи назустріч смислові» документів, порівнюючи з ними свої робочі припущення, володіє об'єктивністю, і тільки у такий спосіб саме минуле підноситься на рівень історичного факту. Такий факт, на думку Рікера, подібний до фактів інших наук, які так само, подібно до історії, самі створюють свої факти. Методична діяльність щодо створення фактів у цьому контексті тлумачиться як об'єктивність. Звідси можна зробити висновок, що об'єктивність кожної науки має спільні та відмінні риси з іншими видами об'єктивності, оскільки методика наук значною мірою подібна, але й різниться між собою. Об'єктивність історії ґрунтується на доповненні методів розуміння методами пояснення (на основі аналізу, абстрагування й дальшого синтезу, впорядкування) досліджуваних предметів. Історія не прагне до «абсолютного збігу» знань про минуле з самим минулим, вона має справу з дослідженням слідів, створенням на основі їхнього аналізу фактів, опрацюванням значення останніх і, отже, виробленням історичного розуміння. Особливій об'єктивності історії має пасувати й відповідна суб'єктивність історика. Рікер описує характеристики цієї суб'єктивності як взаємопов'язані з характеристиками об'єктивності. Розуміння історії має, так би мовити, амбівалентний характер: з одного боку, воно поступально-процесуальне, оскільки постає в результаті низки методичних дій, а з іншого – моментально-тотальне, оскільки передвизначене упередженістю історика.

Об'єктивність історії, як зауважує Рікер, неповна. Результат досліджень зумовлений складниками, з яких формується розуміння історії: вибір предмета дослідження, виходячи із суджень про важливість минулих подій; упорядкування подій залежно від уявлень про каузальність і мотивацію; часова відстань, для якої характерна діалектика *того самого й іншого* (віддзеркалена, зокрема, в неоднозначності словника історичної мови, де одні й ті самі поняття можуть позначати різні речі, або відтворювати історичні зміни в самих речах); невичерпний людський характер минулого, який вимагає інтегрального осмислення і зусиль симпатії, з яких постає поновлене минуле – перенесення в уявне теперішнє тодішніх людей і цінностей. Кожен з цих складників позначений печаткою суб'єктивності історика. Історія, для Рікера, постає одночасним перенесенням у часі та переходом до іншої суб'єктивності, яка стає центром перспективи. Минуле і теперішнє проникають одне в одного: минуле є частиною теперішнього, люди минулого є частиною людства, і лише в теперішньому минуле поновлює свою втрачену реальність. Історія – зустріч часів, свідомостей. Тут пролягає межа, на якій «об'єктивність історії оголює суб'єктивність самої історії, а не лише суб'єктивність історика» [201, с. 37]. Такою є специфіка історичної об'єктивності як кореляту суб'єктивності історика.

Важливу роль під час теоретичного опису об'єктів історичного пізнання відіграє визначення ролі суб'єктів історії у перебігу минулих подій. Сучасний історик так само, як і інші дослідники різноманітних царин людського буття, постає перед вибором: ставитися до людини як до об'єкта впливу зовнішніх сил чи як до мотивованого діяча (актора). Як зауважує Чарльз Тілі (*Charles Tilli*) у праці «Як (і що) роблять історики» (*How (and What) Are Historians Doing*), більшість науковців обирають другий підхід, звертаючи увагу передусім на мотиви дій історичних персонажів (індивідів, родин, класів, націй тощо). Історики

пояснюють вплив настанов і мотивів на дії суб'єкта, добираючи, як підтвердження, тексти, що містять інформацію про них. Відповідно, найпоширенішою формою викладу історичної інформації є оповіді – наративи. Оскільки пошукувачі переважно мають справу з документами, які нічого не розповідають про наміри історичних діячів, то їм доводиться обмежуватися лише обрисами симптомів цих намірів [372, с. 92]. Тим не менше форма оповіді, спрямована на розуміння та тлумачення намірів акторів історичних подій, залишається найбільш бажаною і прийнятною як для самих істориків, так і для їхньої аудиторії. Але наявні й альтернативні способи пояснення в історичних теоріях. Аналізу намірів історичного суб'єкта – інтенціоналізму – методологічно протиставлений функціоналізм, або структуралізм, який звертає увагу передусім на вплив загальної структури на виникнення чи перебіг історичних подій, елементів історичної реальності. В останні десятиліття XX століття популярності набуло застосування теорії систем для пояснення й інтерпретації досліджуваних істориками фактів.

На відміну від прибічників якогось одного підходу до пояснення чи розуміння минулого, Дройзен вважав, що «сутність інтерпретації – побачити в минулих подіях реальності у всій повноті їхніх умов, які вимагали своєї реалізації та дійсності» [74, с. 475]. Умовами реалізації цих *реальностей* історик називає: механізми дії (каузальні зв'язки), реакцію на зовнішні обставини (простір, час, моральні та матеріальні засоби), волю і мету дії. Завдяки єдності цих чотирьох аспектів можливе розуміння й інтерпретація подій. Відповідно до кожного з них можна виокремити: прагматичну інтерпретацію, інтерпретацію умов, психологічну інтерпретацію, інтерпретацію ідей. «Факти були б нікими без оповідача, який змушує їх говорити, – зауважує Дройзен. – Не в «об'єктивності» полягає репутація історика. Хвалою йому слугує те, що він намагається зрозуміти» [74, с. 496].

Історичний факт відрізняється від інших наукових фактів ще й тим, що *Олександр Павлов* назвав «спів-буттям із сучасністю». Сумірність знань про минуле зацікавленості сучасних людей *Робін Колінвуд* (*Robin Collingwood*) вважав першим принципом філософії історії: «минуле, яке вивчає історик, – не мертве минуле, а минуле, яке в певному сенсі все ще живе в сучасності» [311, р. 97]. Кут зору, з якого дослідник розглядає значення тієї чи тієї події в минулому, значною мірою залежить від сучасності: наявних знань, ідеалів, цінностей. Саме тому в історії як гуманітарній науці «факт постає ціннісно-смісловим, суб'єктивним змістом, який привноситься нею в чуттєву реальність як у знаково-символічну систему, яка сама собою жодного змісту не має» [174, с. 118]. Факт – це по суті інтерпретація суб'єктом пізнання досліджуваного об'єкта чи предмета, яка значною мірою залежить від теоретичних принципів і методологічних настанов. На перший погляд, це твердження цілком справедливе саме для історичної науки, але представники постпозитивізму – *Майкл Полані* (*Michael Polanyi*), *Норвуд Генсон* (*Norwood Hanson*), *Пол Фейєрабенд* (*Paul Feyerabend*) – довели, що наукові факти і спостереження є теоретично навантаженими так само, як і смисли, значення, інтерпретації [див.: 351, с. 113–115].

3. Загально-схематичний ракурс – пов'язаний зі спробами змалювати загальну схему історичного процесу, в межах якої кожна окрема подія набуває певного смислу і значення. Тут простежуються дві знакові, з сучасного погляду, та протилежні за спрямуванням теоретико-методологічні позиції, які мають різне філософське і культурно-історичне підґрунтя. Перша – класична (середньовічна і новочасна), в межах якої смисл виявляється у численних спробах створити універсальну схему історії: лінійну чи циклічну; прогресивну чи регресивну; загальнолюдську, планетарну чи роздроблену, з окремими культурно-історичними типами, історичними організмами тощо, але з

неодмінними внутрішньо притаманними законами розвитку (стадіально-циклічними, діалектично-формаційними, еволюційними та іншими).

Друга – посткласична (постмодерна) – смисл відкидається як результат надмірних узагальнень, продукування штучних абстрактних схем і моделей, гіпостазування контексту контекстів. Історики, з цього погляду, повинні зосереджуватися переважно на методологічних можливостях ситуаційних досліджень – так званих *case study*¹ (в історико-соціологічних, історико-політологічних та інших розвідках) і мікроісторії, а також наративних характеристиках історії як тексту й оповіді про минуле.

Зацікавлення «мікроісторією» позначило сумірну постмодерністичну тенденцію в історичній науці надавати перевагу аналізу унікального й особистісного в минулому, порівняно зі створенням узагальнювальних схем історії. Термін «мікроісторія» вперше вжив у 1959 р. американський учений Джордж Стюарт у книзі про громадянську війну у США. Згодом у французькій історіографії його почали культивувати представники третього покоління Школи «Анналів» (П. Рікер, Б. Лепеті, А. Буро, Ж. Ревель, С. Черутті та інші). З другої половини 1970-х років італійські історики позначили цим поняттям спеціальний напрямок, який вивчає конкретні епізоди минулого «з близької відстані», «крупним планом» [див.: 104]. При цьому недоречними вважаються будь-які спроби описати історію як загальний світовий процес, у який залучено все людство. Головне завдання істориків, з погляду постмодернізму, – розвінчання ілюзій минулого, звільнення від репресивного тиску

---

¹ Буквально: дослідження окремих випадків. Хоча цей метод був започаткований у природничих науках як ефективне доповнення до лабораторних досліджень, що ґрунтується на аналізі великої кількості даних із різних джерел, поєднанні кількісних і якісних методів, ширшого застосування він набув у соціо-гуманітарних дослідженнях (в освіті, соціальній сфері, процесах управління й адміністрування тощо). Метод *case study* зосереджується на детальному контекстуальному аналізі обмеженої кількості подій, явищ, умов, взаємозв'язків. Йому притаманні специфічно гуманітарнонаукові характеристики: індивідуальний підхід, врахування контексту, важлива роль порівнянь і аналогій, абдуктивні висновки, недетерміністична причинність [див. більше: 319].

гранднаративів, епістем, дискурсів тощо шляхом, зокрема, їхньої деконструкції.

Особливий простір історичних досліджень у контексті постмодернізму окреслили праці *Мішеля Фуко (Michel Foucault)*, пізній період творчості якого зараховують до постструктуралізму, хоча сам автор неодноразово підкреслював відмінність застосованого ним методу від структуралізму. Теми смислу, замислу, витоків, установленого суб'єкта тощо забезпечують універсальну присутність Логосу в історії, проти чого постав бунтівний мислитель, спробувавши створити свою версію альтернативної історії.

У найкращих традиціях французької філософії (згадаймо картезіанство) Фуко пропонує піддати сумніву всі наперед задані загальності, враховуючи загальність смислу, різні групи, зв'язки, в істині яких ми впевнені ще до початку аналізу. Потрібно відкинути будь-які форми безперервності – синтетичні узагальнення, які сприймаються як очевидні, окрім загальності розсіяних подій. Дискурс розсіюється у різноманітних подіях, словах, текстах, але кожне з них має прикмети, за якими ми впізнаємо сам дискурс. Аналіз знання, започаткований Фуко, спрямовується на форми розподілення і систему розсіювань, а не на звичні й усталені «сфери об'єктів», «нормативні типи актів висловлювань», «алфавіт конкретних понять» чи «тематичну постійність» [277, с. 39]. Тільки у такий спосіб можна визначити сукупність висловлювань у їхньому індивідуальному змісті.

Також потрібно відмовитися від усіх уявлень, які забезпечують нескінченну неперервність дискурсу, його приховану присутність у самому собі й у грі зникнення присутності й повернення відсутності. На відміну від історичного аналізу, археологічний аналіз не шукає і не відтворює якесь таємне першоджерело всіх видимих витоків дискурсу – порожню точку, і не займається інтерпретацією «вже-сказаного» і «не-

сказаного» – безтілесного дискурсу, «заповненого порожнечою своїх слідів» [277, с. 27]. Відмова від пошуку первісного витоку – ознака позитивності методу археології, що засвідчує його науковість і остаточний розрив із метафізикою. Відмова від інтерпретативних практик – розрив з німецькою герменевтичною традицією. І те, й те, як видається, є прикметним для французької філософії, яка успадкувала прихильність до позитивізму.

Водночас, як ми вже зазначали, Фуко відмежовувався і від структуралізму. Хоча сфери дискурсу обумовлені сукупністю всіх актуалізованих висловлювань, але об'єктом аналізу постає не мова, а розсіяні дискурсивні події, які виникли в певний час у певному місці. «Чому вони виникли тут?» – ось питання, яке постає перед археологією. Відповідь полягає в тому, що висловлювання – це така подія, яка не вичерпується ні мовою, ні смислом. «Це незвичайна подія: по-перше, тому, що вона пов'язана з письмом або мовною артикуляцією і водночас розкривається в самій собі як залишкове існування в полі пам'яті чи матеріальності манускриптів, книг і загалом будь-якої форми реєстрації; по-друге, тому, що вона залишається єдиною і разом з тим відкритою для повторень, трансформацій, реактивацій; нарешті тому, що визначена не лише ситуацією, яка її спровокувала, і наслідками, а й (з урахуваннями різних модальностей) тими висловлюваннями, які передують або супроводжують її» [277, с. 30]. Смысл, у цьому контексті, – маргінальний продукт дискурсу. Він сходить з авансцени за лаштунки, полишаючи змістовну площину, приречений прослизати лише у конфігураціях зв'язків між розсіяними виявами дискурсу. Нова історія – археологія – не досліджує наміри автора, не з'ясовує форму духу, тему чи задум твору, уникаючи психологізації, притаманної для гуманітарної методології. «Твір не можна дослідити ні як безпосередню, ні як визначену, ні як однорідну спільність», оскільки кожного разу історик

буде наштовхуватися на різноманітні смисли [277, с. 26]. Від негативної характеристики запровадженого різновиду аналізу Фуко переходить до позитивних визначень його завдань і відповідних рис: дослідника-археолога цікавить не інтерпретація фактів дискурсу, а аналіз їхнього існування, спадкоємності, функціонування, взаємної детермінації, незалежних або корелятивних змін.

Захоплюючись історією і здійснивши низку історико-соціальних розвідок, філософ визначає незвичне розташування історії, порівняно з іншими гуманітарними науками. Хоча історія належить до царини найдавніших знань про людину і вважається «матір'ю» гуманітарних наук, але її місце не серед них і навіть не поруч з ними [324, с. 378]. У праці «Слова і речі. Археологія гуманітарних наук» (*Les mots et les choses: une archéologie des sciences humaines*, 1966) Фуко пише про історію як емпіричну науку про події і спосіб буття усіх емпіричних істот, враховуючи людину. Емпіричну і таку, що має стати критичною і позитивною. Проте якою *є і може стати* ця наука, ще до кінця не з'ясовано. Дослідити її становлення автор береться за допомогою археології. Започатковуючи новий метод дослідження, Фуко водночас окреслює і нову царину його застосування: виявляє дискурсивні практики, які породжують знання.

Введення поняття дискурсу як складної та диференційованої практики, яка підкоряється правилам і аналізованим трансформаціям, що не підлягають безпосередньому усвідомленню учасниками дискурсу, викликає занепокоєння. Воно пов'язане, зокрема, з можливою втратою традиційних надбань людини і культури, серед яких Фуко називає і розуміння смислу як такого, що походить від людини і втілюється у словах [277, с. 207]. Очевидно, що «археологічні знахідки» Фуко свідчать про обмеження, які накладаються на «смисли» в дискурсивних практиках.

Історія науки, у викладі Фуко, – це аналіз епістем – сукупності зв’язків, які можуть об’єднати в цю епоху дискурсивні практики, які надають місце фігурам епістемології, наукам і будь-яким можливим формалізованим системам. Або: епістема – це сукупність усіх зв’язків, які можна розкрити для кожної даної епохи між науками, коли вони аналізуються на рівні дискурсивних закономірностей. Фуко застерігає, що не слід розуміти епістему як світогляд; спільні для усіх видів знання норми і твердження; тип раціональності, форма знання чи структура думки характерна для певної епохи. Водночас епістема дозволяє охопити гру примусів і обмежень, які в певний момент історії нав’язуються дискурсу [277, с. 190].

На зламі XVIII–XIX століть відбувся перехід від епістемі Порядку до епістемі Історії. Перед нами не зовсім зрозумілим, парадоксальним способом постає неоднозначність історичності. З одного боку, автор заперечує загальновідому тезу про історичність як характерну рису людського буття, стверджуючи, що в XIX столітті, названому століттям історії, виявилось, що історичність властива не лише людині. У цей час відбулася докорінна зміна епістемі, під впливом якої людина зіштовхнулася з історичністю природи загалом і окремих специфічно людських видів діяльності: праці та мови. Завдання «археології», на відміну від історії кумулятивістського штибу, виявляти і вирізняти історично змінні структури («історичні апріорі»), які визначають умови можливості поглядів, теорій і наук у кожному історичний період. Фуко виокремлює три епістемі європейської культури нового часу: ренесансну (XVI ст.), класичну (раціоналізм XVII – XVIII ст.) і сучасну (з кінця XVIII – початку XIX ст. і донині) [279, с. 12].

На перший погляд очевидно, що саме притаманну людині історичність спроектували на інші речі, природу. Але Фуко наполягає, що відбулося якраз протилежне: «речі передусім отримали властиву їм

історичність, яка звільнила їх від тривало-неперервного простору, що нав'язував ту ж саму хронологію, що і людям» [324, с. 380]. Виявилося, що природа має свій природний плин часу, який не підкоряється людським історичним цілям і не пронизаний людським смислом; економічне господарство підлягає дії законів, які розкривають умови історичних змін способів і форм виробництва; мова веде лік власного родоводу, а не відлунює згадками про біблійні сюжети чи прикмети доісторичних періодів. З'явилося чимало «історій» різних царин, що, зрештою, призвело до втрати людиною Історії: через подрібнення простору, над яким класичне знання простягалось у своїй неперервності, через становлення кожної окремої царини шляхом власного розвитку людина, яка з'явилася на початку XIX століття, виявилася «деісторизованою» (фр. *déshistoricisé*. – О. Р.) [324, с. 380].

З іншого боку, в калейдоскопі різного роду історій різноманітних речей і слів просвічується глибинна основа – людська історичність. Людина не просто має історію чи належить історії, вона сама – історична, підлягає змінам, розвитку, становленню. І світ, і речі, і слова, і людина, і її діяльність історичні. Часто дослідники намагалися пояснити ці феномени один через одного, беручи за основу якийсь із них – природу, людину чи певний аспект людської життєдіяльності (працю, мову, саме життя). Але очевидним результатом усіх спроб знайти універсальне пояснення для досліджуваних предметів залишається визнання історичності будь-яких історій. Історія, за словами Фуко, створює для гуманітарних наук сприятливе довкілля, привілейоване і водночас небезпечне, оскільки пропонує для них підґрунтя, домівку, задає культурну площину (з хронологічними та географічними координатами), в якій визначається вагомість кожної з наук, але тут таки установлює і нездоланний рубіж – заперечує будь-які претензії на обґрунтованість виявів універсальності.

Людина не може стати об'єктом позитивного знання, оскільки ніколи не дорівнює сама собі. Гуманітарні науки описують лише окремі культурні епізоди, навіть тоді, коли намагаються з'єднати їх одним хронологічним або синхронічним зв'язком. «Людина, – підводить підсумок Фуко, – ніколи не з'явиться у своїй позитивності, без того, щоб остання одразу ж не обмежилася безмежністю Історії» [324, с. 383]. Межа, яку не можуть подолати гуманітарні науки, полягає в законі часу. Історія доводить, що будь-що помислене буде знову помислене думкою, яка ще не існує. ХІХ століття відкрило людину, яку Фуко назвав «скінченністю без нескінченності», тобто такою «скінченністю, яка ніколи не завершиться», оскільки в кожному момент думки вона має час подумати ще раз те, що вже подумала [324, с. 384].

Сам спосіб філософування французького мислителя на підставі історичних розвідок – свідчення незаповненості історії якимось певним смислом і здатності дослідника відшукати в шерезі послідовних, але довільно вибраних «фактів», бажаний, шуканий смисл, який є відповіддю на неоднозначно поставлене ним питання. Але будь-яка «історія» в межах епістемі не самодостатня, а підкорена типовій формі культури, і відповідно, заангажована механізмами соціального контролю влади-знання, які виявляються в дискурсивних практиках. Про трансцендентний чи іманентний смисл (як онтологічну категорію) щодо такої історії говорити зайве. Не має історія і «значення» (у структуралістському розумінні). Тим не менше Фуко визнає певну осмисленість, зрозумілість (intelligible), притаманну історії. Ключем до цієї осмисленості не може стати ні Гегелева діалектична логіка, ні структуралістський системний зв'язок. Осягнути історію можна лише за допомогою моделей боротьби, стратегії та тактики, оскільки «історія, яка захоплює нас у свою течію і визначає нас, має швидше форму війни,

ніж мови: вона – арена стосунків влади, а не стосунків “значення”» [цит. за: 245, с. 11].

У передмові до одного з видань своєї книги *«Історія безумства в класичну епоху»* (*Histoire de la folie à l'âge classique*, 1961) автор відмовляється надати своєму твору одного «авторського» і тому «правильного» смислу, що цілком відповідає його власному концептові «смерті автора» і слугує додатковим аргументом на користь теорії «інтертекстуальності» Юлії Кристевой [див.: 280; 338]. Фуко заперечує усталений підхід до тлумачення і розуміння твору з позиції диктату автора, обмежуючи свободу читача. Він проти влади замислу і влади того смислу, якого автор надавав своїм словам. «Мені б хотілося, – пише мислитель, – щоб книга (принаймні в очах людини, яка її написала) була лише сукупністю фраз, із яких вона складається і нічим іншим; ...щоб цю дрібничку-подію, ледве помітну серед великої кількості інших книг, переписували знову і знову, щоб вона розпадалася на фрагменти, повторювалася, віддзеркалювалася, подвоювалася і, зрештою, зникла – причому так, щоб той, кому випало її створити, ніколи не зміг домагатися для себе права бути їй паном або нав'язливо навіювати іншим, що саме він хотів сказати і чим саме вона має бути. Одне слово, мені б хотілося, щоб книга не зводила власний статус лише до статусу тексту – з цим прекрасно впораються педагогіка чи критика, – але щоб їй вистачило нахабства оголосити себе дискурсом, іншими словами, одночасно битвою і зброєю, стратегією й ударом, боротьбою і трофеєм або бойовою раною, збігом обставин і відгомонам минулого, випадковою зустріччю і повторюваною картиною» [278, с. 21]. Ця розлога цитата розкриває зміст особливого – «постмодерного» – ставлення до смислу як до потенціалу, який актуалізується щоразу під час зустрічі, з одного боку, тексту або події, а з іншого – того, хто їх осмислює. Смысл конститується на перетині двох «відкритостей»:

того, *що* осмислюється, і того, *хто* осмислює. Потенції, закладені у цих двох «завершеностях, які ніколи не завершуються», у момент зустрічі замикаються з обох боків. І в цьому одномоментному просторі тут-і-тепер – постає смисл.

4.4. Теоретико-методологічні конструкції смислу в інтерпретативній соціології

Поняття смислу посіло одне з центральних місць у теоретико-методологічних конструкціях соціологічного знання *М. Вебера*, *Г. Зімеля* й *А. Шюца*, *Г. Гарфінкеля* й інших, які репрезентують інтерпретативну гілку розвитку соціальних наук. Інтерпретативна соціологія (нім. *Verstehende Soziologie*, англ. *interpretive sociology*, рос. *понимающая социология*) конституювалася в XIX столітті, поряд із критичною соціологією (*critical sociology*), як один з альтернативних щодо позитивізму напрямів розвитку наук про суспільство.

Розробкою філософських підвалин і методології інтерпретативної соціології займався *Макс Вебер* (*Maximilian Carl Emil Weber*). Натхненний ідеями німецьких філософів – фундаторів герменевтики, Вебер поклав в основу свого вчення поняття «розуміння». Це дозволило вийти за вузькі межі пізнання, пропагованого засновником позитивізму *Огюстом Контом* (*Auguste Comte*) та його послідовником *Емілем Дюркгеймом* (*Emile Durkheim*), яке спирається виключно на спостережувані факти. Водночас Вебер відкидає і принципи та категорії романтичного історизму, які сповідували багато його сучасників. Загалом визнаючи нагальні потреби конституювання соціогуманітарних наук (серед них: виявлення специфіки цієї царини знання і розробка відповідних методів пізнання), Вебер використовує плідні здобутки Дильтея, Рикерта й інших на цій ниві. Він поєднує націленість на

об'єктивне знання із застосуванням герменевтичних процедур. При цьому очевидно, що вчений не просто «успадковує» методологію «наук про дух» Дильтая чи логічне обґрунтування «наук про культуру» неокантіанців, а розробляє цілком нову методологію і теорію соціального пізнання.

У соціології, як і в інших науках з цієї царини, процес пізнання не обмежується суб'єкт-об'єктними відношеннями, характерними для природничого пізнання, а доповнюється суб'єкт-суб'єктною взаємодією дослідника і «досліджуваного». Вебер запропонував доповнити метод пояснення через причиново-наслідковий зв'язок, властивий природодослідженню, методом розуміння через осягнення смислового зв'язку [див.: 376, S. 45–64]. Відповідно, в центр уваги дослідника потрапляє не стільки об'єктивна значущість соціальних взаємодій, скільки суб'єктивне тлумачення самими діями (акторами) смислу й цінності їхніх дій. Виявляється специфіка процесу пізнання в соціогуманітарних науках: дослідник має не лише спостерігати за об'єктивними фактами – словами, діями, поведінкою суб'єктів, а й з'ясувати мотиви, наміри та цілі, які об'єктивуються в їхніх діях.

В основу інтерпретативної соціології покладено вже відомий метод гуманітарного пізнання – розуміння. Проте нова методологія в розробці інтерпретативної процедури відкидає опору на історичний суб'єктивізм та інтуїтивізм. Дослідник висуває гіпотезу, яка тлумачить мотиви соціальної дії актора і яку потрібно ще перевірити шляхом емпіричної верифікації та поєднати з каузальним поясненням. Вебер називає мотивом смислову цілісність (*Sinnzusammenhang*), яка здається діячеві або дослідникові достатньою підставою для спостережуваної поведінки. За своїми мотивами Вебер поділяє усі соціальні дії на такі типи: цілераціональні; цінніснораціональні, афективні, особливо емоційні; традиційні [375, S. 12–13].

За визначенням Вебера, соціологія – це наука, яка займається «тлумачливим розумінням» (*deutend verstehen*) або розумінням через тлумачення соціальних дій, проникаючи в суб'єктивний смисл дій акторів. Соціальними є лише ті дії, які за своїм смислом орієнтовані на поведінку інших. Термін «смисл» може вживатися тут у двох значеннях: 1) актуальний смисл, наявний у цьому конкретному випадку для окремого діяча, або усереднений, приблизний смисл, який приписується цій множині діячів; 2) типовий смисл, приписуваний гіпотетичному діячеві чи діячам цього типу дії, – теоретичний конструкт, названий чистим типом. Вебер акцентує увагу на відмінності між «смислом» у соціології та історії, які є емпіричними науками про дії, й «істинними» та «правдивими смислами», яких шукають юриспруденція, логіка, етика та естетика, які він називає «догматичними дисциплінами» з тієї ж царини [375, S. 1]. Смислом можуть бути наділені як дії людини, так і об'єкти, які постають для неї цілями чи засобами. А от процеси та умови дії позбавлені смислу, оскільки вони не є ні метою, ні засобом, а лише сприяють, стимулюють чи, навпаки, перешкоджають дії. Так само позбавлені смислу фізичні та психологічні явища і стани [375, S. 3].

Метод соціології, побудованої на розумінні через тлумачення, раціоналістичний у тому сенсі, що бере до уваги лише раціонально сконструйовані цілеспрямовані дії – дії, коли індивід, відштовхуючись від вихідних даних і рухаючись до заданої мети, однозначно обирає потрібні засоби. Такі дії Вебер називає ідеальними типами. Вони ґрунтуються на раціональній однозначності й тому можуть бути зрозумілими досліднику. Реальні, зумовлені різними чинниками (враховуючи ірраціональні афекти, переживання, упередження тощо) дії трактуються соціологією як відхилення від ідеальних типів. Порівняння реальної поведінки діяча з ідеальним типом робить можливим її розуміння.

Існує два різновиди розуміння: 1) актуальне розуміння – безпосереднє, очевидне розуміння суб'єктивного смислу в результаті спостереження певного акту, сприймання усних чи письмових вербальних висловлювань (сюди належать безпосереднє раціональне розуміння ідей і дій, розуміння ірраціональних виявів емоцій, переживань тощо); 2) пояснювальне розуміння – раціональне розуміння смислу, яке виникає в результаті пояснення мотиву дії актора шляхом установлення взаємозв'язку між дією і ширшим контекстом смислової цілісності [375, S. 3–4].

У соціології в якості пояснення постає схоплення смислу як певної взаємопов'язаності елементів у внутрішньо узгоджене ціле (*Sinnzusammenhang*). Суб'єктивний смисл дії розглядається тут як передбачуваний (замислений) смисл, який суб'єкт вірогідно мав намір здійснити. Розуміння передбачає герменевтичне виявлення смислу як: а) реально замисленого конкретним індивідом (в історичній перспективі); б) усередненого, або наближеного до справжнього задуму (у соціологічних дослідженнях масових явищ); в) науково сконструйованого ідеального типу (під час вивчення звичних, поширених, повторюваних явищ). Останнє розуміння смислу найбільш притаманне економічним концепціям, які розглядають людську дію як суто раціональну – поза впливом афектів, емоцій, помилок тощо, скеровану лише на одну ціль – економічну вигоду.

Тлумачення, яким би очевидним воно не здавалося з огляду на смисл, не можна вважати тлумаченням дійсних причин. По-перше, тому що діяч сам не завжди усвідомлює свої справжні наміри чи мотиви; по-друге, тому що подібні, на перший погляд, шляхи дії можуть бути у своєму смисловому вимірі різними і навіть зовсім протилежними; по-третє, діячі насправді в кожній реальній ситуації можуть зазнавати впливу різних, а іноді і суперечливих імпульсів і мотивів, які не можна

звести до одного усередненого чи більш імовірного чинника. Тому всі тлумачення мають досліджуватися лише як каузальні гіпотези, навіть найбільш вірогідні [375, S. 6–7].

Якщо аналізувати термінологію Вебера в межах усталеної дихотомії смислу і значення, то термін «смысл» використовується для позначення внутрішньої інтенції діяча, вираження його наміру, тобто осмисленого мотиву, розраховуючи сумірність цілей і засобів. Натомість значення вводило б дослідника в інший контекст – зовнішній щодо діяча, вписаний у ланцюжки взаємозв'язків з іншими діями й іншими діячами.

Смысл – це інтенція, закладена в повідомленні, дії, вчинку, події тощо. Прагнучи досягнути смыслу, ми сподіваємося зрозуміти намір, згорнутий усередині того чи того об'єкта розуміння, внутрішній зміст, спрямований назовні. Тим самим ми змушені звертатися до суб'єкта. Смысл соціальної дії виказує наміри діяча, усвідомлення ним своїх цілей і наявних засобів. Якщо розглядати смыслу як дещо незалежне від суб'єкта, самодостатнє і самочинне, то він постає таємницею, залишається загадкою, відповідь на яку нікому не відома, і тому оцінити її як правильну чи неправильну неможливо. До прикладу, смыслу історії, іманентний її сутності, виказує її внутрішні цілі, механізми розвитку, недоступні безпосередньому спостереженню, на противагу значенню, яке мають історичні події, вписані у причиново-наслідковий ланцюжок.

Нового тлумачення в методології, запропонованій Вебером, набула «стара» проблема дотримання вимоги об'єктивності і визначення статусу так званих суджень оцінки в соціальних науках. Увійшовши в 1904 році до складу редакції «Архіву соціальних наук і соціальної політики», він чітко висловився з цього приводу у програмній статті журналу: «завданням емпіричної науки не може бути створення обов'язкових норм та ідеалів, з яких потім будуть виведені рецепти для практичної діяльності» [36, с. 347]. Тим самим чітко проводиться

розмежування між емпіричним знанням і судженням оцінки. Соціологія, так само як і інші соціогуманітарні науки, може зробити свій внесок у розв'язання проблем, пов'язаних із різними аспектами ціннісних суджень, наприклад, у політичному житті, ідеологічних орієнтаціях тощо, але саме дослідження має залишатися в межах об'єктивності.

Теоретичне підґрунтя досліджень осмисленої людської діяльності формується довкола категорій «мета» і «засоби», визначення яких проблематизується, якщо вводити у сферу соціальних наук категорію «цінність». Як сама ціль, так і засоби її досягнення можуть підлягати оцінці. І не лише з погляду раціональної доцільності, а й з погляду сумірності системі цінностей актора соціальної дії. Проте завдання вибору на підставі цінностей стосується, як зазначає Вебер, лише самої людини – актора соціальної дії, в той час як у межах науки можливо лише «дати людині знання, які допоможуть їй зрозуміти значення того, до чого вона прагне; навчити її бачити цілі, які її приваблюють і між якими вона робить вибір у їхньому взаємозв'язку й значенні, передусім шляхом виявлення «ідей», що лежать, фактично чи припустимо, в основі конкретної мети і їхнього логічного зв'язку в дальшій еволюції» [36, с. 349]. Науковець може шукати істину, відбиту у фактах, і водночас обстоювати ідеали, у які він вірить. Головне не плутати свою особисту позицію з науковою об'єктивністю. Для Вебера цілком очевидно, що наукова революція започаткувала нову культурну добу, коли людина має усвідомити, що жодне найдосконаліше дослідження не може розкрити смисл світобудови, і ми самі покликані створити цей смисл. Відповідно, немає досконалого світогляду, його не можна вивести з досвідного знання, і тому на всі часи залишатиметься нерозв'язною суперечка щодо найвищих цінностей та ідеалів [36, с. 353]. Натомість сучасник Вебера *Георг Зімель* (*Georg Simmel*) ґрунтував свою позицію на ідеях неокантіанців у розумінні людської культури і суспільства.

Ідеї Вебера у своїх працях представив і послідовно поглибив австрійський соціолог *Альфред Шюц* (*Alfred Schütz*). Виходячи, з одного боку, з методичних настанов інтерпретативної соціології, а з іншого – філософських підвалин феноменології, він прагнув розв'язати найболючіші загальнометодологічні проблеми гуманітарного пізнання і водночас розробити власний теоретичний проект «феноменологічної соціології».

Шюц долучився до розгорнутого в середині минулого століття обговорення питання про сумірність методів природничих і гуманітарних наук, активну участь у якому взяли *Ернест Нейгл* і *Карл Гемпель* [див.: 362]. Виявляючи свою прихильність до методологічного підходу Вебера, Шюц прагне спростувати критику, висловлену на його адресу. Він передусім обстоює правомірність застосування методу розуміння у термінах «смислових» категорій людського досвіду під час дослідження соціальних феноменів [362, р. 259]. Аналізу підлягають головні пункти критики, серед яких: 1) трактування розуміння як уявної ідентифікації дослідника з діячем (актором) для спостереження за ситуацією очима її учасників; 2) зведення зовнішньо спостережуваних дій до внутрішніх психічних станів, які не можуть бути зрозумілими чи розумними; 3) неаргументоване заперечення прибічниками «смислових зв'язків» «об'єктивного» або «біхевіористського» ідеалу соціальної науки (який ґрунтується на визнанні спроможності отримувати знання про дії людей на підставі даних про їхню поведінку). Шюц показує, що опоненти неправильно зрозуміли сутність Веберового постулату про суб'єктивне тлумачення, і демонструє низку хибних висновків, які з цього випливають. У такий спосіб він виявляє причину непорозуміння і безпідставного розколу між прихильниками двох методологічних підходів.

Шюц, зокрема, визнає низку спільних для нього, Нейгла і Гемпеля ідей. Ці ідеї узгоджуються з принципами обґрунтованості висновків і верифікації, а також теоретичних ідеалів єдності, простоти, універсальності та точності, які, на думку Шюца, характерні для усіх емпіричних наук – як для природничих, так і для гуманітарних. Саме на цих вихідних засадах мають будуватися наукові теорії.

Гуманітарне знання постає в результаті послідовного умовиводу на основі доказів і раціональної аргументації. Воно має бути висловлене у пропозиційній формі і підлягає верифікації за допомогою спостереження (але не винятково сенсорного). Теорія в гуманітарних науках, так само як і в природничих, означає експліцитне формулювання визначених залежностей між набором змінних у термінах, у яких можна пояснити досить широкий клас емпірично виявлених закономірностей.

У глибині непорозуміння лежить пласт філософських ідей сенсуалістичного емпіризму чи логічного позитивізму. На основі цих ідей сформувалося переконання, що досвід тотожний сенсорному спостереженню. Відповідно, всі інші види досвіду прирівнюються до інтроспекції й оголошують суб'єктивними та вважають ненадійними методами дослідження. Натомість Шюц ґрунтує свою аргументацію на принципах відмінної філософської позиції, а саме феноменології.

З погляду феноменології Гусерля, пізнання – це конституювання смислу, тобто інтенціональна смислотвірна діяльність свідомості. Для формулювання теорії в гуманітарних науках важливо усвідомити важливість введення Гусерлевого поняття «життєсвіт» у структуру гуманітарного пізнання. Життєсвіт (*Lebenswelt*), або світ повсякденного життя – неодмінний горизонт, у який занурений дослідник.

Якщо першочергове завдання суспільних наук – отримувати упорядковане знання про соціальну реальність, то завданням методології гуманітарних наук Шюц визначає дослідження загальних принципів,

згідно з якими людина упорядковує свій досвід у щоденному житті, і особливо тих, що стосуються соціального світу. При цьому соціальна реальність – це вся сукупність соціально-культурних об'єктів і подій, доступних людині завдяки здоровому глузду в досвіді повсякденного життя. Цей досвід стосується водночас як світу природи, так і світу культури, до яких належить людина. Головна його риса – не суб'єктивність, а інтерсуб'єктивність, оскільки світ – актуальний або потенційно доступний для кожного. З визнання інтерсуб'єктивності досвіду проростає значущість комунікації та мови для соціальної взаємодії [362, р. 261].

Міжсуб'єктна комунікація вчених так само можлива завдяки інтерсуб'єктивності досвіду і, як наслідок – порозумінню між ними щодо об'єкта дослідження (спостереження), його мети, стосунку до наукової проблеми тощо. Таке порозуміння між ученими, на думку Шюца, неможливо пояснити в термінах контрольованого чуттєвого спостереження, як на цьому наполягають прихильники позитивізму та біхевіоризму в гуманітарному пізнанні. «Таке інтерсуб'єктивне розуміння між ученим В і ученим А трапляється не завдяки спостереженням ученого В за поведінкою ученого А, не завдяки самоспостереженню, виконаного В, і не завдяки ідентифікації В з А» [362, р. 261]. Отож, позитивістська методологія не може дати відповідь про необхідні й достатні умови для розуміння. Шюц виявляє і неспроможність біхевіоризму, який зростає на базі позитивізму, досліджувати значну частину об'єктів і подій соціальної реальності.

Здатність до розуміння зростає всередині повсякденного досвіду. Ми маємо якісь уявлення про смисл людських дій і поведінки, які впливають не з наукових знань, а зі щоденної практики життя і комунікації з іншими людьми. Тому Шюц визначає розуміння як особливу досвідну форму, в якій буденна свідомість отримує знання про

соціально-культурний світ. І хоча розуміння суб'єктивне, оскільки здійснюється лише особисто, проте воно не пов'язано з інтроспекцією і не залежить від інтуїції дослідника, яку не можна контролювати чи верифікувати, чи цінностей, які він сповідує. Шюц, так само як і Вебер, вважає розуміння суб'єктивним тому, що воно спрямоване на розкриття смислу, суб'єктивно закладеного діячем у свої дії. Смысл дії суб'єктивний, на противагу значенню, яке може отримати дія в результаті її пояснення іншими діями чи спостереженнями. Значення вписане в ланцюжки взаємостосунків з *іншими*, зв'язків причин і наслідків. Смысл – це внутрішньо закладена суб'єктом інтенція дії, пов'язана з мотивом і метою.

Шюц розрізняє розуміння як форму досвіду, як епістемологічну проблему і як специфічний метод гуманітарних наук. Як форма досвіду, розуміння – первинний емпіричний досвід співжиття з іншими людьми і тлумачення їхніх дій. Воно – вихідний пункт будь-якого наукового дослідження, враховуючи природниче. Але якщо природничі науки відштовхуються від життєсвіту, абстрагуючись від несуттєвих для їхніх досліджень уявлень здорового глузду, то соціогуманітарні науки досліджують пласт соціальної реальності, яка належить цьому світу повсякденного життя.

Саме в цій відмінності Шюц убачає лінію розмежування принципів формування понять і побудови теорії у двох царинах наукового знання. Якщо гуманітарії будуть послідовно дотримуватися правил, корисних для природодослідників, то вони створюватимуть теорії, які не зможуть пояснювати соціальну реальність у специфічно людській і тому потрібній та значущій формі. З цього випливає, що «постулат про суб'єктивне тлумачення потрібно розуміти в тому сенсі, що всі наукові пояснення соціального світу *можуть*, а для певних цілей *мають* стосуватися суб'єктивного смислу дій людини, з яких походить

соціальна реальність» [362, р. 270]. Об'єкти дослідження в гуманітарних науках постають виділеними в самому досвіді соціального життя, яке певним чином структуроване, і це не можна ігнорувати. Ідеальні об'єкти соціогуманітарних теорій мають безпосередній стосунок до життєсвіту, на відміну від ідеальних об'єктів природничих наук. Останні конструюють у межах самих теорій, а перші надбудовують над конструкціями, вже вибудуваними в межах буденної свідомості. Це стосується і так званих ідеальних типів, на основі яких пояснюють мотиви і цілі соціальних діячів – суб'єктивний смисл соціальних дій. Наукові конструкції в гуманітарних науках є ідеально-типовими конструкціями. Вони – об'єктивні, тому що побудовані за процедурними правилами емпіричних наук і підлягають верифікації шляхом емпіричної перевірки, якщо не обмежувати її лише чуттєвим сприйняттям об'єктів і явищ зовнішнього світу, а й долучати до неї особливу досвіду форму – розуміння.

Можна констатувати, що Вебер перебував під впливом герменевтики Дильтея та вчення про цінності неокантіанців. Шюц, шукаючи підвалини для обґрунтування самостійного методу гуманітарних наук, сумірного вимозі об'єктивного знання, значною мірою спирався на феноменологію Гусерля. Відповідно, у двох вчених, які вочевидь належать до одного напрямку розвитку гуманітарнонаукової методології, дещо відмінне тлумачення таких вихідних понять, як *розуміння* (Verstehen), *соціальна реальність*, *смысл*. Так, Шюц тлумачить «розуміння» як особливу форму досвіду, а не лише як метод або техніку інтерпретації людських дій. Він також доповнює розуміння «соціальної реальності» зверненням до Гусерлевого життєсвіту як світу повсякденного досвіду. Соціальний світ від початку постає світом смислів: смыслом наділені як дії людини (з погляду

мотивів і цілей), так і об'єкти культури (в контексті їхнього призначення). Розуміння смислу загалом можливе завдяки інтерсуб'єктивності соціального світу.

Рональд Хітцлер (Ronald Hitzler), аналізуючи сучасний стан справ у інтерпретативній соціології, зокрема німецькомовній, констатує, що головні розбіжності між її окремими представниками чи навіть напрямками полягають у відповідях на питання: «Де смисл первісно конституює себе?». Щодо нього методологічне питання про те, як смисл можна реконструювати, постає другорядним, а похідними від нього – питання про процедури та методи, які належать до рутини наукових буднів [див.: 332, §6].

Загалом спільний знаменник «тлумачливої» соціології, на відміну від каузальної чи функціональної «пояснювальної» соціології, полягає у визнанні прогалини між обставинами, ситуаціями й умовами, в яких люди живуть, з одного боку, і тим, що вони роблять – з іншого, тобто у визнанні неадекватними «стимул-реакція» моделей. «Інтерпретативна парадигма» в соціальних науках забезпечує відповідь на потребу в тлумаченні соціальної поведінки, дій людини в різних життєвих ситуаціях, взаємодії з іншими, соціальної реальності в цілому. Але це тлумачення може забезпечуватися в різні способи, залежно від того, як розуміють вимогу наукової прийнятності чи задовільності проведеного аналізу. Різні табори розуміють її по-різному. Феноменологічна традиція зупиняється на світо-установчій здатності актора діяти. Етнометодологія, розмовний і жанровий аналіз вивчають неявні базові правила взаємодії та/або комунікації, які санкціонують і унормовують варіанти дій актора. Символічний інтеракціонізм акцентує увагу на відповідних символічних та/або інтерактивних порядках, які нав'язують, підбирають і уможлиблюють певні варіанти дій, компетенцій і навичок

актора. Біографічні дослідження, школа *Бурд'є (Bourdieu)* звертаються до історичних рамок і штампів, які зумовлюють певні варіанти дій та здатностей акторів до дії. Об'єктивна герменевтика зупиняється на передсоціальних (можливо, генетичних) структурах, які формують здатність актора до дії [див.: 332, §8, прим. 9]. Усі ці напрями соціологічних досліджень беруть до уваги різні рівні тлумачення соціальних дій, виявляючи різні інтерпретативні схеми, а отже, й приписуючи різне розуміння смислу.

Тому Хітцлер мовить про потрібну проблему розуміння – *understanding understanding of understanding* – у соціальній науці. Зважаючи на те, що феномени культури, на відміну від природних явищ, які дослідник наділяє смислом, завжди вже мають смисл, то їхнє завдання – виявити чи розкрити – зрозуміти цей смисл. Загальна мета соціології, як і інших гуманітарних наук, – відтворити смисл через процедуру розуміння. Соціологічне дослідження – це розуміння, яке спирається на розуміння. Інтерпретативна соціологія у цьому випадку – це потрібне розуміння. Залежно від кута зору або початкової позиції спостереження, розуміння й тлумачення дослідник на виході матиме різні результати розуміння. У цьому полягають причини різнорідності концепцій прихильників «інтерпретативної парадигми», неможливості їхньої узгодженості й однастайності у багатьох теоретичних і методологічних питаннях. Спільним для цих дослідницьких груп залишається загальна гуманітарна спрямованість, яка виявляється, зокрема, в наданні переваги якісним методам дослідження над кількісними, проникаючи «всередину» досліджуваних явищ, а не залишаючись «назовні», в межах винятково причинно-наслідкових ланцюжків, моделей стимулів-реакцій або функціонально-структурного аналізу.

4.5. Конститування смислу як вияв когнітивної діяльності людської свідомості

Поняття смислу безпосередньо пов'язане зі специфічно людськими виявами екзистенції – свідомістю, мовою, поведінкою, діяльністю, які стали об'єктами пізнання інтегративної науки – когнітології (когітології) [див.: 289]. Порівняно молода сфера наукового знання започаткована на перетині таких дисциплін, як філософія, лінгвістика, психологія, соціологія, інформатика, антропологія та інших, які прямо чи опосередковано стосуються ментальних процесів (мислення, мовлення, пам'яті тощо). Когнітологією заданий один із перспективних напрямів міждисциплінарних досліджень, сконцентрованих довкола проблеми смислу. Вона вивчає, зокрема, процес і результат конститування смислу як вияв когнітивної діяльності людської свідомості, смисл як мовно-дискурсивний феномен, порівняно зі значенням, смисл як результат соціальної взаємодії та комунікації тощо.

Сфера досліджень когнітології дозволяє поєднувати нові та традиційні підходи до вивчення смислу. Наприклад, *Роман Манєкін* [див.: 145] запропонував досліджувати феномен смислу, виявляючи глибинний взаємозв'язок когнітології та герменевтики. *Наталія Бесєдіна* вважає, що можна уникнути протиставлення між значенням і смислом мовних одиниць, поєднавши когнітивний та дискурсивний підходи в одній парадигмі, що дозволить розглядати мову у двох модусах: як комплекс потенційних категорій і як неперервний повторюваний процес. Така парадигма має переваги перед класичною, оскільки враховує динамічний і процесуальний образи світу: «З погляду когнітивної лінгвістики, значення мовної одиниці і смисли, передані нею в процесі мовно-мисленнєвої діяльності, утворюють певний континуум, що віддзеркалює континуальний характер знань людини про світ, які не

є раз і назавжди зафіксованими» [21, с. 34]. Згадані автори розглядають проблему смислу лише стосовно мовних висловлювань. З нашого погляду, когнітологія пропонує арсенал засобів для аналізу поставленої проблеми у значно ширшому контексті.

Когнітивні дослідження формують передову методологію в низці гуманітарних дисциплін. Деякі автори навіть вважають когнітологію новою парадигмою XXI століття в гуманітарних науках [див.: 243]. Успіх когнітивної парадигми у цій царині, з нашого погляду, забезпечується такими її характеристиками, як: 1) антропоцентричність, тобто акцентування уваги на *суб'єкті* пізнання, мовлення, сприйняття, переживання тощо [див.: 154, с. 5–9]; 2) поєднання методів, які звернені як до статичного, так і динамічного аспектів досліджуваних об'єктів; 3) корелятивність із системним підходом [див.: 166]; 4) урахування соціокультурного контексту під час вивчення об'єктів: мови, знання, свідомості; 5) тенденція до інтерпретативного підходу (застосування герменевтичного методу в широкому розумінні), який закорінився в багатьох гуманітарних дисциплінах. Зазначені характеристики формують «пластичний» образ методології, відкидаючи жорсткі стандарти та стереотипи постановки й розв'язання «старих» проблем.

Як розділ філософії, що вивчає проблеми, пов'язані з отриманням і використанням людських знань у процесі діяльності, когнітологія розглядає наукове знання як таке, що «може удосконалюватися, уточнюватися, ставати джерелом нових систем знання внаслідок фальсифікації, перевірок тощо» [289, с. 46], тим самим визначаючи характерну рису наукового знання – постійне оновлення, зростання.

У 50–60-ті рр. XX століття під впливом кібернетики та комп'ютерного програмування відбувся сплеск зацікавлення людським інтелектом, процесами мислення й отримання знання, який отримав назву «когнітивна революція». У цей період сформувався погляд на

людське мислення як надпотужний процесор, який може стати прототипом штучного інтелекту. Відповідно, головним об'єктом досліджень стали людські знання, а головним евристично навантаженим поняттям – інформація. У межах когнітології ставилося завдання розробити систему методів і прийомів отримання, обробки, зберігання і використання знань (інформації) на основі емпіричних досліджень людського розуму.

Проте такий вузько спрямований підхід не виправдав сподівань, покладених на нього, в результаті чого з'явилася потреба в розширенні сфери запланованих досліджень засобами суміжних дисциплін. До прикладу, когнітивна лінгвістика ставить за мету виявлення специфіки відтворення, репрезентації світу свідомістю носія певної мови і культури; оперування інформацією за посередництва мовних знаків. Когнітивна психологія досліджує проблеми сприйняття, пізнання, розуміння, усвідомлення фактів дійсності (даних досвіду); роль знання в поведінці людини. Когнітивна антропологія вивчає культуру як систему знань (концептів, когнітивних категорій), яка визначає картину світу того чи того народу. Когнітивна соціологія вивчає особливості мислення індивідів і груп, зумовлені суспільством і різними видами спільнот. Когнітивний підхід також активно застосовується у соціології науки (*Д. Блур, М. Малкей, Н. Гілберт, С. Вулгар, К. Кнорр-Цетіна*), акцентуючи увагу на суб'єктній детермінації наукового пізнання і, відповідно, його творчому конструктивному характері [див.: 121].

Водночас когнітивний підхід неоднозначно сприймається гуманітаріями. Однією з вад із вузько тлумаченого значення когнітивного підходу як такого, що зводить усі досліджувані об'єкти до інформації, стало стирання межі між розумінням досвіду та інформації. Особливо негативний відгук це знайшло в гуманітарних дослідженнях, адже об'єкти гуманітарних наук належать значно ширшій, порівняно з

інформацією, сфері досвіду. Інформація поза стосунком до життєвого досвіду індивіда байдужа до гуманітаристики, натомість інформація, вписана в контекст життя особистості, стає досвідом. Досвід – завжди небайдужий, причетний до особистості. Тому когнітивний підхід розглядають у гуманітаристиці як доповнювальний до інших. Проте варто розглянути можливості та переваги, які він відкриває.

Поряд із класичним логіко-семантичним підходом, у якому в якості фундаменту пізнання поставала сітка категорій, у когнітивних науках пропонується й активно розробляється концептуальний підхід. Одразу зауважимо, що термін «концепт» у цьому випадку не тотожний поняттю, має додатковий зміст, хоча в інших контекстах вони можуть вживатися як синоніми («поняття» може слугувати, наприклад, перекладом англ. слова *concept*).

Логіко-семантичний підхід, який бере початок у логіці Аристотеля, тлумачить категорії як логічні поняття, котрі позначають найзагальніші зв'язки та стосунки дійсності, або родові поняття, які називають розряд предметів, явищ чи їхню важливу спільну ознаку тощо. Зазначмо, що у творах самого Аристотеля слово «категорія» мало дещо відмінне від сучасного змістове наповнення. Група українських дослідників (*Юрій Вестель, Ірина Листопад, Олексій Панич*), перекладаючи твори Аристотеля з грецької та латини (з перекладу, зробленого Боецієм), зазначають, що основне, пов'язане з етимологією, значення іменника «категорія» – «походить від дієслова давньогрецької мови *κατηγορέω*, що означало «дорікати, сварити, звинувачувати; показувати, виявляти, свідчити; висловлюватися, стверджувати». Семантика суду/осуду дотична до логіко-онтологічної проблематики твору Аристотеля приблизно в такий спосіб: пізнаючи речі, ми про них “судимо” і, судячи, “присуджуємо” щось чомусь (скажімо, певній речі певну ознаку)» [40, с. 28]. Автори поряд із традиційним філософським терміном-

запозиченням «категорія» навели питомий український еквівалент «присудження», що, вочевидь, викликає певне пожвавлення та зацікавлення читачів, спонукає до нестереотипного сприйняття та нового прочитання. Ближчим до сучасного розуміння є латинський переклад Аристотелевих κατηγορία – praedicamentum, тобто «те, що предикується», або praedicatio – «предикація». Обидва слова похідні від дієслова praedico – «проголошувати, виголошувати, схвалювати, називати, передрікати, проповідувати» [40, с. 28].

У загальному значенні, категорії позначають основні характеристики, властивості буття. *Марина Савостьянова*, стверджуючи відмінність між категоріями і поняттями, зауважує: «...категорії онтологічні, інваріантні й ніяк по-іншому зрозумілі бути не можуть, оскільки категорії мають вищий рівень спільності, ніж поняття. Вони відображають більш універсальні закони, фундаментальні закономірності. Категорії – це принципи, які організують не тільки мислення, а й буття. Вони інваріантні, а тому зберігають свою загальнообов'язковість незалежно від наших помилок у їхньому розумінні» [229, с. 28]. Проте вже в античності були закладені уявлення про категорії не лише як онтологічні а й як гносеологічні характеристики буття, під категоріями розуміли найзагальніші ідеї. Пізніше ці два аспекти тлумачення категорій відтворилися в середньовічній суперечці між реалістами та номіналістами, новочасному протистоянні раціоналізму й емпіризму, зрештою, були переосмислені Кантом, який виявив синтетичну роль категорій у мисленні як апріорних форм споглядання і розсудку. Категорії виконують методологічну функцію, що має амбівалентне значення: визначають передумови й обмеження пізнання та забезпечують евристичний потенціал його зростання.

Терміни «категорія» і «категоризація» знайшли своє місце і в понятійному апараті когнітології, хоча й були радикально переосмислені (*Е. Рош, Дж. Лейкофф*). Когнітологія досліджує пізнання та знання, виробляючи нову систему вихідних принципів і понять. Спільним для всіх когнітивних наук стало поняття когнітивної діяльності, що визначається як ««схоплення» і встановлення смислу,.. як своєрідний когнітивний процес установа когнітивної значущості мовного висловлювання, його інформативності. Смисли висловлювання вважаються тоді об'єктами когнітивної діяльності і когнітивних настанов» [121, с.51–52]. Когнітивна діяльність просякнута взаємозв'язком смислової (концептуальної) системи, що виявляється в постійному взаємоузгодженні її результатів, передумов і наступних шаблів розвитку. Важливу роль у когнітивній діяльності відіграють не лише процеси конститування смислу, його збереження та передачі, а й особливості процедур інтерпретації, які характеризують різні сфери виявлення творчої активності людини. Смисли породжуються людиною в ході інтерпретації світу, виникаючи на підставі концептуальної системи – того, що індивід думає, уявляє, знає про об'єкти світу [173, с. 279–280]. Це дозволяє припустити, що не лише гуманітарні науки мають інтерпретативну природу, а й людське пізнання загалом.

Варто підкреслити, що значення самого терміну «категорія» в когнітології відрізняється від специфічно філософського і вживається переважно для класифікації, згрупування певних одиниць (елементів) за найважливішими ознаками. Згідно з класичним (іноді його називають платонівським) визначенням категорії, елементи, які входять в одну категорію, не можуть відрізнятися за своїм статусом, позаяк, когнітологічний аналіз процесу категоризації в буденній свідомості, у мисленні звичайних людей виявив деяку умовність під час ухвалення рішень про входження тих чи тих елементів до певної категорії, а також

їхню нерівнозначність. Для того, щоб прояснити процес категоризації, ввели поняття «прототип» і «категорії базового рівня». Прототип – це набір характерних рис об'єкта, який постає зразком, з яким порівнюються інші об'єкти під час їхнього об'єднання в одну групу чи додавання до вже відомої. Категорії базового рівня об'єднують чуттєво-досвідні та функціональні характеристики об'єкта, яких цілком достатньо для розрізнення об'єктів і оперування ними.

Теорія прототипів постулює наявність внутрішньої структури категорій, що, з одного боку, значно спрощує сам підхід до їхнього аналізу, дозволяючи досліднику поступово переходити від одних елементів (значень) до інших, від відомого до невідомого, а з іншого, не тягне за собою нехтування характерною для цих категорій загальністю та цілісністю. Отже, значення слова утворюється поєднанням як енциклопедичного знання, яке вписане в картину світу, так і правил слововживання, усталених мовною практикою. Це дозволяє відтворити ієрархію категорій, яка відповідає не стільки онтологічній ієрархії (об'єктів світу), скільки семантичній ієрархії (слів у мові). Оскільки категорії згруповуються довкола прототипу, то вони – досить лабільні утворення і залежать від різних типів контекстів когнітивної ситуації [див. детальніше: 121, с. 42–47, 140–145; 367].

Когнітологи дійшли висновку, що існують два типи категорій: 1) логічні – категорії, які є результатом узагальнення спільних характеристик кожного з членів (одиниць) групи і вироблення відповідних критеріїв, яким повинні відповідати нові члени для долучення до категорії; 2) прототипні – категорії, які конституюються у процесі живого спілкування і класифікації предметів на основі виділення зразка, що виконує роль центру категоріальної множини, і з яким порівнюються інші її члени. На цій підставі розрізняють наукову та природну категоризації.

Процес природної категоризації тісно взаємопов'язаний із концептуалізацією. Когнітивна парадигма розгортається довкола розв'язання проблеми виявлення механізмів формування як окремих концептів, так і концептуальної картини світу, об'єктивації концептів у мовній системі. Природа концептів відбиває суперечливу природу самої людської свідомості. З одного боку, концепти визначають принципи, які організовують людське сприйняття, тобто передують пізнанню, з іншого – вони самі є результатом людського пізнання, осмислення інформації, яка надходить із зовнішніх джерел і структурується свідомістю. Потужний потенціал для пояснення і розуміння цієї двосторонньої взаємодії має поняття емерджентності, яке застосовують у динамічній моделі когніції. Емерджентність передбачає подвійну детермінацію: знизу вгору і зверху вниз. Перша пояснює виникнення нових одиниць і процесів, друга – керування поведінкою системи на нижчому рівні властивостями системи на вищому рівні (наприклад, мова здатна керувати концептуальною системою). При цьому керування подібними процесами здійснюється через механізм синхронізації [див.: 29].

Концепт як мовне явище має внутрішню структуру і містить такі компоненти: поняття (словникові значення слова, у яких визначаються суттєві ознаки предмета, явища); уявлення (образ предмета чи явища у свідомості людини); предметний зміст (ознаки предмета, явища, пов'язані з певним видом діяльності); емоції та оцінка (суб'єктивне ставлення індивіда до предмета, явища); індивідуальні асоціації (ознаки предмета, явища зафіксовані особистим досвідом індивіда) [84, с. 113].

У філософії концептуальний аналіз спрямований переважно на дослідження ядра концепту, тобто визначення лексичного значення слова, і виявлення його історичного розвитку та сучасного стану. У такий спосіб визначаються понятійні ознаки концепту. Рідше проводиться контекстуальний аналіз, під час якого визначається місце

концепту в мовній картині світу, свідомості носіїв мови та виявляються когнітивні стереотипи національної концептосфери, тобто зміст концепту в контексті культури. На такому значенні концепту акцентує увагу *Юрій Степанов*: концепти – це «згустки культури в свідомості людини» [251, с. 42-67].

Ми пропонуємо досліджувати смисл як концепт, а не лише як поняття чи категорію. Структура концепту розкриває різні аспекти проблеми смислу в царині науково-гуманітарного знання: логічний, лінгвістичний, психологічний, культурологічний, соціальний та інші. Аналіз смислу як концепту відповідає методології гуманітарних наук, зорієнтованої на емпіричні дослідження.

Якщо трактувати «смысл» як філософську категорію (тобто як сукупність онтологічних характеристик), то очевидно, що переорієнтація, яка відбулася в науці Нового часу – з метафізики на фізику, з субстанції на функцію, призвела до ігнорування проблеми смислу як нерозв'язної засобами і методами експериментальної науки. Оскільки сучасна наука більшою чи меншою мірою, але загалом зорієнтована на емпіричну базу обґрунтування наукового знання, то категорія смислу залишається вилученою з наукової картини світу через невизначеність її онтологічного статусу.

Це стосується не лише природничого знання, а й гуманітарного, але дещо в іншому аспекті. «Смысл» як категорія, з погляду гносеологічного, або логіко-семантичного, підходу, має широке коло значень, але бідний зміст (згадаймо «Буття і ніщо» Гегеля), що обмежує сферу його дослідження. Фактичним підтвердженням цієї тези слугує незначна кількість емпіричних досліджень проблеми смислу сучасними засобами гуманітарних наук. Якщо розглядати категорію смислу з погляду когнітології (тобто як групу понять, об'єднаних спільними рисами), то вона постає розмитим утворенням, контури якого

невизначені, що призводить до ще більшого звуження проблемного поля дослідження. Водночас, якщо розглядати «смысл» як концепт зі складною внутрішньою структурою компонентів, то його потенціал дослідження значно зростає, дозволяючи виходити у пізнавальну сферу психології, культурології, антропології, соціології та інших соціогуманітарних наук, але при цьому не втрачати методологічної єдності дослідження. Саме як концепт «смысл» постає міждисциплінарним феноменом.

Зазначене не означає, що концепт смислу має заступити місце категорії смислу. Вони мають різні сфери застосування. Категорія смислу (як характеристика буття і пізнання), з нашого погляду, постає стрижнем гуманітарнонаукових парадигм, оскільки здатність наділяти смислом дійсність довкола себе – сутнісна характеристика людини, причому глибина її значно переважає рівень раціональності. Осмислення не вичерпується лише пізнанням розумом, це вищий щабель, на якому сходяться до одного центру розум, віра, інтуїція, здоровий глузд, почуття. Смысл передбачає вихід за горизонт утилітарних потреб сьогочасного моменту пізнання у цілісне поле світу, в якому людське – лише частка поряд із природним та культурним. Погоджуємося з думкою нашого сучасника, критика суспільства споживацтва *Олександра Панаріна*, що «якщо ми знаходимо смысл тільки у собі самих і при цьому не лише зневажливо ставимося до довкілля як до внутрішньо безсмысленого, а і практично руйнуємо його гармонію, то породжена у такий спосіб безсмысленість рано чи пізно спіткає нас самих» [див.: 271].

Смысл як філософську категорію можна визначити як метаорієнтир, згідно з яким вибудовується стратегія людського буття. Пошук такого орієнтиру завжди імпліцитно пов'язаний із пошуком абсолютних первнів світу і людини. Тобто, смысл, з одного боку, усвідомлюється

особистістю – суб'єктом пізнання й одночасно є вектором, спрямованим на цілі та цінності, що мають об'єктивне, незалежне від суб'єкта, значення. Смысл суб'єктивний і об'єктивний одночасно. Нівелювання однієї з цих характеристик загрожує існуванню смыслу, що, своєю чергою, тягне за собою й загрозу буттю самої людини.

Перспективним напрямом дослідження, застосовуючи когнітивний підхід до аналізу процесів виникнення і розвитку науки, формування наукового знання, може стати виявлення взаємозв'язку між специфікою концепту «смысл» у романо-германських мовах (як певній мовній картині світу, відмінній, зокрема, від слов'янських мов) та ідеалом науки нейтральної щодо цінностей. Вихідним пунктом дослідження можуть стати запитання: «Чому усунення категорії смыслу зі сфери пізнавальних завдань сприяло становленню класичної науки (в її механіко-інструментальному вигляді)?», «Як введення проблеми смыслу в коло науково-природничих проблем може змінити образ науки?» і «Якою може/має бути наука для того, щоб ставити проблему смыслу?». Ці питання глибоко пов'язані з осмисленням процесів гуманізації та гуманітаризації науки, які досі залишаються актуальними і проблемними, а також зі спробами інтегрувати царини природничого та гуманітарного знання.

Висновки до IV розділу

У логіці та лінгвістиці проблема смыслу розгортається у площині «знаку й означуваного». З початку XX століття смыслом почали називати, як правило, значення слова (висловлювання) у процесі комунікації, живого мовлення, у якому розкриваються системні мовні зв'язки та постає індивідуальне, ситуативне значення. Так розмежовувалося об'єктивно-предметне «значення» слова і суб'єктивно-

комунікативний «смысл». Смысл – це зміст думки, який висловлюється в мовленні, стаючи предметом розуміння.

З середини ХХ століття завдяки «лінгвістичному повороті» філософія переходить від дослідження мислення й свідомості до мови й мовлення, від суб'єкта – до взаємозв'язку суб'єктності й об'єктності у знаковій формі (логічній, мовній). Представники аналітичної філософії та логічного позитивізму фокусують увагу на розробці концепцій осмисленості й істинності пропозицій (суджень), котрі можна звести до емпіричних фактів, а інші речення вважали позбавленими смислу – абсурдними. Гарантією осмисленості пропозиції вважали однозначне визначення значень імен, що відповідає незмінному порядку речей – денотатів, які вони позначають. Для цього потрібно провести процедури очищення мови, в результаті яких постане упорядкована за законами логіки система верифікованих асерторичних пропозицій. Проте реалізувати такий проект не вдалося.

Новий поворот у мовній проблематиці філософії – перехід від вивчення дескриптивної, або референтної, функції мови до її ролі в комунікації визначив новий об'єкт дослідження – мовну гру. В лінгвістичній філософії смысл постає динамічним утворенням, залежним від інтерсуб'єктивної мовної практики, на відміну від неопозитивістського трактування смислової структури як відбиття структури дійсності.

Прагнення вийти за межі традиційної дихотомії смислу і значення й окреслити нові терени для обговорення лінгвістичних проблем, зумовило використання терміну «концепт» як синоніма або заміника смислу. Об'єднання двох планів досліджень: лінгвістично-семантичного (об'єктом якого постає мова як система значень) та комунікативно-прагматичного (об'єкт якого – мовлення як потік смислів) призвело до

появи нової сфери досліджень – концептуальних систем. Смысл вивчається як продукт мови і водночас як ментальне утворення.

Традиційно у психології розвиваються два провідні напрями досліджень смыслу: перший акцентує увагу на зіставленні смыслу та значення для теоретичного опису структури людської свідомості, виявлення її зв'язків із навколишнім світом і внутрішньою мотиваційною сферою; другий розгортається довкола аналізу взаємозв'язку смыслу та цінностей, зокрема для опису структури і динаміки ціннісно-смыслової сфери особистості.

У другій половині ХХ століття популярності набувають екзистенційна та гуманістична психології, у яких втілюється тенденція до гуманізації та гуманітаризації психологічного знання. Категорія смыслу постає головною, сутнісною характеристикою людського способу існування.

В історії смысл розуміється, з одного боку, як філософська категорія (філософія історії), з іншого – як поняття в межах герменевтично-феноменологічної традиції (методологія історії). Смысл історичного буття може бути двох видів: або об'єктивістськи-онтологічний, або суб'єктивно-антропологічний. Нині популярні гуманістичний та синергетичний підходи до розуміння смыслу історії. Розмежування філософії історії та науки історії під впливом позитивізму ознаменувало відмову від наукового дослідження смыслу історії як цілісного, цілеспрямованого процесу. Смысл історії належить до царини метафізики, оскільки його неможливо виявити і дослідити в межах науки, її інструментами та засобами. Він не піддається критичній перевірці згідно з критеріями істинності й об'єктивності, не підлягає процедурам верифікації чи фальсифікації. Настанова зосереджуватися лише на описі фактів до певної міри вилучала поняття смыслу історії з термінології позитивістської історіографії.

Натомість смисл постає у джерелознавчому (пов'язаному із трактуванням історичного джерела і відповідними підходами до його вивчення), теоретико-інтерпретаційному (пов'язаному із проблемою теоретичної інтерпретації емпіричного матеріалу, історичних даних) та загально-схематичному ракурсах (пов'язаний зі спробами змалювати універсальну схему історичного процесу). Посткласична (постмодерна) історія відмовляється від смислу як результату надмірних узагальнень, продукування штучних абстрактних схем і моделей, гіпостазування контексту контекстів. Смисл постає в одномоментному просторі тут-і-тепер, на перетині двох «відкритостей»: того, *що* осмислюється, і того, *хто* осмислює.

Поняття смислу посіло чільне місце в інтерпретативній та феноменологічній соціології, заснованих на поєднанні методології гуманітарних наук з емпіричною верифікацією і каузальним поясненням. «Смислові» категорії людського досвіду застосовують у дослідженні соціальних феноменів, оскільки соціальний світ від початку постає світом смислів: смислом наділені як дії людини (з погляду мотивів і цілей), так і об'єкти культури (в контексті їхнього призначення). Розуміння смислу загалом можливе завдяки інтерсуб'єктивності соціального світу.

Спільною для цих дослідницьких груп є загальна гуманітарна спрямованість, зокрема, надання переваги якісним методам дослідження над кількісними, проникаючи «всередину» досліджуваних явищ, а не залишаючись «назовні», в межах винятково причинно-наслідкових ланцюжків, моделей стимулів-реакцій або функціонально-структурного аналізу.

Категорія смислу (як характеристика буття і пізнання) постає стрижнем гуманітарнонаукових парадигм, оскільки здатність наділяти смислом дійсність довкола себе – сутнісна характеристика людини.

Пізнання смислу не вичерпується лише розумом, це вищий щабель, на якому сходяться до одного центру розум, віра, інтуїція, здоровий глузд, почуття. Смысл передбачає вихід за горизонт утилітарних потреб сьогочасного моменту пізнання у цілісне поле світу, в якому індивідуальне – лише частка поряд із природним та соціокультурним.

З погляду когнітології, визначення смислу як концепту зі складною внутрішньою структурою дозволяє розширити пізнавальну сферу гуманітарних наук, не втрачаючи методологічної єдності різноманітних досліджень. Концепт смислу постає міждисциплінарним феноменом.

Розділ V.

СМИСЛОТВІРНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ГУМАНІТАРИСТИКИ В СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ТА ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРІ

5.1. Формування смислового типу постнекласичної раціональності

Нині на адресу науки з різних причин лунають повсюдні звинувачення. Головні з них: по-перше, наука виявилася неспроможною забезпечити стан екологічної рівноваги на нашій планеті, захистити безпечне для життя людини довкілля; по-друге, виробити й обґрунтувати загальновизнану оптимальну модель організації суспільного життя; по-третє, подолати системну економічну кризу; по-четверте, досягти визначених фундаторами науки цілей в освіті, охороні здоров'я, подоланні нерівності людей тощо.

Недовіра до наукового способу пізнання та його здобутків зростає на тлі релятивізації критеріїв істинності знання. Частина суспільства переосмислила практичну ефективність наукового знання, зважаючи на те, що його застосування в різних сферах життя призводить до негативних результатів, унаслідок яких людство зіткнулося з глобальними проблемами. Стрімкий науково-технічний поступ не лише не усуває накопичених проблем, а й у певних аспектах провокує поглиблення кризи. Тим самим посилюється недовіра до науки в цілому і сумніви в ефективності гуманітарного пізнання зокрема. Гуманітарні науки, так і не затвердивши остаточно свій науковий статус, опинилися під перехресним вогнем критики як у методологічному, так і соціокультурному плані, зазнаючи помітного витіснення зі сфери публічної освіти.

Найвідоміші праці, в яких висловлюється критика науки, її методів і результатів пізнання, належать перу *А. Бергсона, В. Гайзенберга, Ж. Дельоза, Ф. Капри, Ж. Лакана, Ф. Ліотара, П. Фабрабенда, М. Фуко, М. Шелера*. Окремі філософи, історики, соціологи, які вивчають феномен науки, наукову творчість і методологію, обґрунтовують і популяризують ідею про неспроможність науки бути засобом пізнання і перетворення світу, розвитку суспільства й самої людини. Головним аргументом на користь цієї ідеї слугує низка проблем, котрі стоять перед наукою. Найбільш песимістично налаштовані автори називають їх принципово нерозв'язними. Книга американського наукового журналіста *Джона Хоргана (John Horgan) «Кінець науки» (The End of Science, 1996)* [285] позначила назву сучасної стадії розвитку науки (незважаючи на те, що «кінець» багатьма дослідниками тлумачиться лише як початок нового періоду).

Виступаючи на захист наукового способу пізнання, зауважмо: для того, щоб критика була конструктивною, потрібно, заперечуючи старе, вичерпане на певному етапі розвитку, водночас намітити тенденції зростання нового, вказати шлях подолання негативних явищ. *Вадим Чуйко* підкреслює, що справді наукове заперечення повинно бути конструктивним, тобто вказувати на причину, яка зумовлює незастосовність старого принципу і приводить до втрати його нормативного значення в історії науки [див.: 288]. Загалом як критики, так і захисники наукового пізнання й науково-технічного поступу погоджуються з тим, що сучасна наука потребує зваженого, об'єктивного аналізу й оцінки не лише проблем, а й наукових досягнень, а також переосмислення попередніх стадій розвитку науки та визначення її перспектив. Особливу роль у цьому процесі мають відіграти дослідження з методології наукового пізнання, спрямовані на аналіз смислових трансформацій наукових парадигм на етапі переходу

від класичної до посткласичної науки. Певне дистанціювання в часі дає можливість проаналізувати як передумови, так і наслідки цього переходу, визначити характерні риси і специфіку методології кожного періоду, виражені в наукових парадигмах.

Період змін і перетворень, яких зазнала наука попереднього століття, супроводжувався так званою методологічною кризою, для подолання якої визначилися два різних шляхи. З одного боку, відбулася заміна класичної методології посткласичною, з іншого – пропонувалося відмовитися від значення наукової методології як обов'язкового атрибуту наукового пізнання, в якому узагальнені нормативні процедури пізнання, перевірки та оцінки наукових результатів. Одним із варіантів реалізації другого шляху став принцип методологічної «вседозволеності», проголошений *Полом Фаєрабендом (Paul Karl Feyerabend)*.

Залежно від прихильності до тієї чи тієї позиції, дослідників у галузі філософії та методології науки можна розділити на дві групи – прихильників і супротивників методологічного мислення. Одні вважають методологічну кризу неодмінним моментом парадигмальних змін у науці, ознакою парадигмального зсуву. Інші стверджують, що методологічні проблеми – продукт порожніх філософських дискусій і не мають серйозних підстав у щоденній практиці науковців. Остання теза пов'язана із суто прагматичним ставленням до наукового пізнання, завданням якого є втілення знання в техніці та технології.

Переорієнтація переважно на прикладну сферу, а не на фундаментальні дослідження, своєю чергою може вважатися також однією з ознак «кінця науки». З нашого погляду, у такий спосіб деформується розуміння мислу і призначення науки: із засобу пізнання вона дедалі більше стає засобом перетворення світу й людини. І соціогуманітарне знання, наслідуючи природниче, набуває

інструментального значення, втілюючись у різноманітних технологіях у сфері політики, економіки, реклами, соціального управління, педагогіки, психології й інших. Ефективність соціальних і гуманітарних наук, до речі, нині не лише якісно оцінюють, а й кількісно вимірюють і демонструють, наприклад, у фінансово-економічних звітах наукових установ, освітніх закладів, а також бізнес-структур і підприємств.

Підтримуючи першу групу, яка вважає, що методологічна криза супроводжує парадигмальний зсув, ми пропонуємо вивчати смислові трансформації наукових парадигм на тлі загальних соціокультурних процесів, під час яких ідеали та норми наукового пізнання як у гуманітарній, так і природничій наукових сферах наповнюються новим змістом. Як відомо, *В'ячеслав Стьопін* розрізняє в історії науки новочасного зразка три типи раціональності – класична, некласична, постнекласична – погоджуючи їх зі ступенем урахування природи суб'єкта пізнання в науковій методології. Типи раціональності ґрунтуються на історичних типах внутрішньонаукової рефлексії. Класична наука досліджувала зв'язок «об'єкт і знання про нього» з акцентом на адекватності відображення об'єкта. Некласичне природознавство, яке формується з кінця XIX століття, в центр уваги ставить зв'язок «засоби пізнання – об'єкт», при цьому філософія звертається до суб'єкта пізнання. Постнекласична раціональність намагається охопити всю повноту процесу пізнання в системній єдності його елементів, ураховуючи суб'єкт пізнання, соціокультурні чинники, поруч із внутрішньою логікою наукового пізнання.

Ключовою ознакою цієї типології, за словами автора, постає «корелятивний зв'язок між типом системних об'єктів і відповідними характеристиками суб'єкта пізнання, який може досягати об'єкта» [252, с.15]. Класична наука трактувала будь-які об'єкти (фізичні, біологічні, соціальні) як прості (малі) системи, розкладаючи їх на елементи –

найпростіші складники (методологія редукціонізму). Некласична наука мала справу з великими системами (автоматизована техніка, біологічні організми, популяції, соціальні організованості тощо), які розкладаються на автономні підсистеми і містять програми керування. Некласична наука досліджує складні системи, виходячи з передумови, що система – це не просто сума елементів, які визначають її характеристики, вона володіє системною якістю цілого, поза якою елемент втрачає свої властивості (системне мислення). Постнекласична наука вивчає системи, здатні до саморозвитку і породження нових організаційних рівнів, які впливають на попередню організацію системи, при цьому перебудовуючи її і надаючи нової цілісності (синергетика).

Оскільки для таких систем операції діяльності – «процес-компонент», охоплений розвитком, то постнекласична методологія трактує діяльність суб'єкта пізнання як таку, що безпосередньо входить у процес пізнання. Ідеалізований суб'єкт пізнання у постнекласичній науці доповнюється широким набором додаткових характеристик, зокрема, він повинен «здійснювати рефлексію над ціннісними підставами наукової діяльності, вираженими в науковому етосі» [252, с. 15]. У постнекласичній науці визнається вплив соціокультурних настанов і ціннісно-цільових орієнтацій суб'єкта пізнання на весь процес наукової діяльності: від постановки завдань, вибору методології до втілення результатів у практиці. Тому суто методологічні проблеми виявляються вплетеними в широкий світоглядний контекст.

У числі перших дослідників науки, які вводили в науковий дискурс соціокультурні й людиномірні чинники, як зазначає *Роман Рошкулєць*, був Т. Кун. Репрезентуючи «історичний напрям постпозитивізму, що переймався... особливостями філософсько-антропологічних, соціально-психологічних, власне історичних детермінант наукової діяльності» він долав обмеження класичної раціональності. Куновий підхід сумірний

постнекласичній методології, зокрема, синергетиці, універсальному еволюціонізму, біоетиці, у «багатогранній єдності й динамічній взаємодії» яких формується неповторне людиномірне бачення науки. Понад те, дослідник вважає, що «саме ці ірраціональні, в розумінні класичної науки, чинники стають спонуками і рушійними силами наукових революцій, масштабних трансформацій смислів, уявлень, способів досліджень і варіантів розуміння предметів пізнання» [203, с. 61].

Концептуальною основою постнекласичної філософії та методології науки постає теоретичний опис здатних до саморозвику систем, представлений синергетикою – сукупністю узгоджених ідей, принципів і мислеобразів, яка окремими авторами – *Володимиром Аршиновим* і *Володимиром Будановим*, визнана парадигмою сучасного наукового мислення [див.: 6]. Синергетика дозволяє вивчати складні системи не тільки як стійкі та визначені певними параметрами порядку, а й як нестійкі, нестабільні, мультистабільні чи навіть «метастабільні». Хаос (відсутність порядку) виявляється рівнозначним порядку в процесах самоорганізації складних систем. У хаосі в згорнутому вигляді закладені всі можливі вияви становлення, тому він набуває значення універсального творчого принципу, потенції творення.

Синергетика, як зазначає *Сергій Кримський*, створила нову ситуацію в пізнанні та практиці ХХ століття, оскільки було виявлено, що порядок у самоорганізованих системах заснований не на стійкості, а навпаки, стійкість досягається за рахунок змін, спонтанності та свободи [118, с. 175]. Синергетика виявилася сумірною із загальними соціокультурними настановами демократичного суспільства. Можна навіть сказати, що людство дозріло до рівня науки про хаос. За словами *Єлени Князевої* та *Сергія Курдюмова*, «синергетика – це новий підхід до пізнання криз, нестабільності й хаосу, до створення засобів керування ними» [див.: 110]. При цьому увагу акцентують не так на негативному,

деструктивному значенні хаосу, як на його креативному потенціалі за рахунок прихованої внутрішньої активності. Порядок і хаос набувають нового трактування як рівнозначні та рівноцінні, здатні переходити один в одного під час процесів самоорганізації.

Синергетика, будучи теорією структурного, а не субстратного моделювання світу, вивчає системи як взаємодію відношень і елементів, а не речі, в яких оформляється і конкретизується певний субстрат [див.: 249], що дозволяє проектувати її принципи на широку площину пізнання. *Володимир Аршинов* підкреслює комунікативні, інтерпретаційно-діалогові характеристики синергетичного підходу, які виводять його за межі традиційної методологічної дихотомії «редукціонізм-антиредукціонізм» [див.: 7].

Редукціонізм разом із детермінізмом вичерпали свої можливості пояснення світу як цілого. Але їх подолання передбачає не просто заперечення. Світ, з погляду синергетики, постає системою, яка постійно еволюціонує і має щонайменше два шляхи розвитку. Це робить неможливим однозначне прогнозування її майбутнього. І хоча світ нестабільний, він, за словами *Іллі Пригожина*, піддається науковому вивченню, варто тільки відмовитися від уявлень про світ як про покійного слугу людини і визнати, що ми не можемо повністю контролювати навколишній світ нестабільних феноменів [195, с. 51].

Опис розвитку світу можна порівняти з романом, на початку якого на підставі відомого стану справ ми не можемо однозначно вивести наступні події в розвитку сюжету. Переплетення сюжетних ліній і взаємодія героїв може привести до несподіваного фіналу: майбутнє однозначно не детерміноване вихідними передумовами, але зумовлене їхніми рамками. Це цілком відповідає сучасній ідеї системної еволюції. Майбутній стан складної, здатної до самоорганізації системи не можна звести до відомих попередніх станів, система в цілому нередукована до

суми її підсистем, вона відкрита, обмінюється інформацією, або енергією, речовиною з навколишнім середовищем. Образ світу, створюваний сучасною наукою, не зводиться до спрощених схем, ураховуючи складність як неодмінний атрибут самого світу і знання про нього. Щоб ефективно діяти у складному та нестабільному світі, Князева і Курдюмов рекомендують брати до уваги контекст досліджуваних явищ і подій – найближчий і досить широкий, а також розвивати голістичне бачення ситуації, лейтмотивом якого може стати заклик думати глобально, а діяти локально [110, с. 305]. Наука, будучи засобом не тільки пізнання, а й зміни світу, виробляє новий підхід до управління процесами змін на підставі синергетичної парадигми. Цей підхід передбачає узгодженість зовнішнього впливу на процес і внутрішніх тенденцій його розвитку. Оскільки незначні, але топологічно правильно організовані зусилля призводять до значних наслідків, то ефективність управління забезпечується «м'якістю» і «гнучкістю» спрямованих зусиль, а не їхніми кількісними параметрами.

У сучасній структурі наукової діяльності жорсткі норми наукового пізнання заміщуються регулятивними орієнтаціями, які характеризуються більш м'яким, рекомендаційним впливом, що скеровує процес дослідження пізнаваних об'єктів. Поступово такі орієнтації набувають методологічного статусу в постнекласичній науці [див.: 44]. Ці орієнтації не монолітні і характеризуються багатовекторною спрямованістю. Маючи рівноцінний статус, вони ієрархічно не впорядковані, що дозволяє відмовитися від догматизму на користь плюралізму в пізнанні. Сміслові вектори постнекласичної науки формуються на основі низки орієнтацій і принципів, з яких важливими для нашого дослідження постають: методологічний сумнів, міждисциплінарний синтез, синергетичне світорозуміння, ідеалізація нелінійного середовища, принцип рівнозначності цілого і його частин,

принцип доповнюваності, принцип людиномірності досліджуваних систем, урахування ціннісно-сміслових координат пізнання.

Методологічний сумнів відрізняється від класичного філософсько-наукового сумніву, покладеного в основу і філософії, і науки, як здатності підніматися над обріями звичних, усталених, вимірних здоровим глуздом чи традицією знань і упереджень. Новий методологічний сумнів полягає у критичному врахуванні впливу методологічних засад дослідження на його результат. Якщо засновники науки як методу пізнання природи сподівалися позбутися всіх можливих упереджень, то сучасні вчені усвідомлюють неможливість зробити це. Головне – визнати і враховувати залежність процесу і, відповідно, результатів пізнання від методології.

Цей принцип сумірний філософським проектам постмодерністів, мета яких – з'ясування впливу гранднаративів, дискурсів, епістем тощо на конституювання смислу їхніх продуктів. Проголошуючи цінність індивідуального й самотнього, постмодернізм дискредитує будь-які ієрархії цінностей, жодна з яких не може претендувати на абсолютну цінність, оскільки кожен культурний феномен наділений тимчасовою, замкненою на певний період самодостатньою сутністю, смисл якої розкривається тільки в контексті «ось»-культури. Певна «зацикленість» культурного хронотопу призводить до втрати первісного смислу при спробі його трансляції в інший контекст. Тому цінність як позитивне або негативне значення, з погляду постмодернізму, не має абсолютних, інваріантних параметрів. Усі культурні феномени рівнозначні, позбавлені статусу авторитету, зразка. Постмодерн – час рівноцінності різноманітного і різнорідного. У науці ця орієнтація виявляється насамперед в акцентуації на методологічному антидогматизмі та плюралізмі.

Міждисциплінарний синтез відкриває нові можливості дослідження здатних до самоорганізації систем і провокує спроби виробити загальнонаукову парадигму як підставу для взаємодії фахівців із різних царин наукового знання, використання методів різних дисциплін для розв’язання конкретних наукових проблем і глобальних проблем людства. Окремі вчені та філософи пропонують своєрідні узагальнені варіанти «метопарадигми» або «надзагальної парадигми» (рос. *сверхобобщающей*. – О. Р.) [див.: 75]. Паралельно розвиваються уявлення про те, що постнекласична наука не може бути виражена в одній панівній парадигмі – фізичній, біологічній або будь-якій іншій, що претендує на статус загальнонаукової.

В основі синергетичного світорозуміння лежать категорії системності, нелінійності, нерівноважності, складності, мінливості, когерентності, цілісності тощо, які слугують смисловим каркасом для вивчення і об’єктів наукового пізнання, і самої науки як складної, здатної до саморозвитку й самоорганізації системи, у якій усі процеси взаємозумовлені і взаємоузгоджені, але при цьому не однозначно детерміновані. Наукове знання постає структурно-інформаційним рівнем цієї системи. Володимир Аршинов простежує розвиток методологічних принципів синергетики, розпочинаючи з суб’єкт-об’єктно інтерпретованих принципів спостережуваності, відповідності, доповнюваності та перевитлумачуючи їх як інтерсуб’єктивні принципи комунікації, за допомогою якої і формується синергетична просторовість як людиномірне, тілесно привласнене людське середовище [7, с. 38].

Нелінійне середовище – це середовище, відгук якого на дію зовнішніх збуджень нелінійно залежить від амплітуди збуджень (флуктуацій), тобто, відгук на суму збуджень не дорівнює сумі відгуків на окремі збудження. Ідеалізація, або модельне уявлення, нелінійного

середовища – метод, який досить успішно використовують у різних конкретних-теоретичних моделях теорії самоорганізації [253, с. 65]. Екстраполяція цього методу, за умови дотримання відповідних обмежень, могла б дозволити вивчати науку як складну відкриту систему з багаторівневою структурою, здатною до самоорганізації та саморозвитку, в її взаємодії з іншими складними системами, у яких спостерігаються подібні процеси, наприклад, із суспільством, культурою. Зважаючи на роль флуктуацій у змінах, яких зазнає система в результаті відгуку на них, здійснюється переоцінка значення впливу на науку зовнішніх і, на перший погляд, випадкових, незначних, неістотних чинників (суспільних, культурних, історичних тощо).

Переосмислення сумірності цілого й частки виявило рівнозначущість цілісності, повноти і складності. Формується нова модель складного цілого. Частина й ціле нероздільні та непокєднувані, – стверджує *Ірина Стеклова*, – самостійні й суверенні іпостасі, єдиносутні, нередуковані, взаємопроникні [249, с. 50]. У контексті нашого дослідження ця орієнтація скерує увагу вчених на вивчення не лише загальнонаукових рис знання і методів його отримання, а й специфічнонаукових (природничих, математичних, соціальних, гуманітарних тощо), які містять однаково значущі й цінні ресурси для пізнання світу і людини. Жодна сфера знання не може бути маргінальною, будучи компонентом складного цілого.

Принцип доповнюваності *Нільса Бора*, сформульований для квантової механіки, набув у філософії та методології постнекласичної науки поширення на різні сфери. Згідно з цим принципом, однієї логічної системи недостатньо для опису складності досліджуваного об'єкта-системи. Для ефективного вивчення самої науки як системи недостатньо лише внутрішньонаукових методів і засобів. Потрібно доповнити наукову рефлексію зовнішніми соціокультурними

дослідженнями, які міститимуть довкола-наукові та поза-наукові інструменти. У такий спосіб відкриваються можливості для розширення меж наукової раціональності.

У другій половині XX століття завдяки антропному принципові, сформульованому *Брендоном Картером (Brandon Carter)*, відбулася переоцінка місця і ролі людини у світобудові. Людина після тривалих десятиліть маргінального забуття знову опинилася в центрі фізико-космологічних теорій і як суб'єкт пізнання-спостереження посіла чільне місце у науковій картині світу. Згідно з антропним принципом, Всесвіт саме такий, у якому могла б існувати людина, тобто – людиномірний, або такий, у якому міг би бути спостерігач. Із цього твердження випливає, що існує певна залежність між людиною і Всесвітом, висловлена у фізико-математичних константах. Очевидно, що ця залежність взаємна. Її сутність, напевно, не зводиться до фізико-математичних показників, а має якісне і функціональне значення. Світ сумірний людині. Світ, очевидно, розвивається. Отже, якщо світ розвивається, змінюється, то ці зміни також сумірні людині. І, навпаки, якщо людина розвивається, то ці зміни сумірні світові. Тобто, людина не може змінювати світ, сама при цьому не змінюючись, і навпаки. Виходячи з визначення принципу як первня, фундаментального твердження теорії (у цьому випадку світобудови), то він має втілюватися на всіх її рівнях. Якщо трактувати цей принцип на мезорівні (рівні людини і суспільства), то виявимо його відповідність спостережуваним сумірності процесів суспільно-культурно-історичного поступу і розвитку людини. Назвемо цю сумірність «гуманітарною версією» антропного принципу.

Очевидно, що в науково-технічному прогресі провідну роль відіграє природниче знання, яке виробляється наукою і водночас розвиває її. Так само в соціокультурному поступі провідну роль відіграє гуманітарне

знання. Одна з особливостей гуманітарного знання полягає в тому, що воно продукується не лише гуманітарними науками, а й мистецтвом, літературою, релігійними, політичними й іншими соціальними практиками. Саме з цим, на нашу думку, пов'язана проблема визначення ролі і значення гуманітарних наук для власне гуманітарного поступу. Іноді в ході дискусій у суспільстві лунають закиди про переоцінку їхнього внеску в гуманітарний розвиток, який нібито не потребує спеціального керівництва чи підтримки з боку гуманітарних наук. Зважаючи на висловлені раніше принципи синергетичного світорозуміння, видається, що такі аргументи проти гуманітарних наук безпідставні. Зокрема, з погляду рівнозначущості частини й цілого, навіть якщо гуманітарне знання лише частково продукується гуманітарними науками, то їхня значущість при цьому не зменшується, так само, як і важливість виробленої ними частки знань.

Отже, людина і світ розвиваються разом у синергійному цілому. Потрібно вивчати і враховувати вплив усіх чинників, які діють на нього. Відповідно, лише синергійний розвиток усіх галузей наукового знання виправданий з погляду синергетичного підходу й антропного принципу.

Всесвіт як синергетична система, часткою якої є людина і в якій діє антропний принцип, – людиномірною системою. Тобто, системою, безпосереднім учасником діяльності якої постає людина. На жаль, прорахувати всі аспекти і можливі наслідки людської діяльності в цій системі на сучасному етапі розвитку науки неможливо. Тому чимало вчених погоджуються, що моральні принципи, згідно з якими людство організовує соціальне життя, можуть слугувати також запобіжним засобом для уникнення негативних наслідків науково-технічної діяльності. Поряд із науковою раціональністю, в методології постнекласичної науки отримала обґрунтування інтуїтивна впевненість людини в єдності цінностей Істини і Добра. Оскільки під час вивчення

людиномірних систем, за словами Стьопіна, виникає «новий тип інтеграції істини й моральності, цілераціональної та ціннісно-раціональної дії» [252, с. 17]. Цей тип інтеграції дозволяє актуалізувати ціннісно-смысловий потенціал вселюдських зразків культури, моральних принципів і суспільних ідеалів, сутність яких не піддається науковому обґрунтуванню та доведенню, але значущість підтверджується багатовіковим досвідом людства.

Ціннісно-смыслові координати людської діяльності зазнали у XX столітті зміни з двох боків. З одного боку, в загальнокультурних настановах епохи постмодерну провідну роль зіграла критика Проекту модерну, стрижнем якого були ідеали Просвітництва й цінності науково-технічного поступу. Наука як засіб досягнення добробуту суспільства та щастя окремої особистості була дискредитована і зазнала культурного банкрутства. З іншого боку, в окремих наукових дисциплінах виявили проблеми, нерозв'язність яких дискредитувала підвалини наук, зокрема математики й фізики, що спонукало песимістично налаштовані кола інтелектуалів посилити критику, спрямовану на науку як джерело «неістинного» знання. Постнекласичній науці належить відповісти на виклики сучасного суспільства та зміцнити фундамент наукового світогляду.

Наукова раціональність модифікується, розширюючи свої кордони і набуваючи нових рис: комунікативність, діалогічність, інтерсуб'єктивність та інші. Головну роль у цій модифікації зіграв аксіологічний поворот у методології науки XX століття, актуалізувавши ціннісний вимір наукового пізнання. Парадигма постнекласичної науки вибирає соціокультурні та особистісні цінності, долучаючи їх до сукупності передумов наукового пізнання. При цьому етика науки висуває перед ученими вимоги контролювати і проблематизувати

основи світосприйняття, щоб вони не перешкоджали відкритості науки для нового знання.

У процесі зміни парадигм (класична – некласична – постнекласична) вже стало загальновизнаним говорити про ціннісні, соціально-культурні чинники трансформацій, зумовлені як індивідуальними пріоритетами, так і соціальними настановами, під впливом яких перебуває суб'єкт пізнання. Водночас поза увагою вчених і філософів залишився такий чинник змін наукових парадигм, як зв'язок між суб'єктом пізнання й об'єктами дослідження, що коригується у процесі поступового розширення сфери пізнання – від природних явищ і процесів, які в принципі піддаються механічному описові й математичній формалізації (XVII ст.), до людської психіки й соціальних процесів (XIX ст.), які не можна спростити до рівня механічного годинника.

Об'єкти природознавства від самого початку дослідження постають як сторонні щодо суб'єкта, протиставлені суб'єкту як *інша* природа, тоді як об'єкти соціогуманітарних наук ми здатні спостерігати зсередини у всій притаманній їм складності взаємозв'язків, багат шаровості, знехтувати якими, спростивши дослідницьку модель, вважається неприпустимим. Об'єкти соціогуманітарних наук мають таку ж духовну природу, як і сам суб'єкт пізнання, між ними немає стіни непроникності. Здавалося б, це має полегшити завдання пізнання, а натомість – усе навпаки, ускладнюється. Об'єктивність результатів пізнання у класичному розумінні ставиться під сумнів. По-перше, людина як суб'єкт пізнання залишається конкретною людиною, а не абстрактним суб'єктом, по-друге, об'єкти пізнання можуть зазнавати трансформацій у процесі пізнання, в результаті яких повернутися до стану, що передував дослідженню, виявляється неможливим; по-третє, результати пізнання соціогуманітарних наук більш доступні для критики з боку

широкого загалу, оскільки вплетені в тканину суспільно-культурного життя. Усвідомлення проблемних вузлів соціогуманітарного пізнання опосередковано впливає, з нашого погляду, й на осмислення проблем, які постають перед природодослідниками та математиками.

Типологія раціональності, розроблена на основі концепції В. Стьопіна, виходить з наявності певної загальнонаукової методології, водночас *Едуард Калінін* і *Валентин Попов* [96] припускають існування різних типів провідних методологічних стратегій для різних типів наук і властивих для них онтологій: для природознавства – дескриптивний, для соціогуманітарних наук – нормативний, для технічних наук – конструктивний. Для кожного з цих основних типів наукового знання характерні особливі постнекласичні тенденції розвитку. У природознавстві виявляються тенденції до суб'єктивізації та конструктивізації, в соціогуманітарному знанні – навпаки, об'єктивізації й телеологізації, у технічних науках – натуралізації та гуманітаризації. Отже, як бачимо, кожна зі сфер наукового пізнання на постнекласичній стадії розвитку доповнюється відсутніми на попередніх стадіях (навіть протилежними) характеристиками. При складанні загальної картини, яка описує науку як ціле, отримуємо взаємодоповнювальні характеристики наукового знання: об'єктивність і суб'єктивність, натуральність і технічність, конструктивність і телеологічність.

Загальною тенденцією постнекласики постає інтеграція наук, знання, методів і способів пізнання на основі принципу доповнюваності, поступова відмова від специфічної орієнтації кожного з типів наук на певний пізнавальний результат: природознавства на пояснення природи і значення явищ, соціогуманітарних наук – на осягнення смислу життя й діяльності людини, технічних наук – на реалізацію конкретно-практичних цілей. Наука, на наше переконання, підійшла до краю, на якому значення, смисл і цілі повинні стати когерентними одне одному.

Визріла потреба у гармонізації всіх типів знання, в результаті якої можна створити науку нового типу – цілісну, сумірну з цілями й цінностями людини і законами світу, в якому вона живе. Тому конструктивною настановою методологічного мислення може стати орієнтація на смислову раціональність, яка доповнить концепції ціннісної та цільової раціональності, що вже розробляються в сучасній філософії науки. Е. Калінін і В. Попов зауважують, що, незважаючи на різні трактування поняття «смысл», воно дозволяє об'єднати різні типи раціональності, оскільки в гранично широкому значенні раціональне – це осмислене. Згідно з постнекласичним розумінням, раціонально впорядковане – те, що певним чином осмислене [96, с. 8]. Смысл постає в ролі певного чинника розумного упорядкування, і водночас сам смысл може досягатися тільки на основі якого-небудь визнаного порядку – категорійно-поняттєвого апарату (раціональний план) і законів природи (природний план).

Суперечливі тенденції постнекласики підсилили зацікавленість у ціннісно-смысловій проблематиці й зумовили суміщення морально-етичної та пізнавально-гносеологічної площин. Сьогодні, незважаючи на розгорнуту критику наукової раціональності на різних підставах, триває пошук адекватного розуміння і застосування раціональних процедур наукового пізнання й осмислення його результатів. Один із перспективних напрямів досліджень цієї теми зумовлений «аксіологічним бумом» у філософії науки на рубежі XX–XXI століть. Сумнів у цінності раціональності як такої і наукової раціональності зокрема зумовлений як зовнішніми соціокультурними подіями, так і внутрішніми науковими кризами (математики, фізики й інших) кінця XIX – початку XX століть, спричинив несподіваний ефект: саме поняття цінності виявилось в центрі наукових дискусій.

Розмежування двох царин раціонального: чистого розуму – пізнання, і практичного розуму – цінностей, здійснене Кантом на певному етапі розвитку наукового знання, поступово втрачало свою доцільність. Від початку цей поділ дозволяв обґрунтувати можливість одночасного визнання природної причиновості і людської свободи, а отже – автономності науки та етики. Надалі неокантіанці спроектували його на дві царини вже всередині наукового пізнання: природознавство та культурознавство. У такий спосіб, на наше переконання, формуються уявлення про наявність і протиставлення двох типів раціональності: *логіко-фактуального*, ядром якого постає розуміння істини як відповідності між знаннями та фактами і як узгодженості між окремим знанням і системою знань у цілому; і *нормативного*, в якому істина насамперед – мета пізнання, епістемний ідеал, еталон знання. У першому випадку з процесу пізнання максимально вилучаються всі суб'єктивні чинники, і в ньому немає місця для оцінки, у другому – оцінка постає одним зі способів пізнання суб'єктом досліджуваного об'єкта, тоді вона повноважно входить у процес пізнання.

Перший тип раціональності притаманний класичній науці, його методологічним взірцем визнали фізику. Гносеологічні стосунки між суб'єктом і об'єктом пізнання опосередковані знаннями та відповідними процедурами пізнання (схема: суб'єкт – знання, процедури – об'єкт), при цьому увага акцентується перш за все на об'єкті, а потім вже на процедурах, методах, алгоритмах отримання знання.

Другий тип раціональності втілений у некласичній науці, коли перебіг внутрішніх трансформацій природничого та математичного знання збігається в часі з конституюванням соціогуманітарних галузей пізнання: історії, соціології, психології, лінгвістики та інші. Очевидно, що при вивченні самого процесу пізнання на цьому етапі увага дослідників переміщується до суб'єкта пізнання та знання, яке передусе пізнанню об'єкта.

Характерні риси постнекласичної науки формуються під впливом інтеграційних тенденцій у науці, які виявляються у зростанні кількості міждисциплінарних досліджень, зближенні методологій пізнання природничих, математичних, соціальних, гуманітарних, технічних наук, запозиченні методів і засобів, а також обміні між різними галузями дослідження. Як наслідок, формується третій тип раціональності, у якому базові гносеологічні стосунки трактуються з позицій системного, синергетичного, голономного підходів. Суб'єкт і об'єкт постають у вигляді динамічних, відкритих, здатних до саморозвитку систем, так само як і знання, і процедури його отримання. Усі складники процесу пізнання взаємно пов'язані, корелятивні між собою. Раціональність нового етапу розвитку науки може бути названа *смысловим* типом, оскільки категорія смислу об'єднує факти – знання – засоби – цінності – цілі – результати в цілісність нелінійного зразка. Це не вертикальний зв'язок, який пронизує процес пізнання знизу до верху, чи навпаки, а щось на зразок коду, який відтворюється у всіх частинках процесу, на різних рівнях.

Смысловий вектор постнекласичної раціональності корелює із загальними настановами в культурі постмодерну. Зокрема, Ж. Дельоз зазначає, що смисл вищий за істинність, оскільки смыслом наділені й хибні висловлення, понад те, осмысленість – передумова істинності.

5.2. Плюралізм парадигм і процеси інтеграції в науці

Одна з характерних рис сучасної науки – зорієнтованість на інтеграцію та взаємодію науковців у різних сферах пізнання. Проте з цього твердження не випливає, що призупинилися чи уповільнилися процеси диференціації та поглиблення спеціалізації, притаманні становленню та розвитку науки, починаючи з XVI століття. Зовсім ні. Ці

два різноспрямовані вектори розвитку науки значною мірою взаємозумовляють і доповнюють один одного.

Ефективне розв'язання проблем між-, транс- чи інтердисциплінарного характеру потребує об'єднувати зусилля фахівців з різних галузей, що зумовлює розвиток переднього флангу науки. Інтеграційний процес у науці інтенсифікується відповідно до запитів сучасного суспільства. Наявні дослідницькі проекти і наукові дисципліни демонструють потенціал об'єднання пізнавальних можливостей різних царин наукового пізнання та його практичну ефективність. Зазвичай інтегровані дисципліни належать до суміжних галузей або природничих (біохімія, біофізика, геофізика, нейробіологія тощо), або гуманітарних наук (соціоекономіка, соціолінгвістика, лінгвокультурологія тощо). Менш поширені вияви інтеграції природничих і гуманітарних наук (нейролінгвістика, когнітологія, ергодинаміка тощо).

У XXI столітті людству належить відповісти на так звані великі виклики: проблеми міграції, подолання бідності, вихід із кризи фінансових ринків, поліпшення медичної допомоги, удосконалення систем охорони здоров'я і соціального забезпечення. Величезні надії у розв'язанні названих проблем покладаються на науку, здатну поєднати знання, методи та практичні рекомендації різних дисциплін, об'єднати зусилля вчених для досягнення поставлених цілей. При цьому посилюється не лише внутрішньонаукова взаємодія, а й активно налагоджуються взаємозв'язки між наукою та позанауковими соціально-культурними сферами. Наука, здійснюючи традиційну місію пізнання світу й розв'язання проблем, виходить за власні межі у широкий світ культури.

Аналіз характеристик і перспектив інтеграції в науці, обґрунтування її принципів, виявлення механізмів і прогнозування можливих наслідків

– одне з актуальних завдань філософії науки. Його реалізація широко обговорюється в Україні й за кордоном. До прикладу, під час роботи наукової конференції «Гуманітарні та природничі науки: проблеми синтезу» (Москва, 3 квітня 2012 р.) [див.: 56] обговорювалися: проблема універсальності предмета і методу гуманітарних і природничих наук, сучасні виклики синтезу гуманітарних і природничих наук, можливості взаємодії науки та інших форм людської діяльності, що генерують знання, та інші.

Незважаючи на посилений інтерес сучасної філософії науки до вивчення проблем наукової інтеграції, малодослідженим залишається питання про вплив гуманітарнонаукової методології на процес об'єднання наук.

Підвалини досліджень наявного стану та перспектив розвитку гуманітарних наук у рамках інтеграційного підходу заклали у своїх роботах Н. Автономова [1], К.-О. Апель [5], Г.-Г. Гадамер [45], М. Гайдегер [282], П. Гайденко [46], Л. Губерський [55], Е. Гусерль [63], М. Мамардашвілі [142], Б. Манчул [146], В. Махлін [156], В. Порус [187], Т. Радзиняк [196], Л. Шашкова [291] та інші. Прихильники інтеграції стверджують, що гуманітарні науки володіють власним потенціалом для збагачення загальнонаукової методології, доповнюючи природознавство і математичні науки.

Інтеграційний рух і зближення наукових галузей настільки ж потужні, як і посилення фрагментації та спеціалізації. Інтеграція і спеціалізація в науці мають спільне онтологічне коріння: світ один і різноманітний водночас. З цього випливає наявність загального наукового способу пізнання й множини наукових методів і засобів пізнання. *Маріо Бунге* зазначає, що світ різноманітний, проте один, і його успішне вивчення передбачає його реальність так само, як і множинність людських поглядів та інтересів. Теза про розбіжність наук,

стверджує Бунге, – поверхова, оскільки насправді кожна наука, заснована на фактах, вивчає вибрані риси єдиної реальності за допомогою єдиного спільного методу. Наприклад, пізнання й емоції є ментальними процесами, однак і те, і те відбувається в тій самій конкретній системі, яку називають соціально вмонтованим розумом [308, с. 145].

Інтеграція наук здійснюється на засадах методологічного плюралізму, доповнюваності методів дослідження, кооперації, діалогу думок і взаємоповаги представників різних галузей науки один до одного. В інтердисциплінарних проектах науковці застосовують комплексний підхід до розв’язуваної проблеми, максимально використовуючи можливості різних методів і способів наукового пізнання. Між фахівцями з різних царин знання переважають явища співпраці, а не суперництва. У буденній роботі вчених методологічні настанови зазвичай поєднуються із соціально-етичними.

Філософська рефлексія інтеграції в науці – аналіз її характеристик і перспектив, обґрунтування принципів, виявлення механізмів і прогнозування можливих наслідків – здійснюється на широкому соціокультурному підґрунті. Ідея інтеграції глибоко закорінена в сучасній культурі, відбиває політичний і економічний процеси об’єднання Європи, слугує чинником стабілізації в багатонаціональних державах. Один із принципів інтеграції – баланс між збереженням індивідуальних і здобуттям загальних характеристик суб’єктів об’єднання. По суті під інтеграцією ми розуміємо деяку єдність різноманітного, що узгоджується з такими протилежними, на перший погляд, ідеями, як плюралізм, мультикультуралізм тощо. Ми виходимо з припущення, що інтеграція в науці сумірна інтегративним процесам у суспільстві загалом.

Якщо поглянути на провідні культурні настанови сучасності, то вони зцентровані довкола цінностей свободи, творчості, самобутності. Широке лоно культури продукує різноманітні способи і форми їхньої реалізації в багатовимірному просторі можливостей. Визначальною рисою сучасного ставлення людини до дійсності стає не альтернативність як взаємовиключення (від англ. *alternative*), а мутуальність – обопільність, взаємність (від англ. *mutual*). Це особливий вияв толерантності, відмова від вибору, в результаті якого потрібно відкинути щось, надавши перевагу іншому. У такий спосіб установлюється певний паритет між однорідними, але різноспрямованими у ціннісно-смысловому вимірі явищами.

Квінтесенцією, духом культури ХХ століття стала філософія постмодернізму, яка ґрунтується на уявленнях про відкритість, різноманітність, розширення можливостей. Вона протистоїть обмеженості й упередженості попередніх шаблонів і парадигм. Якщо уважно придивитися, то виявимо тісний взаємозв'язок між новими методологічними принципами, покладеними в основу інтеграції науки, й філософсько-світоглядними орієнтирами постмодернізму, який, як зазначають Д. Доброродний, О. Шаврова, «заперечує можливість будь-якої універсальної гармонізації та монодисциплінарного дослідження» [72].

Концептуальним підґрунтям змін у науковій методології стало нелінійне мислення, сумірне з настановами філософії постмодернізму, які відображають сутність нової культурної ситуації та її вияви у ціннісно-смысловій сфері науки. Доба постмодерну – час усвідомлення трагічної парадоксальності людського буття, розірваність якого може бути зведена в одне ціле лише в гуманітаристиці, поєднуючи загальнолюдський досвід, накопичений у гуманітарному знанні – філософії, літературі, історії тощо, і науковий підхід гуманітарних наук. Останні постають одночасно і засобом, і простором-середовищем

самоусвідомлення та формування суспільства, вісью, «довкола якої соціум збирає себе і без якої саме його існування навряд чи можливе» [66]. Гуманітарні науки здійснюють не лише пізнавальну функцію та функцію рефлексії, а й культурно-охоронну функцію – зберігаючи людське в людині.

Розговоріння постмодернізму живиться суперечливими тенденціями, співіснуванням, на перший погляд, непокєднуваного. З одного боку, відчувається «несвідоме прагнення до цілісного та світоглядно-естетичного осягнення життя», з іншого – «чітке усвідомлення первісної фрагментарності, принципово несинтезованої роздробленості людського досвіду кінця XX століття» [249, с. 49]. Подібні тенденції простежуються і в розвитку науки.

Метафоричне світосприйняття відкриває нові підходи до розуміння науки як специфічного способу пізнання. Зустрічається навіть підміна поняття «нова наукова парадигма» поняттям «нова наукова метафора» [123, с. 77]. Ми стоїмо на порозі «входження у простір над-раціоналізму», яке здійснюється через слова-символи, які, «володіючи цілком певними значеннями, відсилають водночас до нескінченної кількості різних культурних смислів. Вони існують у просторі культури не як застиглі поняття, а як пульсуючі точки, що ведуть думку за собою, поєднують непокєднуване» [171, с.176]. Характерна властивість символів – провокаційність. Кидаючи традиційній культурі виклик, вони, попри все, не виходять за її межі.

У центрі уваги постмодерністів перебувають цілісності, описати які найкраще можна за допомогою метафори ризоми (франц. *rhizome* – кореневище). Вона протиставляється «лінійному» кореневі (стрижню), проростання якого асоціюється з поступальним заглибленням уздовж певної осі. Ризома – це образ потенційної нескінченності, з якої паростки розвиваються у будь-якому напрямку, непередбачено,

актуалізуючи внутрішні можливості. Це принципово відкрите середовище, яке виявляє свою потенційність у актуальних миттєвих станах, не розмежовуючи можливе і дійсне, внутрішнє і зовнішнє. Визначаючись, як сприймати ризоморфний об'єкт-середовище, дослідник фактично постулює, що саме він спостерігатиме: принципово нескінченну процесуальність самоорганізації чи застиглу структуру – стоп-кадр цієї плинності. Особливість ризоми в тому, що вона містить те і те. Ця метафора заступає традиційне поняття структури й займає одне з головних місць у номадологічному проекті Дельоза-Гваттарі [див.: 188, с. 658].

Номадологія втілює нову світоглядну модель, що спирається на визначення предметних цілісностей як аструктурних, дестратифікованих, ацентричних, резонуючи з нео-детермінізмом, побудованому на принципах випадковості сингулярної події, несуперечності внутрішнього та зовнішнього, минулого й майбутнього тощо [див.: 188, с. 524].

Постмодернізм можна вважати узагальненням, уособленням постнекласичного способу філософування, який еволюціонував від заперечення традицій, проблематики класичної та некласичної філософії до подолання колізій в середині постнекласичної філософії та виходу на новий щабель, який уже отримав назву after-постмодернізм. Якщо науку попередньої доби можна охарактеризувати в загальних рисах як монолітну систему з чіткими дисциплінарними матрицями, то постмодерністські концепції проголошують плюральність і диверсифікацію, різноманітність і конкуренцію парадигм, визнання та заохочення множинності сучасних проектів, наукових концепцій.

Розум, абсолютизований фундаторами новоевропейської науки, потрапляє під приціл нищівної критики, що веде до проголошення його рівнозначності абсурду. У ролі інструмента науки, яка прагне пізнати

світ сам собою, розум щоразу зазнає поразки, оскільки реалізує у пізнанні, а отже, й нав'язує світові власні стереотипи. Щоб подолати цю ситуацію абсурду в пізнавальних інтенціях, висувають принцип ацентризму, який, знову ж таки, відповідає методології синергетики. Застосування цього принципу усуває потребу порушувати питання про надання переваги одним дисциплінам порівняно з іншими чи визначати вирішальну роль однієї з них у встановленні стандартів науковості. Усі науки мають рівноцінний статус. Руйнуються також традиційні уявлення про центр і периферію як домінантне та підпорядковане утворення. Ієрархія з жорсткою орієнтацією на центр, або вісь, поступається місцем такому способові самоорганізації цілісності, якому притаманна постійна рухливість, перехід від стану рівноваги до нерівноважності, і навпаки.

Наприкінці XX – початку XXI століть актуальною стала тенденція до інтеграції наук на новому ґрунті. Пошук такого фундамента спричинений розривом із класичними уявленнями про науку як пізнавальну діяльність і соціальний інститут, когерентними механістичній картині світу, в межах якої наука сформувалася. Після тимчасового методологічного хаосу (яскравим свідченням якого був заклик *Пола Фаєрабенда* відмовитися в науці від будь-яких жорстких норм і критеріїв: «*anything goes*»), філософи і вчені звернули увагу на специфічні риси гуманітарних наук, методологічний потенціал яких може розкритися в обґрунтуванні орієнтирів для побудови нового типу науки на гуманітарних засадах і принципах. Свідченням цього «гуманітарного повороту» є значна кількість наукових публікацій українських і закордонних авторів, присвячених гуманітаризації та гуманізації науки й освіти, низка науково-практичних конференцій останніх років на цю тему.

Проблема аналізу специфіки гуманітарного пізнання в сучасній філософії науки постає в новому ракурсі. Традиційно виявлення

особливих рис гуманітарних наук (специфіка об'єкта, предмета, методології, евристики) проводилося з метою з'ясування їхнього наукового статусу порівняно з математикою та природознавством. Упродовж двох останніх століть дослідження цієї проблеми йшло двома головними шляхами: демаркаційним – обґрунтовуючи цілковиту відмінність гуманітарного і природничого наукового знання і, відповідно, їхніх методологій; та уніфікаційним – виявляючи спільні риси гуманітарних і природничих наук на різних засадах (побудова єдиної наукової методології, пошук загальнонаукових критеріїв тощо).

Ідея єдності науки має тривалу історію, витoki якої знаходимо в давньогрецькій філософії: єдиний універсальний закон світобудови – Логос Геракліта; прототип універсальної мови науки, ключ до пізнання Всесвіту – математика Піфагора; принцип класифікації та систематизації наук (від універсальної метафізики до продуктивних наук) Аристотеля. Онтологічна основа цієї ідеї – переконання, що світ єдиний, існують універсальні закони, які в граничному варіанті можуть бути зведені до єдиного закону, і тому можуть існувати єдині принципи пізнання, або єдиний метод.

Найбільш ранні відомі спроби інтеграції різних галузей знання – гуманістичного, наукового та технологічного, на думку *Маріо Бунге* (*Mario Bunge*), належать французькому Просвітництву. Реалізацію цих спроб, утілену в колективній роботі над Енциклопедією, спланували й організували письменник-філософ *Дені Дідро* (*Denis Diderot*) і математик *Жан ле Рон Д'Аламбер* (*Jean Le Rond D'Alembert*). Енциклопедисти виділили такі загальні характеристики всіх гілок автентичного знання, від математики та історії до механічної інженерії та медицини: секулярність (на відміну від надприродності); раціональність (на відміну від інтуїтивності або чистої емпіричності); доказовість (а не догматичність); прогресивність (всупереч

закостенілості) [308, с. 146]. На основі названих рис сформувався спільний ідеал наукового знання, якісно відмінний від інших форм.

Проте у XX столітті філософи, історики, соціологи і вчені-натуралісти активно вступили в суперечку з приводу підстав для єдності наук. *Ян Хакінг (Ian Hacking)*, аналізуючи аргументи «за» і «проти» єдиної науки, акцентує увагу на існуванні різних типів єдності й роз'єднаності (факт, який часто не береться до уваги прихильниками єдиної науки) [див.: 330]. У такий спосіб дослідник розвінчує неявне припущення про єдиний шлях об'єднання наук.

Ще в XIX столітті більш традиційним було вживання слова «наука» у множині – «науки», а не однині, що підкреслювало множинність наукових дисциплін і наукового знання, переважання процесу диверсифікації над виявами уніфікації. Хакінг наводить приклад праць *Вільяма Вевела (William Whewell)* з філософії та історії індуктивних наук і *Огюста Конта (Auguste Comte)*, який працював у галузі історії наук: «обидва вважали себе філософами – істориками наук, а не науки» [330, с. 38]. Звернімо увагу на те, що досить часто філософія Конта асоціюється з претензіями неопозитивістів на єдину науку, але сам Конт застерігав від редукції наук до єдиної науки з огляду на слабкість людського розуму і складності універсуму. У класифікації наук Конта такі науки, як математика, астрономія, фізика, біологія, психологія, соціологія, не можуть бути зведені одна до одної, оскільки вони вивчають різні види буття, що не редукуються один до одного. Науки якісно відмінні між собою.

У порівнянні з попереднім століттям, XX століття характеризується змінами в підході до науки, викликаними трансформаціями трактування ідеї єдності в суспільстві, культурі, економіці під впливом історичних і політичних подій. «Рух за єдність науки» знайшов підтримку у філософії (в першу чергу, логічному позитивізмі), у науках (фізиці, біології та

інших), а також у повсякденній свідомості. Одна з причин такого руху – ототожнення єдності з якоюсь позитивною цінністю, досконалістю, якої слід досягти. Але це ототожнення засноване на логічній помилці, яку розкриває Хакінг: «оскільки єдність доповнюється значенням одиничності, то вона не може бути чеснотою або досконалістю». «Добре, якби був тільки один редактор цієї книги, але це не було б властивістю редактора», – далі міркує він [330, с. 40].

Важливу роль у позитивній оцінці ідеї єдності відіграють культурні традиції. Єдність у науці асоціюється з іншими впливовими в суспільстві ідеями: єдиного Бога в монотеїстичних релігіях, єдності нації (особливо в мультикультурних суспільствах), єдності держави («Єдина Країна»), цілісності особистості тощо. Водночас ідея єдності як цінність, у принципі, як і будь-яка інша цінність, може бути використана і на користь, і на шкоду суспільству. Тому благо, «розкіш», насправді – сама можливість критикувати різного роду єдності [330, с. 41].

На основі протистояння будь-яким пріоритетам єдності як одиничності й заперечення будь-якої форми її втілення – догматизму, авторитаризму тощо, у XX столітті сформувалася філософія постмодернізму. Зокрема наука як один-єдиний істинний спосіб пізнання світу і людини була піддана радикальній критиці.

Щоб уникнути різного роду маніпуляцій, слід чітко розрізняти два аспекти «єдності», які виявляються під час семантичного аналізу цього слова: одиничність і цілісність (збірність). Хакінг називає останній аспект гармонійною інтеграцією (*harmonious integration*), підкреслюючи, що цілісність чого-небудь асоціюється швидше з множиною, ніж із числом, і забезпечується внутрішніми, іманентними зв'язками, а не зовнішнім примусом. Пошук і визначення підстав для інтеграції виявляє її проблематичність, що не поступається неоднозначності ідеї єдності, оскільки стимули для інтеграції можуть бути зовнішніми (суспільно-

історичними, культурними, економічними тощо), але підстави для об'єднання обґрунтовуються шляхом виділення спільних внутрішньо притаманних характеристик частин, які інтегруються.

Хакінг виокремлює три роди тез, які можна виявити в основі єдності науки. Перший рід – метафізичний – це сукупність ідей на підставі певного метафізичного відчуття. Другий рід – сукупність практичних настанов із приводу наук, які відповідають метафізичним постулатам і стосуються методу та цілей наук. Третій рід утворюють твердження наукової аргументації: логічні та методологічні. Крім названих типів єдності, існує багато інших зі своїми наборами обґрунтувань.

Метафізичне відчуття виходить з наявності одного світу, однієї реальності, однієї істини. Краще думка про це відчуття звучить так: «Існує один науковий світ, реальність, правда» [330, с. 44]. З останньої пропозиції, однак, не випливає, що наука вичерпує собою все людське знання, це лише зручна аббревіатура для твердження: «Існує один світ... доступний для наукового вивчення, одна реальність, піддатлива науковому опису, одна сукупність істин, однаково відкритих для всіх наукових дослідників, які можуть поділитися своїми методами і досвідом» [330, с. 46].

Один із наслідків подібного відчуття – переконаність багатьох відомих учених (серед яких вирізняється Фарадей) у тому, що всі види явищ співвідносяться один з одним. Невипадково у фізиці XX століття серед фундаментальних завдань на перший план висувається пошук універсальної теорії, або теорії всього сутнього. Така теорія повинна містити в собі всю сукупність людських знань, які об'єднують теорії всіх чотирьох основних видів взаємодій і властивості фундаментальних елементів матерії, з яких побудований Усесвіт. Будь-яка теорія об'єднання виходить зі спільного припущення, що при досить високих

енергіях взаємодії між частинками, з наближенням їхньої швидкості до граничної швидкості світла поетапно стирається межа між різними видами взаємодій: гравітаційною; слабкою взаємодією, якою зумовлені деякі типи реакцій радіоактивного розпаду; електромагнітною взаємодією і сильною взаємодією, що утримує кварки у складі адронів і нуклони у складі атомного ядра. Для сучасної фізики несуперечлива теорія супер-об'єднання залишається недосяжним ідеалом, мрією про найпростіше пояснення будови Всесвіту за допомогою декількох рівнянь.

Витоки метафізичної тези «взаємопов'язаності всього з усім» у світогляді вчених простежуються ще у монотеїстичних релігіях. У філософії це припущення трансформується, на думку Хакінга, у структурну тезу. Під структурою у цьому випадку мають на увазі чи структуру причин (необхідних або ймовірнісних), чи логічні відношення між законами (логічний позитивізм). Незважаючи на те, що ця теза багатьма дослідниками спростовується, її вплив на уявлення про єдність науки залишається істотним. Зокрема, одним із наслідків прийняття структурної тези стала методологія редукціонізму.

Редукціонізм може бути частковим – застосовується в різних царинах науки шляхом зведення часткових законів до більш загальних, фундаментальних; або глобальним – націленим на зведення окремих наук до однієї головної, «більш наукової». Починаючи з Нового часу, відбувалися спроби звести гуманітарне знання до точного математичного або природничого знання (наприклад, етика Б. Спінози, побудована за принципом геометрії Евкліда; соціальна фізика А. Кетле й О. Конта). Найбільш сміливий проект – спроба звести все наукове знання до однієї науки, переважно фізики чи біології, спираючись на провідну наукову теорію в цій галузі (механіцизм, еволюціонізм тощо).

Практичним застосуванням інструкцій редукціонізму стали спроби створити універсальну наукову мову, які здійснювалися не лише у філософії науки минулого століття («лінгвістичний поворот»), а й у часи зародження класичної науки, зокрема в поглядах *Готфріда Ляйбніца* (*Gottfried Wilhelm Leibniz*). Учений запропонував розробити два варіанти мови науки: «раціональну мову, засновану на латині» [129, с. 422–424], й універсальну мову, або універсальну характеристику (символіку), «за допомогою якої чудово упорядковуються поняття й усі речі» [129, с. 412.]

Для перекладу висловлювань на *раціональну* мову Ляйбніц запропонував скласти загальну граматику мов, звернувши особливу увагу на латинську (оскільки вона була в Європі того часу мовою науки). Більшість окремих слів потрібно було відкинути, залишивши тільки конче потрібні та незамінні слова. Далі передбачалося по черзі проаналізувати достовірність логічних, метафізичних, практичних, математичних і фізичних істин. Проект зі створення раціональної мови не був реалізований Ляйбніцем, і лише наприкінці XIX століття *Людвіг Лазар Заменгоф* (*Eliezer Levi Samenhof*) створив подібну загальнодоступну мову, здійснивши свою юнацьку мрію. Щоб подолати складності лексики і правил національних мов, які він вивчав у гімназії, і водночас не утискати право кожного народу на пріоритет його рідної мови, Заменгоф запропонував міжнародну мову «есперанто» («той, хто сподівається») на основі латино-германської лексики і гранично простої граматики.

Абсолютно інше призначення мала *універсальна* мова (лат. *characteristica universalis*) Ляйбніца. Розмірковуючи про ідею її створення, він пише: «...мені невідомо, чи дійшов хто-небудь зі смертних тієї розумної істини, згідно з якою кожній речі може бути поставлено у відповідність своє характеристичне число... І хоча давно вже деякі видатні мужі висунули ідею якоїсь універсальної мови..., за

допомогою якої різні нації можуть повідомляти одна одній свої думки і за допомогою якої те, що написано одним, міг би кожен читати на своїй мові, ніхто, однак, не спробував створити мову, або характеристику (*characteristix*), у якій одночасно містилося б мистецтво відкриття та мистецтво судження, тобто знаки (або характери) якої представляли б собою те саме, що арифметичні знаки представляють щодо чисел, а алгебраїчні – щодо абстрактно взятих величин» [129, с. 412–413]. Задум щодо створення універсальної знаково-символічної мови, на жаль, не був утілений Ляйбніцем повною мірою.

Реалізувати подібний проект мали на меті представники логічного позитивізму, в рамках якого на перший план висувалася здатність мови представляти об'єкт у свідомості суб'єкта. Наукове пізнання ґрунтується на досвіді – чуттєвих даних, але вони мають індивідуальний характер, оскільки відчуття не можна передати від однієї особи до іншої. *Отто Нойрат* (*Otto Neurath*) і *Рудольф Карнап* (*Rudolf Carnap*) висунули й обґрунтували ідею фізикалізму – різновиду редукціонізму, коли редуктованими можуть бути тільки терміни наук (наприклад, біологічні – до фізичних), а не закони цих наук. Питання єдності науки припускає тут проблему логіки науки, а не онтології, тому передбачається наявність єдності мови науки, але не законів науки [309, с. 393–428]. Своє завдання прихильники фізикалізму бачили в тому, щоб озброїти науку інтерсуб'єктивними пропозиціями, які можуть бути покладені в основу наукових висновків, а також забезпечити єдність науки. Фізикалістська мова (*physical language*) мала стати основою мови всієї науки, що охоплює зміст усіх інших наукових мов. Головними характеристиками мови об'єднаної науки визнавалися: протокольність, інтерсуб'єктивність і універсальність. Спроби створити подібну мову і на її основі досягти єдності науки виявилися невдалими і зазнали критики з боку самих неопозитивістів.

До метафізичних тез єдності, крім структурної тези, *Хакінг* зараховує ще таксономічну тезу, сутність якої полягає в тому, що «є одна фундаментальна, гранична, правильна система класифікації всього: природа розпадається на так звані природні види [330, с. 47]. Ця теза має різні версії – від більш поміркованих (*Дж.-Ст. Мілл, Дж. Венн, Б. Расел*) до вкрай жорстких. У версії *Х. Патнема, С. Крінке* ця теза стверджує, що відомі терміни природних видів є жорсткими десигнаторами названих реальних видів.

Сучасне наукове знання містить як приклади, що підтверджують названі метафізичні тези, так і приклади, які їх спростовують, відкриваючи перспективу для розвитку досліджень у двох протилежних напрямках.

Отже, у результаті міркувань про підстави єдності й роз'єднаності в науці можна дійти висновку, що, «правду кажучи, шукають у науці гармонійну інтеграцію, а не єдиність» [330, с. 57]. Інтеграція можлива лише шляхом згуртування наук в одне ціле, зберігаючи їхню різноманітність.

Зауважмо, що інтеграція протиставляється уніфікації. У цьому контексті, під уніфікацією ми маємо на увазі асиміляцію гуманітарного знання з природничим. Загалом застосування уніфікаційного підходу (згідно з яким прогрес в науках зображується як еволюціонування до стандартів фізико-математичних наук) щодо соціально-гуманітарних наук втрачає свою актуальність. Такий вид об'єднання пов'язаний з гомонізацією та стандартизацією, тоді як інтеграція – з кооперацією та збереженням гетерогенності.

Інтеграція, на наше переконання, полягає в усуненні неістотних перепон під час співпраці різних дисциплін, інвестуванні у спільні справи. При цьому, як зазначає *Валентина Ігнатова*, «під інтеграцією розуміють не просто додавання, зближення або доповнення, а глибоку

взаємодію на підставі спільних принципів пізнання навколишнього світу, загальних інваріантів (лат. *invariants* – незмінний), які дозволяють об'єднати різнопредметне знання в єдину, цілісну, струнку систему» [91]. Уніфікаційний та інтеграційний підходи мають спільну мету – єдність наукового знання, але це різні погляди на ступінь автономності кожної дисципліни під час об'єднання.

При цьому слід розрізняти такі варіанти об'єднання наук, як уніфікація та інтеграція, які лише на перший погляд мають однакове значення. Уніфікація тісно пов'язана з гомогенізацією та стандартизацією, тоді як інтеграція – з кооперацією та збереженням гетерогенності. Уніфікаційний процес передбачає нівелювання ролі специфічних рис гуманітарного пізнання шляхом генералізації природничої методології, визнання її пріоритету у визначенні підходів до постановки і розв'язання проблем, а також у підведенні підсумків досліджень. Інтеграційний процес, натомість, має на меті усунення перешкод для співпраці та взаємодії різних дисциплін, зберігаючи специфічні риси методів пізнання кожної з них. Інтеграція ґрунтується на автономії процедур і методів дослідження, націлених на досягнення спільної мети – повноцінного знання. Інтеграційний підхід – перспективний напрям розвитку наукового пізнання, який забезпечує розкриття потенціалу гуманітарних наук для збагачення і посилення загальнонаукової методології, доповнюючи пізнавальні інтенції природознавства смисловим вектором.

Слід також враховувати розповсюдженість тенденції, що виявилася на зламі XX і XXI століть, до постдисциплінарного розвитку науки, в якій висловлюється прагнення до цілісного наукового знання не просто про людину і про світ, а про людський світ, чи «світ з людським обличчям». У класичному визначенні природничо-наукового методу підкреслюється раціональність процедури пізнання, що заснована на

аналітичному розкритті законів природи, прихованих від людини. Як зазначає *Джефрі Фосс (Jeffrey Foss)*, «фізична наука вивчає речі у світі з погляду фізичних параметрів, але смисл, зібрання, зміна, накопичення, обмін... інформації не може бути схопленим у фізичних параметрах... Тому соціальні науки – справжні та істинні науки, але не лише науки: вони більше, ніж науки, оскільки вони містять і повинні містити феномени інформації, а отже – смислу. Це виводить їх за межі науки, як її розуміють у фізичних науках. Окрім цієї специфічної характеристики соціальної науки, що стосується переважно епістемології, метафізики, логіки та методу, фактична соціальна роль соціальних наук надає їй також етичну характеристику: відповідальність за те, як ми ставимося один до одного у думках та інституціях, зокрема в освіті, медицині, праві та політиці» [323].

Особливе значення соціогуманітарних наук полягає в тому, що вони дають можливість людській істоті стати особистістю й особистісно усвідомлювати світ, брати участь у його житті. Переконавання в тому, що загальнонаукове знання має формуватися на гуманітарній (і гуманістичній) основі, було висловлене ще в добу становлення новоевропейської науки, зокрема схожу інтенцію ми знаходимо у *Готфрида Ляйбніца*: «було б добре, якби ми дізналися в загальних рисах, яка наша власна природа, а потім і природа інших речей, котрі впливають на нас і котрі можуть як допомагати нам і сприяти нашому вдосконаленню, так і перешкоджати і шкодити нам, і якщо б на цій основі людством була побудована якась Універсальна наука» [129, с. 419].

Одним і, напевно, найбільш важливим аспектом інтеграції природничого і гуманітарного знання називають подолання техноцентризму та гуманітаризацію природничих і технічних наук. Інтегративний підхід дозволяє розкрити внутрішній потенціал

соціогуманітарних наук, доповнюючи природниче та математичне знання і збагачуючи наукову методологію.

Потенціал гуманітарного знання в процесі інтеграції наук, втілений у сутності гуманітарних наук, розкриває *Михайло Бахтін*: «Предмет гуманітарних наук – виразне й мовляче буття. Це буття ніколи не збігається з самим собою і тому невичерпне у своєму смислі та значенні» [14, с. 410]. Учений-гуманітарій завжди бере до уваги відкритість і незавершеність досліджуваної реальності, усвідомлює, що репрезентує лише один з її боків, один з її аспектів, окрім цього, враховує контекстуальність і ситуативність самого процесу гуманітарного пізнання.

Прихильники інтеграції гуманітарних і природничих наук звертають увагу на той факт, що застосування специфічних методів гуманітарного пізнання в багатьох випадках не може бути замінене методами математики чи природознавства. Характерна риса гуманітаристики – орієнтація на цілісність, зокрема цілісність життєвого світу. Гуманітарне знання не вилучає етичний вимір із процесу оцінки методів і результатів пізнання. Якщо наука – це багатовимірне пізнання світу, то, крім природно-речового погляду на світ, потрібно враховувати і його гуманітарний вимір – духовно-смисловий образ світу. У суспільстві висловлюється прагнення до цілісного наукового знання не просто про світ і людину, а про людський світ – світ, у якому людина давно відіграє провідну роль.

Сьогодні стає очевидним, що немає непереборних бар'єрів між гуманітарними та природничими науками. Ідеали і норми гуманітарного пізнання, за деякими оцінками, навіть більш прийнятні для постнекласичної науки, оскільки реальність, як вона постає перед гуманітаріями, більш складна, цілісна, нередукована, і дослідникові доводиться зважати на цю складність, багатогранність зв'язків, у яких

бере участь об'єкт гуманітарного пізнання, цілісність життєвої ситуації, безперервність життєвого процесу, відповідність діалогічних контактів.

Гуманітарний образ світу передбачає відповідальне ставлення до пізнаваної дійсності, оцінку методів і прийомів пізнання, критичне прогнозування наслідків пізнавальної діяльності як у короткій, так і довготривалій перспективі.

Наразі актуальним стає розуміння самого об'єкта пізнання з гуманітарного погляду, тобто не лише як об'єкта впливу, а й такого, що сам впливає і змінює суб'єкта. У цьому контексті розширюється зміст поняття «діалог», що стає визначальним у ставленні до реальності як вияву різного роду комунікацій. «Діалог – це не зовнішня сітка, в яку потрапляє індивід, а єдина можливість самого існування індивідуальності, тобто те, що зачіпає його внутрішню сутність <...> лише через стосунки з іншими індивідуальність формується і вільно самореалізується» [132, с.46]. Таке «вільне прийняття» можливе лише у процесі комунікації, що передбачає розуміння «іншого», а не його детермінацію.

За останні півстоліття суттєво зросла роль гуманітаристики у філософсько-науковому дискурсі. Вона не поступається природничим галузям знання не лише актуальністю поставлених завдань, а й чітко окресленими напрямками їхнього розв'язання. Сучасна філософія науки визнає неминуче зближення методологій гуманітаристики (humanities) і природничого математизованого знання (science), стирання радикальних відмінностей між об'єктами їхнього пізнання, які однаково визнаються суперечливими, мінливими, нестабільними, такими, що розвиваються, невіддільними від суб'єкта пізнання.

Незважаючи на дискредитацію діалектичного матеріалізму, що претендував у недалекому минулому на роль універсальної, «єдино правильної» методології всіх конкретних наук, пошук основи для

методологічного синтезу триває. І що цікаво, цьому сприяє не лише «підтягування» гуманітарних наук до рівня природничих, наслідування ними дослідницьких процедур і принципів природничого пізнання, а й зворотний процес. Свідченням цього, зокрема, можна вважати той факт, що досягнення квантової механіки і теорії ймовірності призвели до переваги математичних підходів під час висунення гіпотез, обґрунтування теорій, а це, своєю чергою, до визнання умоглядних конструкцій не менш (а іноді й більш) важливим елементом наукового дослідження. Поряд зі спостереженням і експериментом, які традиційно вважалися стрижнем наукового пізнання, провідну роль відіграють методи мисленого споглядання, характерні, скажімо, для філософії. Умоглядні конструкції та моделі постали не просто результатом узагальнень емпіричних даних, а регулятивом наукової стратегії.

Іншим аргументом на користь спільної наукової методології є мова науки, яка так і не перетворилася, як про це мріяли позитивісти, на об'єктивну формально-логічну знакову систему. Понад те, сучасна мова науки використовує метафори й образи подібні до засобів художньої літератури, мистецтва (так само, в принципі, як і сотні років тому). Для прикладу візьмемо назви пари кварків у сучасній Стандартній моделі елементарних часток: *charm* (чарівність) і *strange* (дивний), або ще – *top* і *bottom* (вершина і дно; верхній і нижній), які мають альтернативні назви – *true* (істина, правда) і *beauty* (краса) [див.: 88]. Важко повірити, що ці епітети застосовані для розрізнення елементарних часток матерії.

Спільним є й історичний соціокультурний контекст, який, до певної міри, однаково впливає на загальні тенденції та закономірності наукового пізнання як особливої діяльності з продукування, трансляції та збереження і гуманітарних, і природничих наукових знань. Отже, як бачимо, підстав для єдності наукової методології чимало.

Дослідження проблеми смислу, на нашу думку, дозволить додати до названих підстав для побудови спільної методології науки ще декілька: етико-гуманістичну спрямованість, екологічну детермінанту і глобальний масштаб.

5.3. Смысл як засіб актуалізації творчого потенціалу гуманітаристики

Творчі здібності людини, їхня природа, генеза, чинники актуалізації тощо здавна приваблювали увагу як самих митців, так і філософів, а пізніше і науковців різного фаху. Філософські теорії творчості свого часу розробляли *Св. Августин, Аристотель, Р. Декарт, І. Кант, Г.-В. Ляйбніц, Платон, Плотін, Сократ, Б. Спіноза, Ф.-В. Шелінг*.

Спеціальною темою досліджень творча діяльність постає у психології, педагогіці, кібернетиці й нових міждисциплінарних галузях знання, зокрема когнітології й евристиці [див.: 322; 326; 365].

Вагомий внесок у формування теорії творчості зробили представники Харківської наукової школи з мовознавства, психології та естетики, зокрема П. Енгельмеєр [296], Д. Овсянико-Куликовський [168], О. Потебня [189] та інші.

Когнітологія формується на перетині принаймні трьох основних галузей знання: філософії, лінгвістики та інформатики. Як розділ філософії, вона вивчає проблеми, пов'язані з отриманням і використанням людських знань у процесі діяльності. З цього погляду наукове знання трактують як «таке знання, яке може удосконалюватися, уточнюватися, ставати джерелом нових систем знання внаслідок фальсифікації, перевірок тощо» [289, с. 46]. Тобто, однією з визначальних рис наукового знання постає його здатність до постійного оновлення та зростання. Застосування когнітивного підходу в

лінгвістиці дозволяє вивчати закономірності й особливості переходу думки в мову, мови в мовлення, інтеграцію мовлення й думки. У концепції мовосвідомості і мовленнєдумки *Олександр Фефілов* визначає мету когнітологічного аналізу – пояснення феномена розуміння думки, об'єктивованої в мові, та думки, означеної та висловленої за допомогою мови [див.: 270]. У межах інформатики когнітологія займається проблемою створення штучного інтелекту, досліджуючи й моделюючи пізнавальні процеси людини, виявляючи способи породження, подання і трансформації знань [див.: 39].

В Україні когнітивний підхід до аналізу й розв'язання проблем філософії науки застосував *Вадим Чуйко*. Філософ обґрунтовував актуальність дослідження творчої компоненти особистісної діяльності, в тому числі й наукової. Він зауважив, «З появою фундаментальної теоретично розвинутої науки, що формує для людства інтелектуального суб'єкта, філософія за допомогою свого вічного духу критицизму виявила проблему невідповідності інституціоналізованого способу існування науки з інтелектуальними можливостями освіченої людини. Всупереч дескриптивізму науки освічена людина переживає прагнення креативізації своїх нових можливостей» [289, с. 41]. Креативність постає неодмінною передумовою пізнавальної і конструктивної діяльності людини.

Методи і засоби отримання нового знання, розв'язання завдань, ухвалення рішень стали предметом вивчення евристики [див.: 329]. Завдання евристичної теорії – не пояснення емпіричних фактів і обґрунтування теоретичних висновків, а передусім формулювання гіпотез, вироблення моделей, створення образів і концептів, за допомогою яких активізується творчий потенціал науковця. Евристика спирається не лише на раціональний бік творчості, а й на позараціональний, інтуїтивний, художньо-образний. Адже творчий

процес на кожному зі своїх етапів передбачає використання як формально-логічних, так і інтуїтивно-евристичних засобів. Зберігаючи традиції, закладені в попередні роки, сфера евристики в українській науці досі охоплює переважно психологію, фізіологію вищої нервової діяльності та педагогіку, а на Заході, окрім цього, розвивається і застосовується в комп'ютерних науках, інженерії, студіях з масової комунікації і навіть теорії права.

У філософії науки проблема творчості розкривається у дослідженні логіки наукового відкриття (*К. Попер, І. Лакатос*), конструювання наукової теорії (*Л. Дарден*) тощо. Одними з перших зацікавлення у творчій природі наукового пізнання виявили психологи (*Б. Ейджсон, А. Маслоу та ін*) [див.: 318; 343; 346; 321; 348]. У 2014 році завершилося широкомасштабне міждисциплінарне дослідження природи геніальності, зокрема наукової, проведене колективом фахівців з різних галузей знання, за результатами якого видавництво Wiley видало довідник "*The Wiley Handbook of Genius*" [371]. Експерти вивчали походження, характеристики, професійні здобутки, переваги й вади геніальності з погляду когнітивної науки, враховуючи при цьому індивідуальні відмінності, тривалість життя, соціальні умови тощо. Дослідження побудовано на базі біографічних даних багатьох геніальних людей, які реалізувалися в різних соціальних сферах і в різних видах творчої діяльності. Автори узагальнили результати застосування різноманітних підходів і методів таких наук, як генетика, нейрологія, психологія, враховуючи довготривалі спостереження, психометричні тести, інтерв'ю тощо. Як наслідок, отримали всебічний аналіз явища, яке втілює в собі квінтесенцію творчих можливостей – генія.

Серед українських науковців науково-філософські принципи інтерпретації творчості й сумірність творчості та гуманізму досліджує

Б. Новіков [167]. Категоріально-дефінітивний аналіз творчості здійснила Н. Саноцька [233]. О. Колісник [113; 114] трактує творчість як спосіб самоідентифікації людини. Значення феноменів інтуїції і фантазії у творчому процесі аналізували М. Братерська-Дронь [27; 28], І. Григорків [53], О. Поліщук [183], роль інтуїції та інших ірраціональних чинників у науковій творчості – О. Гасяк [48], М. Марчук, С. Мудра [148], В. Скотний [242]. Проблематика творчих інтенцій наукового пізнання привертає увагу В. Панфілова [175], А. Синаха [255] та інших.

Наразі актуальною проблемою філософії науки постає розширення сфери застосування евристики в гуманітарних науках, виявлення специфічних рис евристичних методів гуманітарного пізнання. Можна констатувати, що методологія гуманітаристики активно розвивається впродовж останніх двох століть, проте малодослідженими залишаються: специфіка наукового відкриття в гуманітарних науках, процес пошуку наукових проблем, висунення гіпотези, аргументація, обґрунтування тощо. На кожному з цих етапів науковець потребує засобів активізації своїх креативних здібностей, стимулів і спонукань.

Однак потрібно, як зазначає *Володимир Возняк*, розрізняти творчість і «проектувальну креативщину». Суперечність між цими двома, на перший погляд, подібними феноменами набуває обертів у сучасному світі. Філософ наголошує, що «у філософсько-теоретичному плані за експансією суто проєктивного мислення стоять претензії кінцевого розсудку на право перевлаштування дійсності відповідно до *своїх смислів* та цілей... Поклоніння “креативності” є лише гординою кінцевої свідомості, розсудковою хворобою розуму, який прагне весь час виправляти дійсність, вносити в неї свої смисли і помисли» [42, с. 42]. Натомість справжня творчість – вияв свободи людських здібностей і водночас усвідомлення обмеженості розсудку з погляду розуму. Псевдотворчість, різновидом якої постає «проектувальна

креативщина», за визначенням В. Возняка, – «такий режим пере- здійснення схем і форм активності, у якому суб'єкт цілковито стурбований реалізацією *своєї* (суб'єктивної, партикулярної, корпоративної) мети і зовсім байдужий до логіки та онтології *цілого*» [42, с. 43]. З нашого погляду, саме категорія смислу є тим «лакмусовим папірцем», який виявляє продукти справжньої творчості та її симулякри.

У цьому контексті важливим є розуміння творчості як діяльності, зумовленої смисложиттєвими настановами особистості. Останні при цьому зазнають як індивідуально-біографічного, так і соціально-культурного впливу. *Л. Охріменко* пропонує «піднятись від персональної самосвідомості до суспільних уявлень про життєві ідеали як соціально значущі» [172, с. 104]. Які ж ідеали сповідують науковці?

У сфері пізнання провідне місце належить цінностям істини та свободи. Проте суто технологічні аспекти наукової діяльності поступово заступають собою пізнання як творчість, обмежуючи свободу науковця процедурними вимогами. Зменшення ступенів свободи, перетворення творчого процесу наукового пізнання на технологію збіднює гуманістичний потенціал науки. Понад те, технологізація, применшуючи роль людини в процесі дослідження, з одного боку, зменшує ризики, пов'язані з ситуаціями особистісного вибору, а з іншого – підвищує небезпеку в нестандартних ситуаціях. Технологізація процесу пізнання перетворює його учасників на виконавців окремих стандартизованих дій, тобто призводить до знеособлення науки. Цінності реалізуються найбільшою мірою в ситуаціях вибору, коли ж їх спеціально уникають, то відпадає потреба в ціннісному регулюванні науки. Цей процес не має однозначно позитивних або негативних наслідків. Адже людина як чинник процесу пізнання містить у собі як деструктивний, так і конструктивний потенціал. Але ігнорувати роль цінностей так само неможливо, як і повністю усунути людський чинник із наукової

діяльності. Саме тому ми погоджуємося з думкою, що «смісложиттєві духовно-ціннісні орієнтації дають можливість творчо реалізувати співвідношення мети, засобу, результату як продуктивну єдність. Ці твердження гуманістичної етики конче актуальні для сьогодення постіндустріального суспільства» [172, с. 104]. Важливий аспект наукової творчості, який потребує, на наш погляд, детального вивчення, – ціннісно-сміслові орієнтири, які актуалізують евристичний потенціал наукового пізнання.

Ми трактуємо осмислення не просто як засіб оцінки чи спосіб засвоєння готового продукту пізнання, а як метод відкриття нового знання, не визначеного попереднім досвідом і не передбачуваного з погляду наявного. Осмислення наявного уможлиблює появу нового завдяки новому індивідуальному погляду. Смісл належить до поняттєво-категорійного апарату кожного з типів світогляду – філософії, релігії, мистецтва й науки, але в кожному з них виявляється лише один з його вимірів, дослідження якого розкриває лише одну з граней цієї філософської категорії.

В історичному розвитку науки простежуються дві протилежні настанови: з одного боку, мета пізнання – відкриття нового знання (вимога евристичності; цінність новизни), з іншого – накопичення знань (вимога кумулятивності; цінність традиції). Ці протилежні вектори спрямування наукової діяльності зумовлені різними аксіологічними настановами: пріоритетом індивідуального чи перевагою загального. Орієнтація на новизну в науці віддзеркалює прагнення особистості до самореалізації, виявлення неповторних, унікальних рис, зосереджених у самості вченого. Схильність до підтримання усталених традицій, успадкування наукової методології, трансляції досвіду вчителів, збереження вивіреного наукового знання розкривають соціальну природу дослідника. «Евристичність, – на думку *Неоніли Бойко*, –

стверджує безумовну цінність особистості, її мислетворчий і життєтворчий потенціал, у процесі реалізації якого можуть виникати унікальні творчі розумові або художні феномени. В основі таких феноменів лежить суб'єктивність як творча діяльність, вони об'єднуються особистісним первородним осмисленням життя, що йде від настільки ж особистісного розуміння природи явищ, що відбувається без видимого впливу культурно-психологічних стереотипів. Інший принцип визначає суть ерудиції, вторинної за джерелом формування думки і життєвого досвіду, що йде від чужої думки, чужого знання, нехай навіть загальнолюдського, загальноприйнятого. Думка в цьому випадку формується в контексті чужих авторитарних концепцій, значущих імен, одна тільки причетність до яких забезпечує її цінність у суспільній свідомості» [25]. На різних етапах наукового пізнання ці два головні принципи мають перевагу один над одним.

Якщо використати термінологію Куна, то в періоди нормальної науки перевагу здобуває принцип накопичення знання – кумулятивність, а в періоди кризи і революцій – евристичність. Така дуалістичність відповідає загальновизнаній схемі діалектики розвитку: від знання (відомого – теза) через виявлення незнання (раніше невідомого – антитеза) до нового знання (заперечення відомого й зняття невідомого на стадії нових інтерпретацій – творчий синтез – відкриття, яке часто постає як новий погляд на старий досвід). Н. Бойко зазначає, що «методологічна опозиція представляє найзагальнішу схему розумової діяльності особистості на рівні її стосунків зі знанням і культурою. Природа розумового і творчого процесу поєднує в собі й евристичність, й ерудицію – взаємовиключні, на перший погляд, поняття» [25].

Подібна схема вибудовується із застосуванням у філософії науки когнітологічного підходу, який «прагне подолання зовнішніх когнітивних меж думки творчою самодіяльністю мислячого суб'єкта, який визнає за

можливу межу певної думки зміст, а не форму думки, трансцендентує одну думку стосовно іншої через акти духовної творчості». Як зазначає В. Чуйко, «сенси та значення конкретного одиничного акту виявлення незнання відкриваються людині в процесі феноменологічного переживання незнання, однак у подальшому активність людини стає змістовно, а не формально, визначеною цим незнанням» [289, с. 44]. Націленість на сенс протистоїть формально-логічній обмеженості пізнання нормативними вимогами методології. Сенс передбачає вихід за горизонт утилітарних потреб сьогочасного моменту пізнання у цілісне поле світу, в якому людське – лише частка поряд з природним і культурним. Приріст знання відбувається не лише за рахунок зіткнення вченого з новими фактами. Революційні зрушення в науці започатковувалися й завдяки несподіваній інтерпретації давно відомих фактів, які мали канонізоване пояснення у визнаних науковим товариством теоріях. У таких трансформаціях провідна роль, на думку багатьох дослідників, належить, не загальнолюдському, не суспільному й не культурному в людині-вченому, а особистісному, індивідуальному, життєво неповторному. Це процес «актуалізації екзистенціальності творчого простору думки», де головну роль відіграють особистісні параметри, самодостатні поза соціально-культурною значущістю [25]. Наукове відкриття – певна смислова трансформація, яка здійснюється на стику старого й нового, традиційного розуміння й нового тлумачення.

Проте не можна забувати й про зворотній бік творчих прозрінь – наявні знання, ерудицію, комунікативний простір, соціокультурний контекст, які закладають фундамент евристичності. Найважливішою компонентою цього смислового контексту постає художня література, в якій акумулюються явне і неявне знання, гіпотези й прогнози, виявляється несвідоме, актуалізується різноманітність можливих варіантів дійсності, замальовується панорама потенційних світів.

Сучасна філософська думка надає художній літературі «статус своєрідної глобальної теорії пізнання, яка досліджує мову, несвідоме, релігію, суспільство, загалом життя» [25].

Художній текст, картина, кінофільм – будь-який приклад художньо-естетичної творчості – постає зразком смислової множини – багатьох варіантів і різних планів розуміння та тлумачення. Художньо-естетична й наукова творчість – «сестри-близнючки», однакові й різні водночас. Продукти наукового пізнання претендують на однозначність і одномірність, уникають поліфонії смислів, вибудовуючи каркас термінів і понять, яким надається одне значення, один смисл, незалежно від часу, місця, контексту вживання й комунікантів. Але це лише ідеал, до якого прагнули вчені класичної науки. Невдалі спроби неопозитивістів вибудувати загальнонаукову мову на безсумнівному емпіричному підґрунті вибили останній камінь з фундаменту науки, нейтральної щодо смислів і цінностей.

Натомість дослідники творчого процесу й культури (від *Канта*, *Гегеля*, *Шелінга* до *Гумбольдта*, *Потебні* й *Бахтіна*) виходять із презумпції непізнаваності художнього тексту, множинності смислів художнього твору. Для теорії і художньої критики творів мистецтва знаковим досягненням стало утвердження діалогічної природи продукту творчості, відповідно до якої будь-яка герменевтична процедура – двобічний, обопільний процес смислотворення. Творчість не припиняється зі створенням артефакту – це континуум породження смислу, розуміння, інтерпретації.

До певної міри це стосується і наукової творчості, тільки тут мовиться не лише про артефакти, а й про явища і процеси загалом (і природні, і штучні), природу, Всесвіт. Наука досліджує об'єкти, які існують поза суб'єктом пізнання, але відкриваються лише за умови пізнавального інтересу, пильної уваги вченого. До прикладу, мікросвіт

існував до відкриття мікроскопу, але не будучи об'єктом пізнання, ніби й не існував для людини. Світ як об'єкт пізнання розширюється й ускладнюється разом із розширенням сфери пізнаваного. І цілком справедливе в цьому контексті твердження Протагора, що людина – міра усіх речей: тих, які існують – що вони існують, а тих, які не існують – що вони не існують.

Виявлення евристичних потенцій гуманітарнонаукових теорій має свою специфіку, порівняно із природничими, оскільки будь-яка сфера людської діяльності (яка стає об'єктом гуманітаристики: мовна практика, історична подія, соціальна структура чи функція) не може бути цілком прогнозованою і передбачуваною, зважаючи на творчий, а не лише наслідувальний характер. Така непередбачуваність є актуальною евристичністю, а не епістемологічно потенційною.

Евристичність як високий ступінь наукової новизни визначається потенціалом розв'язання нагальних проблем і тих, які постануть у майбутньому. Часто під евристичністю розуміють оригінальність, відмінність від загальноновизнаного, типового. Палітра методів гуманітарних і соціологічних досліджень більш відкрита і демократична, ніж природнича. Оскільки постнекласична наука загалом, як ми вже з'ясували, й особливо її гуманітарні види відмовляються від жорстких уніфікованих стандартів науковості, то загострюється проблема добору тих із них, які будуть ефективними для проведення конкретного дослідження. Допоміжним інструментом для ухвалення рішення в ситуації вибору методів пізнання постають світоглядні настанови й ціннісні орієнтири. Наприклад, пріоритет механістичної картини світу спонукає до вибору біхевіористської стратегії у психологічному дослідженні; визнання ірраціональних прихованих сутностей налаштовує на практикування психоаналітичних методик.

Під евристичністю наукової теорії розуміють також спроможність її теоретичного зростання випереджати емпіричну базу, тобто, на основі виявлених закономірностей теоретично передбачати емпіричні факти, які ще не відкриті. У гуманітарних науках часто з'являються моделі чи схеми пояснення, які не є достатньо точними, обґрунтованими та доведеними, але володіють значним творчим потенціалом для породження нових плідних гіпотез, аналогій, метафор, які стимулюють відкриття нових сфер застосування відомого знання чи генерування нових ідей для пояснення стандартних ситуацій, опису раніше відкритих фактів. Окремі моделі підживлюють науковий пошук не так відкриттями, як постановкою нових питань і проблем.

Евристичний потенціал категорії смислу розкривається в гуманітарних парадигмах, у яких меншою мірою, ніж у природничій традиції, здійснюється ототожнення термінів і їхніх значень із певним об'єктом зовнішнього світу. Термінологія гуманітаристики більш відкрита для нових експлікацій смислу, оскільки в семантичному трикутнику “знак – значення – позначуване” кожен член володіє певним ступенем свободи інтерпретації. Натомість у природничому пізнанні за кожним знаком намагаються зберегти якомога меншу кількість значень (ідеальний варіант: один знак – одне значення) й обмежене коло об'єктів (референтів), які він позначає. Ця вимога наукового пізнання забезпечує точність наукової теорії і є одним із критеріїв науковості. Проте, попри відомі переваги природничих парадигм, такий характер і спосіб дослідження об'єкта породжує значну методологічну проблему. На думку Н. Бойко, «фетишизація таксономічного методу, широко розповсюджена в науковому пізнанні, обертається обмеженням дослідницької думки рамками, що встановлюють обсяг названого поняття, яке набуває самодостатнього характеру. Дослідницька парадигма розвивається і розгалужується в коконі вже усталеної

культурно-наукової номінації, не претендуючи на вихід в інший простір мислення» [25].

Відкритість смислового простору думки забезпечує евристичність парадигм у гуманітарних науках. Те, що є недоліком у парадигмах природничих наук – неоднозначність, неточність, варіативність тлумачення понять і термінів, у гуманітаристиці набуває статусу потенціалу відкриття. «Думка може мати неминущий характер – безумовність і достовірність поза часом. Це робить можливим її застосування до нових життєвих контекстів. Певний смисловий акцент, який у тому чи тому розумовому контексті включається в новий концептуальний зв'язок, актуалізується атракційним способом» [25]. Принцип наукової класифікації – таксономії – став одним із нормативних принципів науково-дослідної роботи і приніс чималу кількість плодів наукової практики, але він створює «ілюзію безумовності та завершеності в осмисленні об'єкта, знімає феномен незавершеності знання і непізнаваності об'єкта в його однозначній визначеності» [25]. Ця ілюзія часто була причиною протистояння старого і нового знання, перешкождала поступові, підтримувала консерватизм у наукових колах. У гуманітарних науках передбачається принципово відкритий і незавершений характер об'єктів пізнання, оскільки свобода смислу визнається екзистенційним виявом свободи особистості у стихії буття.

Сучасні гуманітарії (філософи, семіотики, літературознавці, культурологи) створили «дуже широку теоретичну парадигму, яка осмислює Особистість – Автора – Читача – Текст – Слово – Культуру у пов'язаних з ними категоріях смислу – форми – частини – цілого – свого – чужого» [25]. Категорія смислу, на нашу думку, відіграє доцентрову роль у цьому контексті, виявляючи сутнісну характеристику людини – здатність наділяти дійсність довкола себе смислом, у якому до одного центру сходяться розум, віра, інтуїція, здоровий глузд, почуття тощо.

Отже, поняття смислу в гуманітарнонаукових парадигмах знання розкриває свій потенціал у процесі творчої наукової діяльності. Зокрема, коливання, а іноді й трансформації смислу відбуваються на стику старого й нового знання, на стадії наукового відкриття; процес гуманітарного пізнання постає процесом смислотворення – континуумом генерування смислу, розуміння й інтерпретації, результатом якого є нове гуманітарне знання, потенційно насичене новими смислогенними зародками.

Експлікації смислу в термінології гуманітаристики розкривають нові його конотації – додаткові смислові відтінки, оскільки: по-перше, категорія смислу є “лакмусовим папірцем”, за допомогою якого можна розрізнити продукти справжньої творчості та її симулякри; по-друге, розвиток науки здійснюється за умови балансування між настановами на креативність як виявлення індивідуальних здібностей, особистісних смислів і кумулятивність як збереження і реалізацію загальнолюдських цінностей і смислів; по-третє, смисл передбачає вихід за горизонт утилітарних потреб сьогочасного моменту пізнання у цілісне поле світу, в якому людське – лише частка поряд із природним і культурним; по-четверте, наукове відкриття – це певна смислова трансформація, що здійснюється на стику традиційного сприйняття й нового тлумачення; по-п’яте, творчість не припиняється зі створенням артефакту – це континуум породження смислу, розуміння, інтерпретації; по-шосте, термінологія гуманітаристики більш відкрита для нових експлікацій смислу, оскільки в семантичному трикутнику “знак – значення – позначуване” кожен член володіє певним ступенем свободи інтерпретації; по-сьоме, гуманітарнонаукові парадигми передбачають принципово відкритий і незавершений характер об’єктів пізнання та варіативність смислу, визнаючи екзистенційний вияв свободи особистості в стихії буття і передумову її націленості на смисл.

Надалі дослідження евристичного потенціалу категорії смислу можна продовжити в напрямку визначення смислу як фундаменту телеології, що скеровує творчу уяву вченого. Підставою для цього слугує один із прийомів евристики – «зворотній рух» (англ. – *working backward*): від мети (готового розв’язку проблеми) поступово сходити до процедури розв’язання, повертаючись до вихідних даних, до раніше відомого. Це стратегія, коли від визначення смислу пізнання як уже досягнутого ми рухаємося у зворотному напрямку – до часткових проблем і розв’язків, які шукаємо. Для філософії науки застосування цього прийому буде означати, що Кантове питання “Що я можу знати?”, покладене в основу новочасної гносеології, поступово трансформується у питання “Для чого я знаю, чи повинен знати?”. Раніше постановка такого питання означала вихід за чітко окреслені межі науки у сферу культури і філософії, тепер же, на наш погляд, воно входить у коло методологічної проблематики науки.

5.4. Сміслові трансформації гуманітарних технологій в освіті

Останні десятиліття характеризуються стрімким зростанням зацікавлення в розкритті, аналізі й осмисленні можливостей, які відкривають технології для розвитку людини і суспільства, а також змін, котрих зазнають людський досвід, знання й соціальна практика у процесі їхньої взаємодії. Ставлення до техніки та технології в сучасному українському суспільстві, як і загалом у світі, неоднозначне й за шкалою прихильності коливається від цілковитого захоплення (оптимісти) до часткового (скептики) чи повного їхнього заперечення, відкидання (песимісти). Оптимісти вбачають у техніко-технологічних винаходах і досягненнях нові засоби, інструменти, джерела загального соціокультурного (а не лише науково-технічного) поступу

(Богдан Гаврилишин, Пітер Діамендіс, Герман Кан, Рей Курцвайл, Віктор Феркіс, Жак Фреско та інші). У той самий час скептики заперечують поступ як такий або його цінність із погляду морально-етичного, життєво-смислового, гуманістичного й інших соціогуманітарних вимірів (Деніел Белл, Жак Елюль, Мішель Крозьє, Луїс Мамфорд, Деніс Медоуз, Донелла Медоуз, Аурельо Печеї, Йорген Рандерс, Пітірим Сорокін та інші). Песимісти насамперед акцентують увагу на негативних наслідках (екологічних, моральних, психологічних тощо) нестримного розвитку техніки й технології, які постають загрозою існуванню не лише людини як виду та окремої особистості, а й усього живого на Землі (Нік Бостром, Х'юго Гаріс, Білл Джой, Мартін Ріс, Теодор Рошак (Розак), Елвін Тофлер та інші). Зазначимо, що тривалий час найбільш чисельну групу у складі філософської громади формували скептики та песимісти.

З нашого погляду, скерування уваги науковців і розробників нових технологій на втілення їхніх здобутків у гуманітарно-соціальній сфері, переорієнтація науково-технічного поступу в напрямку досягнення гуманітарних (у найширшому значенні) цілей дозволяє вибудувати конструктивну стратегію розвитку науки й технології, спираючись на потенціал, який виникає при розумній взаємодії людини та продуктів винахідництва. Очевидно, що досягнення техніко-технологічного поступу відкривають нові можливості для поліпшення життя людини. Хоча завдання, визначені фундаторами науки (подолання хвороб, бідності, досягнення рівності та братерства людей, реалізація принципу справедливості, вдосконалення моральної природи людей тощо), досі повною мірою не реалізовані, але завдяки втіленню своїх найвищих досягнень у техніці й технології наука спромоглася зробити життя людини більш комфортним і безпечним, значно компенсувати вади здоров'я, подовжити життя, полегшити щоденну працю, сприяти

відпочинку, урізноманітнити розваги тощо. Завдяки технологічним інноваціям ми користуємося швидкісним Інтернетом, мобільним зв'язком та іншими засобами сучасної комунікації, які докорінно змінили види міжособистісної і соціальної взаємодії.

Усі ці справді дивовижні досягнення відкривають нові перспективи розвитку людини і суспільства, які потребують наукової оцінки й осмислення. Чимало міждисциплінарних досліджень нині присвячується темі взаємодії людини й технології. Зокрема, в центрі уваги постають питання про роль гуманітарних технологій у сприянні особистому розвитку та соціокультурному поступові, у поширенні інновацій, удосконаленні комунікації, підвищенні професійної майстерності та забезпеченні освіти впродовж життя. Гуманітарні технології й можливості, які вони надають, стали предметом вивчення фахівців із різних галузей як гуманітарних, так і природничих наук. На основі співпраці і взаємодії між собою вчені розробляють спільні проекти, започатковують нові царини інтегрованого знання.

Ще донедавна, як зауважує *Пертті Саарілуома (Pertti Saariluoma)*², загалом панувала впевненість, що гуманізм і технології належать до різних світів. Подібні думки *Чарльз Сноу (Charles Percy Snow)* втілював у відомій широкому заголові книзі «Дві культури і наукова революція» (*The two cultures and the scientific revolution*, 1959). Проте менше як за півстоліття виявилось, що між наукою, технологією і гуманізмом немає нездоланної прірви, понад те, вони можуть, так би мовити, грати на одному полі. «Розмаїття досліджень у минулому десятиріччі загостило увагу на цінності, правду кажучи, потрібності для технології постійно зазнавати впливу з боку гуманістичних ідеалів. Як наслідок, технології різного призначення поступово стають більш людиноцентричними, а люди відкривають нові шляхи бачення та використання технологій» [359, р. 1].

---

² Головний редактор наукового міждисциплінарного журналу «*Human Technology*».

За останні п'ятдесят років, як зазначає авторка, дискурси про технології та гуманізм поступово сплелися в один – новий тип мислення й уявлення. Це створює новий простір для революційних концептів і діяльності. Передусім названі зміни пов'язані з креативним потенціалом технологій. Міждисциплінарна взаємодія між науками – з акцентом на технології і гуманності – сприяє творчості та її виявленню на різних рівнях і для багатьох людей. Зрештою, протистояння гуманізму й техніки та технологій переростає у плідну співпрацю, у якій «ідеали гуманізму – наголос на людських цінностях і якомога глибшому існуванні – є переможцями» [359, р. 3]. Провідну роль у цьому процесі відіграє потяг людини до творчості, який реалізується новими, відкритими завдяки технологіям засобами.

У розвитку сучасної технології втілюються три важливі аспекти креативності: по-перше, здатність виходити за межі традиційних моделей, зразків, зв'язків і правил, а також можливість створювати нові осмислені й корисні ідеї, моделі поведінки та способи взаємодії; по-друге, здатність знаходити нові форми емоційного виявлення, формулювати нові погляди на стан людини, встановлювати нові види взаємозв'язків між людьми, між об'єктами і концептами тощо; по-третє, здатність створювати нові засоби вираження, нові прилади, які полегшують, сприяють чи змінюють мислення й поведінку, нові технології соціальної комунікації тощо. Тобто, з одного боку, людина завдяки технологіям отримує можливості втілювати в життя проект гуманістів із розвитку своїх здібностей, розуму, почуттів. З іншого – реалізовувати творчі ідеї, які, по суті, обмежені лише людською уявою. Отже, технології постають інструментом творчості.

Інтернет стає простором-середовищем для створення і поширення широкого спектра мистецьких продуктів: від творів літератури, художніх експозицій і фотогалерей до кіно- та аудіоіндустрії. Зникає

потреба у традиційних засобах-посередниках між митцем і його аудиторією – читачем, слухачем, глядачем. Звичайно, креативне вираження не обов'язково рівноцінне творчості. Проте зростання вільного простору для нових пошуків, очевидно, сприяє активізації та реалізації креативних здібностей. Одна з переваг Інтернету для розвитку творчості, зауважує Саарілуома, – широкий доступ до своїх ресурсів і можливостей для творчого вираження пересічної людини без значних обмежень або звернення за допомогою до фахівців. Можливості для творчості стають справді майже безмежними. Своєю чергою це, звичайно, породжує низку нових дискусійних питань у різних площинах: юридичній (авторське право, приватність, безпечність і захист дітей), мистецькій (природа і характеристики мистецтва, роль експертного середовища), морально-етичній (свобода і соціальні цінності) та інших.

Уплив технологій на людину вивчається на багатьох рівнях: фізичному (тілесному), психологічному, ментальному, ноетичному, вербальному, дискурсивному тощо, підкреслюючи тим самим багатогранність людської природи. На цьому тлі формується низка сучасних філософських концепцій, спрямованих на вивчення нових форм еволюції людського життя, які виникають у результаті науково-технічного поступу. Незважаючи на значне розмаїття окремих шкіл і трендів, дослідники виявляють їхні спільні риси, цілі та цінності, що дозволяє об'єднувати їх під загальною назвою – «трансгуманізм» (англ. *Transhumanism*).

Визначення трансгуманізму розкриває широке поле його зацікавлень і застосування: від філософсько-наукової сфери дослідження до інтелектуального і культурного руху. Ознакою трансгуманізму як різновиду філософського світогляду вважають акцентування уваги на осмисленому й етичному ставленні людини до життя на засадах розуму,

науки, прогресу й цінності існування в нинішньому житті. Очевидно, що трансгуманізм підтримує секуляризовані цінності гуманізму (автономність розуму, людської творчості, наукового методу; сприяння прогресу в усіх сферах задля кращого майбутнього та інші), на протигагу релігійній вірі [див.: 370, р. 4]. Трансгуманізм ґрунтується на міждисциплінарному підході до розуміння, оцінки, прогнозування можливостей і наслідків розширення меж (або виходу за межі) наявних людських форм (організму, існування, знання тощо) завдяки техніко-технологічним досягненням.

Окрему сферу досліджень формують питання, пов'язані із впливом технологій на процеси взаємодії людини і суспільства, зокрема комунікації, управління, політики, науки, освіти тощо. У контексті нашого дослідження найбільш цікавим постає вплив технологій на розвиток освіти й освіченості людей загалом і, далі, розповсюдження та втілення ідеалів гуманізму й гуманності в сучасній культурі.

За останні сто років світова спільнота доклала чимало зусиль до створення умов для міжнародної співпраці з метою поширення освіти, науки та інноваційної діяльності. Одна з провідних організацій, що опікується інтелектуальним, загальнокультурним і моральним розвитком людства, – ЮНЕСКО вважає науку та освіту головними засобами сприяння мирові, підтримки сталого соціально-економічного розвитку та екологічної безпеки. Діяльність цієї організації керується настановами цілісного та гуманістичного бачення якості освіти в усьому світі, реалізації права кожного на освіту і віри у фундаментальну роль освіти в гуманітарному, соціальному та економічному розвитку, втілюючи принципи поваги до життя, людської гідності, культурної різноманітності, соціальної справедливості та міжнародної солідарності [див.: 317]. З метою впровадження зазначених настанов ЮНЕСКО

широко пропагує використання новітніх технологій в освітньому процесі й культурному просторі.

Сучасні технології забезпечують матеріальні та інформаційні ресурси для реалізації головних гуманітарних стратегій нового тисячоліття, зокрема, освіти без кордонів, освіти впродовж життя, доступності освіти для людей з обмеженими можливостями, транскордонної культурної комунікації, формування глобальної світової культурної спільноти, поширення загальнолюдських цінностей і смислів тощо. Дослідники підкреслюють значення основних тенденцій освіти останніх років, спрямованих на посилення пізнавальної активності учнів/студентів і зміну ролі вчителя з наставника на координатора освітнього процесу. По-перше, відзначається перерозподіл класних/аудиторних годин навчання та самостійної роботи учнів/студентів. По-друге, гнучкість розкладу і навчального навантаження. По-третє, переваги на користь таких форм, як пошукове, проєктивне, проблемне, самокероване, ігрове навчання. Поширення цих тенденцій стало можливим завдяки електронному (відео- та аудіолекції, електронні книги, навчальні завдання на електронних носіях, освітньо-навчальні ігри тощо) і мережевому навчанню (on-line лекції, тестування, поширення навчальних завдань і моніторинг їхнього виконання через соціальні мережі, обговорення на форумах). Завдяки розширенню мобільних додатків і використанню планшетів мережеве навчання стало ще більш гнучким і доступним у будь-який час і в будь-якому місці.

Найновіші досягнення у техніко-технологічній галузі відкривають дедалі цікавіші можливості для модернізації освіти, які стають предметом розгляду міжнародних організацій, зацікавлених у їхньому поширенні [див.: 333; 347]³. До прикладу, так звана *розширена*

---

³ New Media Consortium (NMC) – міжнародне некомерційне об'єднання організацій, орієнтованих на навчання, котрі стимулюють дослідження і використання нових засобів масової інформації і нових

реальність (англ. *augmented reality*), яка постає в результаті доповнення реальних об'єктів віртуальною сенсорною інформацією, дозволяє унаочнити динамічні процеси; збільшити чи зменшити, спростити чи ускладнити об'єкти вивчення, загалом надати потрібну для ефективної роботи з ними форму; моделювати явища та процеси у 3D форматі тощо.

Інтернет речей (англ. *Internet of things*) – мережа взаємодії між собою фізичних об'єктів поза безпосереднім втручанням людини за допомогою вмонтованих пристроїв для накопичення, обробки та обміну інформацією. *Розумні об'єкти* (англ. *smart objects*), які виникають при цьому, відкривають доступ до збору даних, проведення спостережень, раніше недоступних для людини, а також стають засобами для надання інформації суб'єктам навчання.

Розширення меж традиційної *навчальної аналітики* (англ. – *learning analytics*) досягнень учнів/студентів уможливорює моніторинг і оцінювання значного масиву даних про різні види їхньої освітньо-навчальної активності (враховуючи освітній простір Інтернету, соціальних мереж тощо), а також труднощі, які у них при цьому виникають, обсяг потрібної допомоги, консультування; збільшують резервний потенціал самоаналізу та самооцінювання, прогнозування результатів навчання тощо.

У короткотривалій перспективі (від двох до п'яти років) свого запровадження в освітню галузь очікують: *3D друк* (англ. *3D printing*), *гнучкі дисплеї* (англ. *flexible displays*), *намільні технології* (англ. *wearable*

технологій для навчання і творчого самовираження. NMC – спільнота сотень провідних університетів, коледжів, музеїв і дослідницьких центрів. У 2003 році NMC започаткував перший цикл досліджень Horizon Report (HR). З того часу виші, К-12, музеї і регіональні видання NMC HR щороку визначають важливі розробки, технології, виклики і тенденції, багато з яких знаходять своє втілення у наступних проектах. Зокрема, Проект запровадження проблемно-орієнтованого навчання (англ. Challenge Based Learning Implementation Project), який є частиною партнерства NMC і Apple, фокусується на зацікавленому і міждисциплінарному підході до навчання, що заохочує студентів послуговуватись технологіями, які вони використовують у своєму повсякденному житті, для розв'язання проблем реального світу. Майже сімдесят шкіл беруть участь у цьому широкомасштабному дослідженні нової педагогіки [див.: 369].

technology), *віртуальні ігри* та *гейміфікація* (англ. *gamification*) рутинних навчальних процедур і процесів та інше [див.: 333; 347].

Усі ці інновації та нововведення не є самоціллю і спрямовані на реалізацію цінностей, в основі яких лежить переважання самоосвіти над навчанням. Вони виявляються у низці освітніх принципів і підходів. Передусім визнається самостійність, активність, залученість і відповідальність учнів/студентів як суб'єктів пізнання, що створює підстави для акцентуації суб'єкт-центрованого підходу в навчальному процесі. Разом із тим постає потреба поєднувати індивідуальний підхід із настановами інтерактивності, колективної роботи, синергії суб'єктів освітньо-пізнавального процесу. Одними з характерних рис людського способу буття і діяльності визнано здатність до саморозвитку і творчості, відповідно, метою освіти постає не тільки і не стільки засвоєння знань і формування навичок, скільки гармонійний розвиток особистості та сприяння виявленню креативності. Також важливу роль відіграє зорієнтованість освіти на реальні потреби, інтелектуальні та практичні запити учнів/студентів, постійна динаміка яких зумовлює варіативність змісту освіти.

Змінюється і розуміння сутності педагогічної освіти. Сучасні університети ставлять собі за мету готувати фахівців, які здатні не лише навчати, консультувати, моделювати освітній процес, а й вести за собою, надихати на навчання впродовж життя, постійне зростання і саморозвиток, відповідаючи на зміни і виклики, з якими людина зустрічається в нестабільному, динамічному суспільстві, залучаючи в навчальний процес техніко-технологічні здобутки, що постійно оновлюються і прогресують.

Проте зауважмо, що аналіз прогнозованих результатів імплементації останніх техніко-технологічних новацій в освітній процес за кілька попередніх років свідчить, що освіта, попри все, залишається

однією з найбільш консервативних соціальних сфер. До прикладу візьмемо очікування, пов'язані із запровадженням масових відкритих онлайн-курсів (англ. *massive open online courses*), які, згідно з моделлю «Hype cycle»⁴, розробленою дослідницькою компанією «Gartner» для нових технологічних продуктів, з «піку завищених очікувань» у 2012 році впали до «низини розчарування» [67]. Автори дослідження називають низку причин спостережуваного розчарування: 1) базовий рівень освіти реальних слухачів не збігається з потрібним і достатнім рівнем цільової аудиторії, на який розраховували розробники курсів; 2) низький відсоток успішності і якості знань студентів, котрі пройшли онлайн-курси; 3) непристосованість до онлайн-формату багатьох професорів та інші. Загалом онлайн-курси виявилися гарним інструментом освіти для незначної кількості найкращих студентів. Проте ця форма навчання слугує, так би мовити, пробним каменем для тих, хто хоче спробувати опанувати якийсь фах, не витрачаючи при цьому значних матеріальних ресурсів і часу, навіть якщо ці спроби виявляться невдалими. Вона досить ефективна для підвищення рівня фахової освіти і розв'язання нагальних освітніх проблем і викликів, які постають перед людиною і потребують негайного розв'язання. Онлайн-курси найчастіше досліджують як один зі складників комбінованого навчання.

Особливий вид технологій, безпосередньо не пов'язаний із розвитком технічних приладів і засобів, формують так звані гуманітарні технології або, в широкому значенні, технології впливу на людину. Частковими формами їхнього втілення в різних соціальних сферах стали

---

⁴ Gartner Hype Cycles забезпечують графічне відтворення зрілості та впровадження технологій і програм, а також їхню потенційну застосовність до розв'язання реальних бізнес-проблем і використання нових можливостей. Методологія Gartner Hype Cycle дає уявлення про те, як технологія чи додаток будуть розвиватися із плином часу, забезпечуючи потужне джерело проникливості та передбачення для керування процесом їхнього розгортання в контексті конкретних бізнес-завдань [256].

політтехнології, комунікаційний менеджмент, зв'язки із громадськістю, формування іміджу, коучінг тощо.

Гуманітарні технології віддзеркалюють властиві постмодернізмові й постнекласиці настанови гнучкого (м'якого) керування або координації зусиль, узгодженості зовнішнього впливу і внутрішніх тенденцій розвитку.

Головний освітній ресурс, із погляду гуманітарних технологій, – внутрішні потенції суб'єктів навчання, їхнє зацікавлення й потреби. Завдання гуманітарних технологій у процесі навчання – задовольнити запити індивіда, враховуючи соціальне замовлення на формування й реалізацію визнаних цінностей. При цьому більшість країн світу погоджуються з вимогою враховувати в державних стандартах освіти окремих країн не лише національні (державні) інтереси, а й загальнолюдські цінності та норми. *Оксана Овчарук* зазначає, що «сьогодні формування освітніх цілей відбувається не на рівні держав, а на міждержавному, міжнаціональному рівнях, коли основні пріоритети освіти й цілі проголошуються в міжнародних конвенціях та документах і є стратегічними орієнтирами міжнародної спільноти. Держави формують освітню політику, спрямовану безпосередньо на інтеграцію її в міжнародні співтовариства» [169, с. 6]. Спільні освітні принципи і норми створюють передумову для формування транскордонного освітнього простору передусім на ментальному рівні.

Основою успішної освіти визнають інтелектуальний і культурний розвиток особистості, високий рівень якого визначається її здатністю швидко реагувати на змінні соціальні запити. За словами *Олени Пометун*, колишня освітня парадигма відбивала інтереси та сутність індустріального суспільства, втілювала принципи детермінованого пізнання й однозначності оцінок, але її поступово замінює методологія інформаційного суспільства, плюралістичного пізнання й імовірнісної

оцінки [див.: 184, с. 15]. В інформаційному суспільстві вже недостатньо орієнтації на знання як результат навчання. Інформація сама собою перестає бути абсолютною цінністю, оскільки доступ до різноманітних джерел її отримання значно розширюється завдяки технологіям. Окрім цього, освіта зорієнтована на ринок праці, ознакою якого стає постійне зростання швидкості темпу змін, і, відповідно, неможливість передбачити знання, яке буде актуальним за певний проміжок часу. «Саме тому, – зауважує авторка, – важливим нині є не тільки вміння оперувати власними знаннями, а й бути готовим змінюватись та пристосовуватись до нових потреб ринку праці, оперувати й управляти інформацією, активно діяти, швидко приймати рішення, навчатись упродовж життя. Прогресивна освітня спільнота сьогодні ставить перед собою нове завдання – сформувати в школяра та дорослого вміння вчитись» [169, с. 6]. Це вміння формується на засадах постнекласичної методології: відкритості, обміну інформацією із зовнішнім середовищем, переходом від стабільності та порядку до хаосу і навпаки, самоорганізації тощо.

Очікувані результати навчання формують у вигляді цілісних комплексів знань, умінь, практичних навичок, пізнавальних настанов, цінностей, емоцій і елементів поведінки – компетентностей. Освічена людина має вміти виконувати поставлені завдання, розв'язувати нагальні проблеми, постійно оволодіваючи новими знаннями й навичками. *Марія Рудь* визначає поняття компетентності в узагальненому вигляді як «сукупність здібностей, рис особистості, необхідних для успішної професійної діяльності в певній галузі» [207, с. 74]. Для кожного фаху суспільство визначає свій набір компетентностей, якими потрібно оволодіти у процесі підготовки. Але він обов'язково містить базові (ключові, інтегровані) компетентності, що задовольняють головні вимоги до освіти: сприяти досягненню особистих

успіхів у житті та підвищенню якості суспільних інститутів, відповідати різноманітним сферам життя [169, с. 7]. Компетентності виконують роль індикаторів, за якими визначають готовність освіченої людини реалізувати свої життєві цілі, розвиваючись як автономна й водночас соціально активна особистість. У компетентності як складно організованій системі гармонійно поєднуються орієнтації як на індивідуальні, особистісні пріоритети, так і соціальні, вселюдські цінності. У процесі фахової підготовки студенти набувають соціально значущих умінь: брати участь у підтримці й розвитку демократичних засад суспільства, утверджувати соціальну справедливість, сприяти взаєморозумінню між членами громади, суспільства, захищати права людини тощо.

Проаналізувавши визначення й характеристики ключових компетентностей, наведені в зарубіжних дослідженнях і документах міжнародних організацій, Овчарук виокремлює три основні категорії: 1) автономна діяльність (здатність зважати на автономність іншого, реалізувати власну автономність у цілях і планах, діяти в широкому контексті); 2) інтерактивне використання засобів (мови, символіки, інформації, технології); 3) вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах (взаємодіяти, співпрацювати, розв'язувати конфлікти) [169, с. 10–11]. Авторка підкреслює, що ключові компетентності мають бути «сприятливими для всіх членів суспільства, тобто відповідними всім незалежно від статі, класу, раси, культури, сімейного стану та мови. Окрім того, ...бути узгодженими не тільки з етнічними, економічними та культурними цінностями й конвенціями відповідного суспільства, а й відповідати пріоритетам та цілям освіти і мати особистісно зорієнтований характер» [169, с. 13]. Сучасні системи освіти, як бачимо, ґрунтуються на паритетності двох головних цінностей: індивідуальної свободи і соціальної відповідальності.

Попри те, різні міжнародні організації акцентують увагу на тих завданнях освіти, котрі постають пріоритетними відповідно до намірів, які вони декларують. За компетентнісною концепцією ЮНЕСКО, у процесі навчання важливо: «навчитися жити разом», «навчитися пізнавати», «навчитися працювати» і «навчитися бути». На перший погляд, таке формулювання досить абстрактне і потребує наповнення конкретним змістом. Але головне його завдання – організувати мету й завдання освіти в цілісну систему. Це, як зауважує М. Рудь, системоутворювальні освітні цілі. Вони визначають життєво важливі компетентності в галузі самоосвіти і саморозвитку, раціональної продуктивної діяльності, а також полікультурну, інформаційну і комунікативну компетентності [207, с. 73].

До названих загальнолюдських життєво ціннісних складників компетентностей *Вадим Луначек* додає чітко окреслені очікувані результати професійної підготовки у вищій школі: спілкування рідною мовою; спілкування іноземними мовами; математична компетентність та базові компетентності в галузі науки і техніки; цифрова обчислювальна компетентність; уміння вчитися; соціальна компетентність і громадянська компетентність; ініціативність та підприємливість; культурна освіченість і виразність [137, с. 158]. При цьому компетентний фахівець, на думку *Олени Савченко*, відрізняється від кваліфікованого тим, що він «реалізує у своїй роботі професійні знання, уміння та навички; завжди саморозвивається та виходить за межі своєї дисципліни; вважає свою професію великою цінністю» [232]. Зауважмо, що компетентнісний підхід передбачає не просто постановку нових освітніх завдань для студентів, він докорінно змінює ставлення викладача до визначення цілей навчально-виховного процесу. Передусім у фокусі уваги має перебувати діяльність щодо організації й координації дій усіх його учасників, а не передача й відтворення знань, інформації.

Його реалізація можлива на засадах міждисциплінарності та міжпарадигмальності (природничої та гуманітарної схем-парадигм).

Актуальною проблемою сучасного науково-освітнього простору в Україні, поміж інших, постає проблема сумірності запитів високотехнологічної промисловості, яка потребує висококваліфікованих фахівців у вузькоспеціалізованих галузях, з одного боку, і запитів демократичного громадянського суспільства, яке потребує свідомих і відповідальних особистостей із широкою гуманітарною базою, високим рівнем ерудиції, розвиненою культурою мислення і поведінки, – з іншого. Обидва запити, обидві потреби звернені до науково-освітнянського співтовариства. Не одне десятиліття українські педагоги й ширше коло науковців намагаються узгодити ці два різноспрямовані вектори, створюючи концепції та проекти розвитку відповідних галузей знання та навчання.

Гуманітарні технології характеризуються передусім спрямованістю на розвиток у людини здатності до рефлексії і заохочення до поглибленого осмислення в повсякденних справах і роботі. Рефлексія трактується не лише як специфічно філософська компетентність (спрямування людського мислення на усвідомлення й осмислення своїх власних форм, передумов, аналіз змісту і методів пізнання), а як базова властивість людини (здатність поглянути на себе, свої думки й переконання ніби збоку), яка уможливлює самоусвідомлення, свідоме ставлення до своїх дій, керування своїм життям і саморозвиток. Відповідно, гуманітарні технології закладають фундамент для розвитку й стимулювання здатності людини до здійснення вибору, ухвалення рішень, формування відповідальності за себе і суспільство, в якому вона живе. Головним інструментом і середовищем реалізації гуманітарних технологій стає засвоєння гуманітарної культури людства, втіленої у символічно-знаковій формі, насамперед текстах (літературно-художніх,

наукових, публіцистичних, рекламних тощо). Специфіка гуманітарних технологій полягає в опорі на вільний вибір людини, стимулювання її внутрішнього зацікавлення в реалізації поставленої мети і завдань. Отже, гуманітарні технології формують навички осмислення в найширшому значенні – виявлення об'єктивного смислу речей і дій або наділення їх суб'єктивним смислом. При цьому гуманітарні технології за своїм спрямуванням можуть стосуватися не лише окремої особи, а й групи осіб або навіть суспільства загалом.

Певний час у нашій державі відчувався брак смислового центру, вісі координат розвитку науки й освіти, що перешкоджало координації зусиль фахівців, насамперед із різних галузей гуманітарного знання, задля визначення загальновизнаних орієнтирів у навчально-виховному процесі й окреслення очікуваних результатів. Вибір європейського напрямку політичного, соціально-економічного й культурного розвитку значною мірою консолідував українське громадянське суспільство. Однак це не усунуло проблему визначення ролі гуманітарного знання в цьому розвитку. Досить поширеною залишається думка про місце гуманітарних наук на периферії науково-освітнього простору.

Оскільки ефективність гуманітарних складників освіти не доведена і не підлягає обрахуванню (квантифікації), то й витрати на її забезпечення завжди можна назвати зайвими чи надмірними. Ця теза, обґрунтована економічними пріоритетами розвитку Української держави, за своєю сутністю є актуалізацією вульгаризованого формулювання принципу марксизму: «буття визначає свідомість». Надання преференцій одним (техніко-технологічним) напрямкам в економіці на шкоду іншим (соціально-гуманітарним), зокрема морально-етичному, мистецькому, правовому тощо, має одним зі своїх наслідків однобічно визначену перспективу розвитку науки й освіти, що, своєю чергою, суперечить висновкам із найсучасніших наукових теорій, згідно

з якими для ефективного скерування процесу розвитку потрібно враховувати системно-синергетичні характеристики світу загалом і окремих явищ і процесів у ньому.

Аналіз наукових публікацій у гуманітарних і соціальних галузях знань за останні роки свідчить про потребу в гуманізації та гуманітаризації освіти й науки, стрімке зростання напрямів гуманітарних експертиз, розвиток гуманітарних технологій [див.: 51; 109; 139; 143; 164; 196; 247; 290]. А в реальних навчальних планах українських вишів простежуємо протилежну тенденцію – скорочення годин для викладання дисциплін із гуманітарно-соціального блоку. Виявлена суперечність підтверджує наявність подвійних стандартів: проголошення одних цілей, а реалізацію інших (часто протилежних). За таких умов гуманітарії повинні брати більше персональної відповідальності й пропонувати дієві варіанти розв'язку окресленої проблеми. Для цього потрібно, по-перше, вибудувати певну ієрархію цілей, до яких прагне українське суспільство, і сумірну їй систему цінностей, які воно при цьому декларує, по-друге, визначити роль гуманітарних наук для досягнення цих цілей і підтримки цінностей.

У Концепції гуманітарного розвитку України до 2020 року, розробленій Секцією суспільних і гуманітарних наук НАНУ [116], визначено *основні цілі* та пріоритети гуманітарного розвитку України на найближчі роки. На вершині умовної ієрархії постали: удосконалення суспільства шляхом його наближення до потреб людини в усіх сферах суспільного життя; створення умов для максимального розвитку національної культури; розкриття творчо-продуктивного потенціалу й самореалізації кожної особистості відповідно до її духовних і матеріальних потреб та інтересів.

Наступний рівень *завдань* конкретизує названі цілі гуманітарного поступу: подолання бідності, безробіття, дискримінації людини;

забезпечення рівного доступу до освіти, медицини, культури та житла; рівні можливості для чоловіків та жінок; захист довкілля; подолання ксенофобії; створення умов для вільної діяльності засобів масової інформації і доступу до публічної інформації; підтримка молоді; піклування про дітей та літніх людей. *Базові цінності*, визнані Концепцією, – свобода, справедливість, солідарність, демократичні принципи, верховенство права, захист фундаментальних прав і свобод людини.

З нашого погляду, визначені цілі та цінності мають стати основою діяльності як апарату державного управління, так і розвитку гуманітарних наук в Україні, реалізуватись у відповідних навчальних програмах, науково-дослідних проектах. Науковці-гуманітарії мають розробити й обґрунтувати на підставі зазначеної концепції конкретні парадигми (тут – *моделі-взірці*) в кожній галузі гуманітарного знання, тим самим визначивши і напрямок розвитку цих галузей, і сферу застосування їхніх результатів у прикладних завданнях реалізації поставлених цілей. Важливу роль у цьому процесі може зіграти філософія науки, взявши на себе місію консолідації зусиль в одному напрямку, координації роботи фахівців із різних спеціальностей, узагальнення висновків і формування гуманітарно-наукової картини світу. Така імплементація загальної настанови гуманітаризації соціального життя цілком відповідатиме пріоритетним завданням гуманітарного розвитку України, зокрема розвитку провідних вищих навчальних закладів як сучасних наукових центрів гуманітарного спрямування.

Висновки до V розділу

Вже традиційно, використовуючи класифікацію В. Стюпіна, розрізняють класичну, некласичну та постнекласичну раціональності. Характеристику кожної з них ми пропонуємо доповнити типологією, сумірною пріоритетній на кожному з етапів розвитку науки сфері знання (природничого, гуманітарного, інтегрованого – гуманітарно-наукового).

Загальною тенденцією постнекласики постає інтеграція наук, знання, методів і способів пізнання на основі принципу доповнюваності, поступова відмова від специфічної орієнтації кожного з типів наук на певний пізнавальний результат: природознавства на пояснення природи і значення явищ, соціогуманітарних наук – на осягнення смислу життя й діяльності людини, технічних наук – на реалізацію конкретно-практичних цілей. Наука досягла рівня, на якому *значення, смисл і цілі* можуть стати когерентними одне одному. Визріла потреба у гармонізації всіх типів знання, в результаті якої можна створити науку нового типу – цілісну, сумірну з цілями й цінностями людини і законами світу, в якому вона живе.

Свого часу в результаті розмежування двох царин раціонального – чистого розуму (пізнання) і практичного розуму (цінностей), здійсненого Кантом і спроектованого неокантіанцями на природничі та гуманітарні науки, сформувались уявлення про два типи раціональності. Ядром першого – *логіко-фактуального* – постає розуміння істини як відповідності між знаннями та фактами і як узгодженості між окремим знанням і системою знань у цілому; основою другого – *нормативного* – істина постає передусім як мета пізнання, епістемний ідеал, еталон знання. У першому типі з процесу пізнання максимально вилучаються всі суб'єктивні чинники, і в ньому немає місця для оцінювання, у другому – оцінювання постає одним зі способів пізнання суб'єктом

досліджуваного об'єкта, тоді воно повноважно входить у процес пізнання.

Логіко-фактуальний тип раціональності притаманний класичній науці. Його методологічний взірець – фізика. Гносеологічні стосунки між суб'єктом і об'єктом пізнання опосередковані знаннями та відповідними пізнавальними процедурами, а головна увага спрямована на об'єкт, а потім уже – на процедури, методи, алгоритми отримання знання.

Нормативний тип раціональності втілений у некласичній науці, коли внутрішні трансформації природничого та математичного знання збігаються з часом конституювання соціогуманітарних наук (історії, соціології, психології тощо). Увага дослідників акцентується на суб'єкті пізнання та на знаннях, які передують пізнанню об'єкта.

Для постнекласичної науки характерні вияви інтеграції, зростання кількості міждисциплінарних досліджень, екстраполяція методів одних галузей пізнання на інші і актуалізація системного, холономного та синергетичного підходів. Суб'єкт і об'єкт постають динамічними, відкритими системами, здатними до саморозвитку. Такими самими характеристиками наділяють знання і процедури його отримання. Усі складники пізнавального процесу виявляються взаємопов'язаними та корелятивними. На цьому етапі виникає новий тип інтеграції істини та моральності, цілераціональної та цінніснораціональної дії (Стьопін). Як наслідок, формується третій тип раціональності, який ми називаємо *смысловим*.

Категорія смислу об'єднує факти, знання, засоби, цінності, цілі, результати пізнання у цілісність із нелінійними характеристиками. Це не вертикальний зв'язок, який пронизує процес пізнання знизу догори чи навпаки, а щось на кшталт коду, що відтворюється на всіх етапах процесу, на різних рівнях.

У середині ХХ століття з'явилися підстави для актуалізації проблеми інтеграції природничого і гуманітарного знання. Дослідники звернули увагу на специфічні риси гуманітарних наук, методологічний потенціал яких може розкритися в обґрунтуванні орієнтирів для побудови нового типу науки на гуманітарних засадах і принципах.

Процеси об'єднання в науці мають чимало підстав, зокрема до них належать: метафізична ідея єдності, методологічні настанови, наукова раціональність. Поняття смислу, органічно вплетене в концептуальний каркас гуманітаристики, на постнекласичній стадії розвитку науки знаходить своє місце і в природничому знанні. Дослідження смислового вектору інтеграції в науці відкривають перспективу виявлення нових підстав для плідного об'єднання різних наукових царин.

«Гуманітарний поворот» означився зацікавленням тематикою гуманітаризації та гуманізації науки й освіти. Подолання техноцентризму й гуманітаризацію природничих і технічних наук визначають важливими аспектами інтеграції природничого й гуманітарного знання. Інтегративний підхід дозволяє розкрити внутрішній потенціал соціогуманітарних наук, доповнюючи природниче знання й збагачуючи наукову методологію. Сьогодні існує запит на цілісне наукове знання, в якому не просто додаються знання про світ і знання про людину, а постає нова царина знання про людський світ, або світ з людським обличчям.

Звідси впливає нове розуміння наукової творчості як діяльності, зумовленої смисложиттєвими настановами особистості, як вияву свободи людських прагнень і водночас усвідомлення обмежень, накладених розумом на науковий розсудок. Гуманітарнонаукове пізнання передбачає відкритість і невичерпність характеристик об'єктів пізнання, оскільки творчий процес не припиняється зі створенням артефакту – це континуум породження смислу, розуміння, інтерпретації.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи результати дослідження, ми дійшли таких основних висновків.

1. Глобальні виклики, з якими зіштовхнулося людство у XX столітті, зумовили потребу в переосмисленні взаємозв'язку традиційних філософських проблем: смислу буття, смислу пізнання і смислу діяльності. Спектр різноманітних тлумачень смислу розгортається між протилежними полюсами: заданого ззовні (трансцендентного) чи внутрішньо притаманного (іманентного), об'єктивного чи суб'єктивного, історично незмінного чи соціокультурно зумовленого, соціального чи персонального, природничого чи гуманітарного тощо.

2. Експлікації змісту поняття “смысл” у різних царинах науки мають парадигмальне значення, оприявнюючи специфічні риси двох головних сфер пізнання – природознавства і гуманітаристики, а також пов'язаних із ними технічних і соціальних наук. Ми розрізняємо дві пізнавальні настанови – парадигми смислу: 1) розкриття смислу (притаманного світові, природі, існуванню) через відкриття законів Універсуму шляхом установлення відповідності між знаннями про світ і самим світом (знання як опис наявного); 2) творення смислів (культурних, соціальних, особистісних, екзистенційних) у процесі виявлення невідповідності між дійсним і належним, реальним та ідеальним (оцінювання з погляду належного). Перша парадигма передбачає узгодження наших уявлень про світ із самими предметами, явищами та процесами, які ми пізнаємо, і припускає можливість зміни цих уявлень у процесі пізнання. Вона характерна для природничих наук, які намагаються створити теорії, покликані найточніше описати і пояснити виявлені природні закономірності, а відтак на цій основі спроектувати і створити нову дійсність – штучний світ (завдання технічних наук). Друга парадигма

передбачає порівняння дійсності з нашими уявленнями, ідеалами, нормами, а також можливість її відповідного перетворення. Вона характерна для гуманітарних наук, мета яких – на основі пізнання специфічно “людського”, належного оцінити їх актуалізацію в наявному і тим самим реалізувати гуманітарний і соціокультурний виміри буття.

3. Завдяки спостережуваній нині тенденції до інтеграції гуманітарного і природничого знання та формування на цій підставі цілісної гуманітарно-наукової картини світу питання про смисл і цілі пізнання набуває неабиякого значення. Ставлення до знання як до сили, сформульоване фундаторами новочасної науки, сьогодні може бути доповнене образом знання, наповненого смислами.

4. Зусилля філософів і науковців, спрямовані на виявлення методологічних засад гуманітарного пізнання та можливостей досягнення загальнозначущого, об’єктивного знання про духовні, культурні, соціальні явища, сформували спільне проблемне поле гуманітарних наук, на ґрунті якого постала низка філософських напрямів і гуманітарнонаукових підходів, зокрема: герменевтика, феноменологія, структуралізм і постструктуралізм (постмодернізм).

5. Головна мета гуманітарних наук – пізнання людини, об’єктивованих виявів її творчої сутності, здатності виходити за межі наявного, конструювати уявне, належне. Їхня специфіка полягає в тому, що, пізнаючи, людина збагачується новими смислами, які впливають на подальше пізнання. Тим самим неперервно підтримується і створюється людський світ – духовний, культурний, соціальний, забезпечується процес формування самої людини, її гуманності. Смисли – елементи підживлення динамічної і континуальної єдності особистості та культури. Отже, гуманітарні науки підтримують цілісність культури, утверджують спільне підґрунтя людського буття, формують і

розвивають особистість, а також конституюють світогляд через осмислення багатограних характеристик, форм і способів буття.

6. Беручи за основу поняття “парадигма”, варто розрізняти “теорії-парадигми” і “схеми-парадигми”. Теорії-парадигми збігаються з Куновим визначенням цього феномену. Вони слугують підґрунтям для конструювання абстрактних схем-парадигм – узагальнених зразків, які відображають спільні для парадигм-теорій уявлення про предмет, принципи і методи пізнання.

7. Основними схемами-парадигмами постають природнича і гуманітарна, кожна з яких має свої специфічні риси. Природнича парадигма у гранично широкому значенні цього поняття налаштовує дивитися на сам-світ, а гуманітарна – на людино-світ (духовний, людиномірний, ціннісний).

8. Природнича наукова парадигма конституює образ фрагментованого буття. Головна риса гуманітарного знання – домінування цілісності досліджуваного предмета (явища, особистості тощо) над елементами, фрагментами. Саме ця риса дозволяє виокремити центральну категорію гуманітарної парадигми – смисл, який постає над об’єктами, фактами, об’єднуючи їх у цілісність.

9. У самих гуманітарних науках виокремлюються теорії-парадигми, які зорієнтовані на стандарти природничих наук, з акцентом на редукції до елементарних складників, функцій тощо (структурна лінгвістика, емпірична історіографія, психоаналіз), і теорії-парадигми, спрямовані не стільки на опис і пояснення об’єкта дослідження, скільки на його залучення у певне відношення, що задає його смислові координати: знання – освіта, ідеологія – історична епоха, політик – партія тощо (гуманістична педагогіка, феноменологічна соціологія, логотерапія).

10. Гуманітарнонаукова парадигма визначається сукупністю характерних рис усталених, вивірених науковою практикою зразків

гуманітарного знання, сформованих на широкому світоглядному фундаменті розуміння людиною себе і своєї діяльності у світі, що задає духовно-смысловий і людиномірно-ціннісний виміри досліджуваної предметної сфери.

11. Аналіз принципів гуманітарного пізнання, окреслених у працях Михайла Бахтіна (подолання опозиції суб'єкта й об'єкта; визнання причетної свідомості суб'єкта; розкриття потенційної сутності об'єктів пізнання в актуальній даності; плюралізм методологій гуманітарних наук; критерій глибини розуміння; історичність пізнання в контексті великого часу; позазнаходження суб'єкта пізнання тощо), дозволив розширити перелік загальнонаукових і специфічних рис гуманітарного знання. Такий підхід узгоджується з потенціалістичним розумінням сутності гуманітарнонаукового знання як зумовленого взаємодією того, хто пізнає, і того, що пізнається, їхнім обопільним взаємозбагаченням, у результаті якого розкриваються нові смислові горизонти людського світу.

12. У логіці та лінгвістиці смисл трактується як характеристика думки та її мовного вираження. Слово як носій певного значення відправляє нас до денотата – множини предметів або явищ, які позначаються цим словом. Відповідно, смисл слова пов'язаний із самим способом виокремлення такої множини предметів або явищ, виявляючи притаманні їм властивості. Систему взаємозв'язків слова називають смисловою структурою. Оскільки координати слова у цій структурі визначаються не лише мовою, текстом, а й знаннями людини, науковою картиною світу, оскільки мовно-логічний аналіз входить у проблемне поле філософії науки, набуваючи методологічного значення.

13. Поняття смислу в контексті психології постає, головне, в таких ракурсах: смисл як методологічний чинник опосередкування бінарних опозицій “суб'єкт – об'єкт”, “психічне – фізичне”, “внутрішнє –

зовнішнє”; як базовий мотиваційний чинник людського існування; як структурний компонент свідомості, сумірний або тотожний цінності.

14. В історії смисл розуміють, з одного боку, як філософську категорію (філософія історії), з іншого – як поняття в межах герменевтично-феноменологічної традиції (методологія історії). Смисл історичного буття може бути двох видів: об’єктивістськи-онтологічний та суб’єктивно-антропологічний. Розмежування філософії історії та науки історії під впливом позитивізму ознаменувало відмову від наукового дослідження смислу історії як цілісного, цілеспрямованого процесу, натомість смисл постає у джерелознавчому, теоретико-інтерпретаційному та загально-схематичному ракурсах. Гуманістичний і синергетичний підходи до розуміння смислу історії сумірні з інтегративними процесами в науці, виявляючи потенціал двобічної взаємодії гуманітарних і природничих наук.

15. Поняття смислу посіло чільне місце в інтерпретативній та феноменологічній соціології, заснованих на поєднанні методології гуманітарних наук з емпіричною верифікацією та каузальним поясненням. “Смислові” категорії людського досвіду застосовують у дослідженні соціальних феноменів, оскільки соціальний світ від самого початку постає світом смислів: смислом наділені як дії людини (з погляду мотивів і цілей), так і об’єкти культури (в контексті їхнього призначення). Розуміння смислу загалом можливе завдяки інтерсуб’єктивності соціального світу.

16. У когнітології визначення смислу як концепту зі складною внутрішньою структурою дозволяє розширити пізнавальну сферу гуманітарних наук, не втрачаючи методологічної єдності різноманітних досліджень. Концепт смислу постає міждисциплінарним феноменом.

17. Смисл як філософську категорію можна визначити як метаорієнтир, згідно з яким вибудовується стратегія людського буття.

Пошук такого орієнтиру завжди імпліцитно пов'язаний з пошуками абсолютних первнів. Смысл, з одного боку, усвідомлюється суб'єктом пізнання особистісно, а з іншого – постає вектором, спрямованим на цілі та цінності, що мають об'єктивне, незалежне від суб'єкта значення.

18. Поняття смыслу – серцевина гуманітарнонаукових парадигм, оскільки здатність наділяти смыслом дійсність довкола себе – сутнісна характеристика людини, глибина якої значно переважає можливості раціональності. Осмыслення не вичерпується лише раціональним пізнанням, – це щабель, на якому сходяться до одного центру розум, віра, інтуїція, здоровий глузд і почуття. Смысл передбачає вихід за горизонт утилітарних пізнавальних потреб у цілісність світу, в якому людське – лише частка поряд із природним і культурним.

19. Ми розрізняємо три типи раціональності: логіко-фактуальний, нормативний і смысловий. Логіко-фактуальний тип притаманний класичній науці. Його теоретичний і методологічний взірєць – фізика. Нормативний тип раціональності втілений у некласичній науці, коли внутрішні трансформації природничого та математичного знання збігаються з часом конституювання соціогуманітарних наук (історії, соціології, психології тощо). Увага дослідників акцентується на суб'єкті пізнання та на знаннях, які передують пізнанню об'єкта. У постнекласичній науці на тлі процесу інтеграції, зростання кількості міждисциплінарних досліджень, екстраполяції методів одних галузей пізнання на інші формується смысловий тип раціональності. Категорія смыслу об'єднує факти, знання, засоби, цінності, цілі, результати пізнання у цілісність із нелінійними характеристиками. Це не вертикальний зв'язок, який пронизує процес пізнання знизу догори чи навпаки, а щось на кшталт коду, що відтворюється на всіх етапах процесу, на різних рівнях. Смысловая раціональність сумірна із

соціокультурним запитом на формування цілісного гуманітарно-наукового знання – не окремо про світ і людину, а про людський світ.

20. Наукова творчість трактується як діяльність, зумовлена смисложиттєвими настановами особистості, як вияв свободи людських прагнень і водночас усвідомлення обмежень, накладених розумом на науковий розсудок. Гуманітарна парадигма знання передбачає принципово відкритий і незавершений характер об'єктів пізнання, оскільки творчий пізнавальний процес не припиняється зі створенням нового знання – це континуум породження смислу, розуміння, інтерпретації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Автономова Н. С. Рассудок – Разум – Рациональность / Н. С. Автономова. – М. : Наука, 1988. – 287 с.
2. Алимуратов О. А. Значение, смысл, концепт и интенциональность (Система корреляций) : дис. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Олег Алимуратович Алимуратов. – Ставрополь, 2004. – 544 с.
3. Альчук М. Філософсько-правові проблеми у дисертації «Gesellschaft und Einzelwesen...» Богдана Кістяківського / Марія Альчук // Sententiae. – Вінниця : ВНТУ, 2010. – XXIII (№ 2). – С. 173–186.
4. Андреева Л. С. Гуманистический смысл исторического бытия : автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Андреева Людмила Сергеевна ; Иван. гос. ун-т. – Иваново, 2007. – 23 с.
5. Апель К.-О. Трансформация философии / Карл-Отто Апель ; пер. с нем. В. Куренной, Б. Скуратов. – М. : Логос, 2001. – 344 с.
6. Аршинов В. И. Когнитивные основания синергетики / В. И. Аршинов, В. Г. Буданов // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве / сост. и отв. ред. В. А. Копчик. – М. : Прогресс-Традиция, 2002. – С. 67–108.
7. Аршинов В. И. Событие и смысл в синергетическом измерении / Владимир Иванович Аршинов // Событие и смысл (Синергетический опыт языка) / ред. : Л. П. Киященко, П. Д. Тищенко. – М. : ИФ РАН, 1999. – С. 11–38.
8. Афанасьев А. И. Гуманитаристика и ее парадигмы [Электронный ресурс] / А. И. Афанасьев // Гуманитарные научные исследования. – 2013. – № 6. – Режим доступа : <http://human.snauka.ru/2013/06/3353>.
9. Ахутин А. В. Понятие “природа” в античности и в Новое время (“фюсис” и “натура”) / А. В. Ахутин. – М. : Наука, 1988. – 208 с.

10. *Барт Р. Две критики / Ролан Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Ролан Барт; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с. – С. 262–268.*
11. *Барт Р. Основы семиологии / Ролан Барт ; пер. с фр. // Структурализм: «за» и «против» / Пер. с англ., фр., нем., чешск, польск. и болг. яз. ; под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. – М. : Прогресс, 1975. – С. 114–163.*
12. *Барт Р. Структурализм как деятельность / Ролан Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Ролан Барт ; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с. – С. 253–262.*
13. *Барт Р. Что такое критика? / Ролан Барт // Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / Ролан Барт; пер. с фр. ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с. – С. 269–275.*
14. *Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / сост. С. Г. Бочаров; текст подгот. Г. С. Бернштейн, Л. В. Дерюгина; прим. С. С. Аверинцева, С. Г. Бочарова. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.*
15. *Бевзенко Л. Д. Постнеклассическая наука – возможность социальных проекций / Л. Бевзенко // Постнеклассика: философия, наука, культура : [коллект. моногр.] ; отв. ред. Л. П. Киященко, В. С. Степин. – СПб : Изд. дом “Миръ”, 2009. – С. 539–563.*
16. *Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л. Д. Бевзенко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2002. – 437 с.*
17. *Белов В. А. Ценностное измерение науки / В. А. Белов. – М. : Идея-Пресс, 2001. – 284 с.*
18. *Белый А. О смысле познания / Андрей Белый. – Мн. : ТПЦ «Полифакт», 1991. – 64 с.*

19. *Бергзон А.* Вступ до метафізики [Електронний ресурс] / Анрі Бергзон; пер. з фр. Є. Яворовського. – Коломия : Галицька накладня Якова Оренштайна, 1913. – 80 с. – Режим доступу : https://archive.org/stream/cihm_65619#page/n27/mode/2up
20. *Бердяев Н.* Смысл творчества (опыт оправдания человека) / Николай Бердяев. – М. : Изд-во Г.А.Лемана и С.И.Сахарова, 1916. – 358 с.
21. *Беседина Н. А.* Методологические аспекты современных когнитивных исследований в лингвистике [Электронный ресурс] / Н. А. Беседина // Научные ведомости БелГУ. Серия: Философия. Социология. Право. – 2010. – № 14. – С. 31–37.
22. *Беседина Н. А.* Морфологически передаваемые концепты : монография / Наталья Анатольевна Беседина ; Федеральное агентство по образованию ; Институт языкознания РАН ; Тамб. гос. ун-т им. Г. Р. Державина; Белгор. гос. ун-т. – М. ; Тамбов : Изд-во ТГУ; Белгород : Изд-во БелГУ, 2006. – 214 с.
23. *Богачов А.* Досвід і сенс : монографія / Андрій Богачов ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія», Центр європейських гуманіт. досліджень. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. – 336 с.
24. *Бодрийяр Ж.* Симулякры и симуляция [Текст] / Жан Бодрийяр ; пер. О. А. Печенкина. – Тула, 2013. – 204 с.
25. *Бойко Н. В.* Гуманитарные универсалии в современном культурном пространстве [Электронный ресурс] / Н. В. Бойко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2010. – № 910. – Вип. 60. – Част. I. – С. 375–379. – Сер. : Філологія; Режим доступу : http://www-philology.univer.kharkov.ua/nauka/nauk_podii/konf_bykova_bojko.pdf
26. *Бондарко А.В.* Грамматическое значение и смысл / А. В. Бондарко. – М. : Наука, 1978. – 176 с.

27. *Братерська-Дронь М. Т.* Наукова і художня творчість: досвід взаємодії / М. Т. Братерська-Дронь // Матеріали міжнар. наук.-практич. конф. “Обдарована особистість: пошук, розвиток, допомога” (Київ, 27–29 квітня 1998 р.). – К. : Гнозис. – 1998. – С. 62–63.
28. *Братерська-Дронь М. Т.* Творчість як визначальна константа ноосферного процесу у філософії космізму / М. Т. Братерська-Дронь // Матеріали міжнар. наук. конф. “Творчість у контексті розвитку людини” (Київ, 23–24 травня 2003 р.). – К. : Асоціація “Акрополь”, 2003. – Ч. I. – С. 3–4.
29. *Бронник Л. В.* Концепт как динамический феномен: нейрокогнитивные основания / Л. В. Бронник // Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах : сб. ст. участников IV междунар. науч. конф. (Челябинск, 25-26 апр. 2008 г.). – Челябинск : ООО «Изд-во РЕКПОЛ», 2008. – Т. 1 / [редкол. : д. филол. н., проф. Л. А. Нефедова (отв. ред.) и др.]. – С. 56–60.
30. *Буданов В. Г.* Методология синергетики в постнеклассической науке: принципы и перспективы / В. Г. Буданов // Постнеклассика: философия, наука, культура / Отв. ред. Л.П. Киященко, В.С. Степин. – СПб. : Издательский дом «Мирь», 2009. – С.361–396.
31. *Бурбело В. Б.* Дискурс і смисл / В. Б. Бурбело // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2009. – Вип. 42 : Іноземна філологія. – С. 4–7.
32. *Бургин М. С.* Аксиологические аспекты научных теорий / М. С. Бургин, В. И. Кузнецов. – К. : Наук. думка, 1991. – 179 с.
33. *Буров В. А.* Гуманитарные основания науки: фактор нередуцируемой сложности знания в экономике [Электронный ресурс] / В. А. Буров. – Режим доступа : <http://iph.ras.ru/uplfile/admins/biblio/ps/ps18/resume.pdf>

34. *Буруковська Н. В.* Аксіологічний вимір методологічних тенденцій гуманітарного знання : автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. філос. наук: спец. 09.00.02 «Діалектика та методологія пізнання» / Буруковська Наталія Василівна ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.
35. *Вдовина Г. В.* Метафізика Франсиско Суареса: сущеє как таковое (ens ut sic) – предмет и центральное понятие метафизики : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.03 "История философии" / Вдовина Галина Владимировна. – М., 2004. – 186 с.
36. *Вебер М.* "Объективность" социально-научного и социально-политического познания / Макс Вебер // Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 345–415. – (Серия «Социологич. мысль Запада»).
37. *Вебер М.* Наука как призвание и профессия / Макс Вебер // Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер; пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; предисл. П. П. Гайденко. – М. : Прогресс, 1990. – С. 707–735
38. *Вебер М.* Сенс «свободи від оцінок» у соціальних науках / Макс Вебер // Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Макс Вебер; пер. з нім. Олександр Погорілий. – К. : Основи, 1998. – С. 264–309.
39. *Величковский Б. М.* Первая всесоюзная конференция по когнитологии [Электронный ресурс] / Б. М. Величковский, Н. В. Чудова. – Режим доступа : <http://www.voppsy.ru/issues/1986/865/865185.htm>
40. *Вестель Ю.* «Категорії» 1–5: Оригінал і три переклади / Ю. Вестель, І. Листопад, О. Панич // Філософська думка. – К. : Наук. думка, 2012. – № 1. – С. 26–58.

41. *Вітгенштайн Л.* Tractatus Logico-Philosophicus; Філософські дослідження / Людвіг Вітгенштайн ; пер. з нім. Є. Поповича. – К. : Основи, 1995. – 311 с.
42. *Возняк В.* Творчість у форматі “псевдо” / Володимир Возняк // Людина і світ: способи та аспекти взаємовпливів (Тези Міжнар. каук. Конф. “XXIV Читання, присвячені пам’яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського”, Львів, 10–11 лютого 2012 року) / відп. ред. В. Л. Петрушенко; редагув. – Є. Г. Бразуль-Брушковський. – Львів : Ліга-Прес, 2012. – С. 41–43.
43. *Выготский Л. С.* Мышление и речь / Л. С. Выготский. – Изд. 5, испр. – М. : Лабиринт, 1999. – 352 с.
44. *Гавриленко С. В.* Постнеклассические ориентации в культуре (Методологический анализ) : автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Гавриленко Светлана Владимировна ; Рост. гос. ун-т. – Ростов-на-Дону : Изд-во ДГТУ, 2000. – 24 с.
45. *Гадамер Х.-Г.* Истина и метод: Основы филос. герменевтики / Х.-Г. Гадамер; пер. с нем., общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
46. *Гайденко П. П.* Научная рациональность и философский разум / П. П. Гайденко. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 528 с.
47. *Гайденко П. П.* Проблема рациональности на исходе XX века / П. П. Гайденко // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 3–14.
48. *Гасяк О.* Місце і роль інтуїції в науковому дослідженні / Орест Гасяк // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. — Чернівці : Рута, 2010. – Вип. 504–505 : Філософія. – С. 12–16.
49. *Гасяк О.* Епістемний потенціал парадигмального знання в науковому дослідженні / Орест Гасяк // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 602-603 : Філософія. – С. 46–52.

50. *Голов А. А.* Сторонники старых идей уходят со сцены. Психология и новые идеалы научности (материалы "круглого стола") [Электронный ресурс] / А. А. Голов // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 3–43. – Режим доступа : <http://psyberlink.flogiston.ru/internet/bits/psychsci5.htm>
51. *Гончаров С. А.* Гуманитарные технологии в образовании и социальной сфере [Электронный ресурс] / С. А. Гончаров // Universum: Вестник Герценовского университета. – 2008. – Вып. № 5. – С. 9–15. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/gumanitarnye-tehnologii-v-obrazovanii-i-sotsialnoy-sfere>
52. *Григорків І. Р.* Людський чинник у науковій картині світу / І. Р. Григорків // Наук. вісник Чернівець. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 309–310 : Філософія. – С. 282–284.
53. *Григорків І. Р.* Наукова творчість і цінність науки / І. Р. Григорків // Наук. вісник Чернівець. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2005. – Вип. 249–250 : Філософія. – С. 136–141.
54. *Грицаєнко П. М.* Теоретико-пізнавальні особливості гуманітарних наук / П. М. Грицаєнко // Філософські проблеми гуманітарних наук : альманах. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2009. – № 14–15. – С. 196–202.
55. *Губерський Л. В.* Сучасна філософія гуманітарного знання: парадигми і дискурси / Л. В. Губерський // Педагогічна і психологічна науки в Україні (до 15-річчя АПН України) / ред. кол. Сухомлинська О. В., Бех І. Д., Луговий В. І. – К. : Педагогічна думка, 2007. – Т. 4. Педагогіка і психологія вищої школи. – С. 128 – 142.
56. Гуманитарные и естественные науки: проблемы синтеза : материалы Всеросс. науч. конф. (Москва, 3 апреля 2012 г.) [текст + электронный ресурс] / Центр пробл. анализа и гос.-упр. проект. – М. : Научный эксперт, 2012. – 720 с. + электронный ресурс (с. 721–1427). – Режим доступа : http://rusrand.ru/files/13/08/08/130808051931_BLOK.pdf

57. Гуманітарно-наукове знання: розмаїття парадигм : матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 14-15 жовт. 2013 р.) / М-во освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2013. – 376 с.
58. Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми : матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 7-8 жовт., 2011 р.) / М-во освіти і науки України, Чернівецький нац. ун-т. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – 448 с.
59. Гусев С. С. Гуманитарное познание: от универсальных ценностей к типовому поведению / С. С. Гусев // Философские науки. – 2008. – № 12. – С. 19–33.
60. Гусев С. С. Проблема понимания в философии : философско-гносеологический анализ / С. С. Гусев, Г. Л. Тульчинский. – М. : Политиздат, 1985. – 192 с.
61. Гусев С. С. Рациональность и осмысление коммуникативных действий / С. С. Гусев // Рациональность и коммуникация : сб. ст. – СПб., 2008. – С. 51–59.
62. Гусев С. С. Философия науки: интеграция знаний / С. С. Гусев // Мысль. – СПб. : Изд-во СПб. ун-та, 2008. – Ст. 1(7). – С. 84–97.
63. Гуссерль Э. Картезианские медитации / Эдмунд Гуссерль ; пер. с нем. В. И. Молчанова. – М. : Академический Проект, 2010. – 229 с.
64. Делёз Ж. Логика смысла; Фуко М. *Theatrum philosophorum* / Ж. Делёз ; М. Фуко ; пер. Я. Я. Свирского ; науч. ред. А. Б. Толстов. – М. : Раритет, Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 480 с.
65. Делёз Ж. Различие и повторение / Ж. Делёз ; пер. с фр. Н. Б. Маньковской и Э. П. Юровской. – СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1998. – 384 с.

66. Демидова О. Р. Гуманитаристика, гуманитарное знание, гуманитарные науки [Электронный ресурс] / О. Р. Демидова // Вестник Герценовского университета. – СПб., 2009. – Вып. 11. – Режим доступа : http://cyberleninka.ru/article/n/gumanitaristika-gumanitarnoe-znanie-gumanitarnye-nauki#_=_
67. Демістифікація масових відкритих онлайн-курсів [Електронний ресурс] / Jeffrey j. Selingo ; пер. Володимира Волченка. – Режим доступу : http://prometheus.org.ua/demystifying_moocs/
68. Деррида Ж. Диссеминация / Ж. Деррида; пер. с фр. Д. Кралечкина. – Екатеринбург : У-Фактория, 2007. – 608 с.
69. Дильтей В. Собрание сочинений : в 6 т. / В. Дильтей ; под ред. А. В. Михайлова и Н. С. Плотникова. – М. : Три квадрата, 2000. – Т. 3 : Построение исторического мира в науках о духе / пер. с нем. под ред. В. А. Куренного. 2004. – 419 с.
70. Добренёв В. Основные парадигмы и перспективы в социологии [Электронный ресурс] // История зарубежной социологии / В. Добренёв, А. Кравченко. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/dobr/03.php
71. Добронравова І. С. Філософія та методологія науки : підручник / І. С. Добронравова, Л. І. Сидоренко. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 223 с.
72. Доброродный Д. Г. Взаимодействие естественных и социально-гуманитарных наук как предмет философско-методологической рефлексии [Электронный ресурс] / Д. Г. Доброродный, О. Г. Шаврова // Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки : сб. науч. ст.; редкол. : В. Ф. Берков [и др.]. – Минск, 2012. – С. 251–258. – Режим доступа : <http://www.bsu.by/Cache/pdf/417613.pdf>

73. *Долженко В. Ю.* Становление категории "смысл" как проблема историко-психологического исследования : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Долженко Виктория Юрьевна; Барнаульский гос. пед. ун-т. – М. : РГБ, 2003. – 153 с. (Из фондов Российской Государственной библиотеки)
74. *Дройзен И. Г.* Историка. Лекции об энциклопедии и методологии истории / Иоганн Густав Дройзен ; ред. кол. серии «HISTORICA», В. П. Сальников (председатель) – СПб. : Владимир Даль, 2004 – 583 с.
75. *Дугин А. Г.* Эволюция парадигмальных оснований науки / А. Г. Дугин. – М. : Арктогея, 2002. – 412 с.
76. *Дьяков А. В.* Философия пост-структурализма во Франции / А. В. Дьяков. – Нью-Йорк : Северный Крест, 2008. – 364 с.
77. *Ельмслев Л.* Прологомены к теории языка / Л. Ельмслев ; пер. с англ. ; сост. В. Д. Мазо. – М. : КомКнига, 2006. – 248 с. – (Лингвистическое наследие XX века.)
78. *Етика науки: виклики сучасності [Текст] : монографія / [М. М. Кисельов та ін.] ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. - Ніжин : Лисенко М. М. [вид.], 2014. - 246 с.*
79. *Желтов А.* Африканистика, гуманитарные науки и научная парадигма Н. М. Гиренко [Электронный ресурс] / Александр Желтов // Антропологический форум. – № 14. – Online. – Режим доступа : <http://anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/014online/zhelto.pdf>

80. *Жукова О. И.* Смысл как необходимое условие бытия самости человека [Электронный ресурс] / О. И. Жукова, В. Д. Жуков // Международный день философии (World Philosophy Day) ЮНЕСКО в Кузбассе – 2010: Философия как вечная актуализация смысла : сборник научных статей по материалам заочной российской конференции г. Кемерово / отв. ред.: В. И. Красиков и В. П. Щенников. – Кемерово : КемГУ, 2010 – 168 с. – Режим доступа : http://tomb-raider6.narod.ru/lib/mm/mezhdunarodnyj_den_filosofii_jyne/zhukova_o.i._zhukov_v.d._smysl_ka.html
81. *Завершинский К. Ф.* Культура и культурология в жизни общества : учебное пособие / К. Ф. Завершинский ; под научн. ред. В. П. Большакова. – Великий Новгород : НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2000. – 92 с.
82. *Задубрівська О.* Концепт методології повторення в постмодернізмі Мішеля Фуко / О. Задубрівська, Я. Козьмук // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 534–535 : Філософія. – С. 17–22.
83. *Зайцева Н. В.* Когнитивные основания семантической теории Э. Гуссерля (на материале «Логических исследований») [Электронный ресурс] / Н. В. Зайцева // Я. (А. Слинин) и МЫ: к 70-летию профессора Ярослава Анатольевича Слинина / отв. ред. А. И. Мигунов. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2002. – С. 179–193. – (Серия «Мыслители». Вып. X). – Режим доступа : <http://anthropology.ru/ru/texts/zaizeva/slinin.html>

84. *Заречнева Е. Н.* Методическая интерпретация концептуального анализа / Е. Н. Заречнева // Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах: сб. ст. участников IV междунар. науч. конф. (Челябинск, 25-26 апреля 2008 г.). – Т. 1 / [редкол. : д. филол. н., проф. Л. А. Нефедова (отв. ред.) и др.] – Челябинск : ООО «Изд-во РЕКПОЛ», 2008. – С. 112–116.
85. *Зиммель Г.* Избранное / Георг Зиммель. – М.: Юрист, 1996. – Том 1: Философия культуры. – 671 с.
86. *Зиновьев С. В.* Философский анализ природы исторической науки : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.08 «Философия науки и техники» / Зиновьев Станислав Валерьевич. – М., 2006. – 163 с.
87. *Зинченко В. П.* Живые метафоры смысла // Методология психологии: проблемы и перспективы / Под общ. ред. В. П. Зинченко ; науч. ред. Т. Г. Щедрина. – М., СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2012. – С. 29–50.
88. *Иванов И.* Анатомия одной новости, или Как на самом деле физики изучают элементарные частицы [Электронный ресурс] / Игорь Иванов. – Режим доступа : <http://elementy.ru/lib/430431>
89. *Ивин А. А.* Логика : учебник для гуманитарных факультетов [Электронный ресурс] / А. А. Ивин. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 2002. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/ivina01/txt06.htm>
90. *Ивин А. А.* Проблема понимания природы и понятие детерминизма [Электронный ресурс] / Александр Архипович Ивин // Эпистемология & Философия науки. – Т. XV. – № 1. – 2008. – С. 15–33. – Режим доступа : <http://journal.iph.ras.ru/node/137>
91. *Игнатова В. А.* Концепции современного естествознания : учеб. пособие [Электронный ресурс] / В. А. Игнатова ; Тюм. гос. ун-т ; Ин-т дистанц. образования. – Тюмень : Истина, 2005. – 303 с. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Science/ignatova/04.php

92. *Игнатъев Д. Ю.* В поисках смысла: проблема методологии гуманитарного знания [Электронный ресурс] / Д. Ю. Игнатъев – Режим доступа :
http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CBsQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.psu.ru%2Fpsu%2Ffiles%2F4802%2Fignatev.doc&ei=z1glVeToG8fnygOfloGYAQ&usg=AFQjCNEAhwqyR_euD5Wn_x8HJsQGIB72Rg&sig2=H1lK_1FiCLYPeK-v0gUOMA&bvm=bv.90237346,d.bGQ&cad=rjt
93. *Ильин В. В.* Философия науки / В. В. Ильин. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 360 с.
94. *Ипполитов Г. М.* К вопросу о синергетическом подходе в исторических и историографических исследованиях / Г. М. Ипполитов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Самара, 2010. – Т. 12. – № 2. – С. 207–216.
95. *Кабиров Ф. З.* Обоснование инновационной практики соучастного взаимодействия преподавателя и студента–практического психолога в вузовском образовании [Электронный ресурс] / Ф. З. Кабиров // Электронный научный журнал «Вестник Омского государственного педагогического университета». – Вып. 2006. – Режим доступа : <http://www.omsk.edu/volume/2006/ped-psych/>
96. *Калинин Э. Ю.* Разум на пороге III тысячелетия : учеб. пособие по курсу "Философия" / Э. Ю. Калинин, В. Г. Попов ; под ред. А. Л. Андреева ; М-во общ. и проф. образования РФ. ; Моск. энерг. ин-т (Техн. ун-т). – М. : Изд-во МЭИ, 1998. – 32 с.
97. *Кант И.* Избранные мысли Канта, выбранные Л. Н. Толстым / И. Кант ; пер. с нем. С. А. Порецкого. – М. : Посредник, 1906. – 77 с.
98. *Кант И.* Пролегомени до кожної майбутньої метафізики, яка може постати як наука / Імануель Кант ; пер. з нім. В. Терлецького. – К. : ППС–2002, 2005. – 178 с.

99. *Касавин И. Т.* Смысл как проблема эпистемологии и науки [Электронный ресурс] / Илья Теодорович Касавин // Эпистемология & Философия науки. – 2007. – Т. XIII. – № 3. – С. 14–42. – Режим доступа : <http://journal.iph.ras.ru/3-07.doc>
100. *Кассирер Э.* Философия символических форм: в 3 тт. / Пер. с нем. С. А. Ромашко. – М. – СПб. : Университетская книга, 2002. – Том 1: Язык. – 272 с. ; Том 2: Мифологическое мышление. – 280 с. ; Том 3: Феноменология познания. – 398 с.
101. *Кебуладзе В.* Феноменологія і герменевтика як методологічні стратегії в сучасній українській філософії та гуманітаристиці / Вахтанг Кебуладзе // Філософія освіти. – 2013. – № 1 (12). – С. 128–139.
102. *Кизима В. В.* Постнеклассические практики: рефлексивность и управление / В. В. Кизима // Вопросы философии. – М. : Наука, 2010. – № 10. – С. 54–65.
103. *Кизима В.* Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання / В. Кизима // Вісник НАН України. – К. : Академперіодика, 2001. – №5. – С.13–25.
104. *Киридон А.* Мікроісторія в постмодерному зарубіжному дискурсі / Алла Киридон, Сергій Троян // Історична панорама : зб. наук. ст. ЧНУ. Спеціальність «Історія». – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 6. – С. 102–115.
105. *Кисельов М.* Концепція “єдиної науки”: філософсько-методологічний аспект / М. Кисельов // Філософські діалоги. – 2010. Вип. 4. – Ч. 1: Філософсько-антропологічні читання: творча спадщина В.І. Шинкарука та сьогодення. – К., 2010. – С. 122–138. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/28594/1-Kiselev.pdf?sequence=1>

106. *Кисельов М. М.* Концептуальні виміри екологічної свідомості : Монографія / М. М. Кисельов, В. Л. Деркач, Т. В. Гардашук, А. В. Толстоухов, Ф. М. Канак; НАН України. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди, Благод. орг. "Центр практ. філос.". – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 312 с.
107. *Кисельов М. М.* Феномен соціоприродних систем. Світоглядно-методологічні нариси : [монографія] / М. М. Кисельов, Л. О. Боровська, В. Л. Деркач, Т. В. Гардашук, К. Є. Зарубицький, С. І. Грабовський; НАН України, Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2009. - 284 с.
108. Кізіма В. В. Причинна та метапричинна раціональності: необхідність синтезу [Текст] / В. В. Кізіма // Філософська думка. – К. : Наук. думка, 2005. – № 3. – С. 18–41.
109. *Клачков П. В.* Понятие гуманитарных технологий в системе социально-философских категорий [Электронный ресурс] // Современные проблемы науки и образования. – 2012. – № 3. – Режим доступа : www.science-education.ru/103-6452
110. *Князева Е. Н.* Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб. : Алетейя, 2002. – 414 с.
111. *Козьмук Я.* Нелінійний проект постмодернізму Ж. Дериди / Я. Козьмук, У. Тимошенко // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – Вип. 706–707 : Філософія. – С. 203–208.
112. *Колінгвуд Р.* Ідея історії / Пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
113. *Колісник О. П.* Психологія духовного саморозвитку особистості : монографія / О. П. Колісник. – Луцьк : ВВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 387 с.

114. *Колісник О. П.* Траєкторії духовного саморозвитку особистості [Електронний ресурс] / О. П. Колісник // Освіта та розвиток обдарованої особистості. – 2013. – № 1. – С. 29–37. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Otros_2013_1_8.pdf
115. *Конев В. А.* Социальная философия: учеб. пособие для студ. гуманитарных специальностей / В. А. Конев; Федеральное агентство по образованию. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 2006. – 287 с.
116. Концепція гуманітарного розвитку України на період до 2020 року (Проект) [Електронний ресурс] / НАН України. – К., 2012. – 39 с. – Режим доступу до тексту : http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&cad=rja&uact=8&ved=0CBwQFjAA&url=http%3A%2F%2Fadm.km.ua%2Fdoc%2Fdoc862_100712.doc&ei=VvP6VKDfHsaqywP63oHYDQ&usg=AFQjCNHrh9NPrCJgrxkgaj_wmPQzd8Pj6Q&bvm=bv.87611401,d.ZGU
117. *Коткова А. В.* Онто-гносеологические аспекты целостности человека: опыт философского анализа : автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. филос. наук: спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Александра Валентиновна Коткова ; Магнитог. гос. ун-т. – Магнитогорск, 2006. – 22 с.
118. *Кримський С. Б.* Запити філософських смислів / Сергій Борисович Кримський. – К. : ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
119. *Крист К.* Иоганн Густав Дройзен [Электронный ресурс] / Карл Крист ; пер. Э. Д. Фролова // Публикации Центра антиковедения СПбГУ. – Режим доступа : <http://centant.spbu.ru/centrum/publik/frolov/frol031.html#35>
120. *Крымский С.* Ценностно-смысловой универсум как предметное поле философии / Сергей Крымский // Философская и социологическая мысль. – 1996. – № 3–4. – С. 102–116.

121. *Кубрякова Е. С.* Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
122. *Кузнєцов В.* Про стан та перспективи розвитку методологічних досліджень науки / Володимир Кузнєцов // Філософська думка. – К. : Наук. думка, 2005 – № 6. – С. 3–31.
123. *Кузьменко Н. А.* Когнитивная функция внеконцептуальной метафоры в метаязыке категориального аппарата новых научных парадигм рубежа веков / Н. А. Кузьменко // Наука, искусство, образование в культуре III тысячелетия : материалы Междунар. науч. конф., г. Волгоград, 10-11 апреля 2002 г. – Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2003. – 356 с.
124. *Куренкова Р. А.* Диалоги философов в Азии / Р. А. Куренкова // Вестник Российского философского общества. – 2008. – № 4(48). – С. 16–27.
125. *Лабащук М.* Гуманитарный смысл: термин или свободное словосочетание? / Михайло Лабащук // *Studia Methodologica* : наук. зб. – Тернопіль : ТДПУ, 2004 – Вип.14 – С. 22–27.
126. *Лебедев С. А.* Философия науки: Словарь основных терминов [Электронный ресурс] / С. А. Лебедев. – М. : Академический Проект, 2004. – 320 с. – Режим доступа : <http://terme.ru/dictionary/905/word/intersubektivnost>
127. *Леві-Строс К.* Первісне мислення / Клод Леві-Строс. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 324 с.
128. *Лёдин В.* Сравнение парадигм Школы гуманитарной соционики и Школы системной соционики : доклад на XXII Междунар. конфер. по соционике, Киев, 21.09.2006 г. [Электронный ресурс] / В. Лёдин. – Режим доступа : <http://socionics.kiev.ua/articles/methodology/cmppar/>

129. *Лейбниц Г. В.* Сочинения в 4-х томах / Г. В. Лейбниц. – М. : Мысль, 1982–1989. – Т. 3 / Ред. и сост. тома, авт. вступ. статей и прим. Г. Г. Майоров и А. Л. Субботин ; пер. с лат. и фр. Я. М. Боровского, Г. Г. Майорова, Н. Л. Федорова и др. ; Академия наук СССР. Институт философии. – М. : Мысль, 1984. – 734 с. – (Серия «Филос. наследие», т. 92).
130. *Лейси Х.* Свободна ли наука от ценностей? Ценности и научное понимание / Хью Лейси ; пер. с англ. под ред. В. А. Яковлева. – М. : Логос, 2001. – 360 с.
131. *Лекторский В. А.* Научное и вненаучное мышление: скользящая граница / Владислав Александрович Лекторский // Наука: возможности и границы. – М. : Наука, 2003. – С. 20–35.
132. *Лекторский В. А.* Эпистемология классическая и неклассическая / В. А. Лекторский. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
133. *Леонтьев В. В.* Экономические эссе / В. В. Леонтьев. – М. : Прогресс, 1991. – 412 с.
134. *Леонтьев Д. А.* Психология смысла: природа, структура и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
135. *Лиотар Ж.-Ф.* Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар ; пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. : Институт экспериментальной социологии, Спб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
136. *Лук'янець В. С.* Науковий світогляд на зламі століть / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська, О. Я. Мороз. – К. : ПАРАПАН, 2006. – 288 с.
137. *Лунячек В.* Компетентнісний підхід як методологія професійної підготовки у вищій школі / Вадим Лунячек // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – № 1 (13). – С. 155–162.

138. *Лупандин И.* "Метафизические рассуждения" Франсиско Суареса и зарождение новоевропейской философии [Электронный ресурс] / Иван Лупандин. – Режим доступа : http://krotov.info/lib_sec/12_1/lup/andin_30.html
139. *Лупанов В. Н.* Социальные технологии в модернизации системы гуманитарного образования / В. Н. Лупанов // PR – технологии в информационном обществе : материалы 3-ей Всерос. науч.-практ. конференции (Санкт-Петербург, 26 февраля 2006 г.). – СПб. : Изд-во Политехнического ун-та, 2006. – С. 97–100.
140. *Лурия А. Р.* Язык и сознание [Электронный ресурс] / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1979. – 320 с. – Режим доступа : <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia2/luria/luria.htm>
141. Людина в сфері гуманітарного пізнання : монографія / відп. ред. Л. В. Губерський ; уклад. М. Ю. Зелінський. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1998. – 408 с.
142. *Мамардашвили М. К.* Эстетика мышления / М. К. Мамардашвили. – М. : Московская школа политических исследований, 2000. – 416 с. – (Серия «Культура, политика, философия»).
143. *Мамонтова Е. Н.* Гуманітаризація вищої освіти як технологія управління соціально-політичними процесами у період становлення «суспільства знання» [Електронний ресурс] / Е. Н. Мамонтова. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/NIEK_2006/Gosupravlenie/2_17575.doc.htm
144. *Мамчур Е. А.* Объективность науки и релятивизм: (К дискуссиям в современной эпистемологии) / Е. А. Мамчур. – М. : ЦОП Института философии РАН, 2004. – 242 с.
145. *Манекин Р. В.* Когнитивная стилометрия: к постановке проблемы [Электронный ресурс] / Р. В. Манекин. – Режим доступа : <http://www.rvmanekin.ru/?St=48&ChI=1>

146. *Манчул Б. В.* Інтегративні тенденції в науці: потенціал і форми актуалізації : автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. філос. наук : спец. 09.00.09 «Філософія науки» / Манчул Богдана Василівна ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2010. – 20 с.
147. *Марчук М.* Аксіологічний потенціал інтуїції в науковому пізнанні / Михайло Марчук, Світлана Мудра // Наук. вісник Чернівец. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 309–310 : Філософія. – С. 131–138.
148. *Марчук М.* Феномен евристики: інтуїтивне і дискурсивне у науковій творчості / Михайло Марчук, Світлана Мудра // Наук. вісник Чернівец. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2010. – Вип. 504–505 : Філософія. – С. 3–11.
149. *Марчук М.* Феномен і специфіка сучасної гуманітарно-наукової парадигми знання / Михайло Марчук, Світлана Мудра // Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми : матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці , 7-8 жовтня 2011 р.). – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 3–11.
150. *Марчук М. Г.* Аксіологія смислу / М. Г. Марчук // Проблема смислу у філософії та культурі російського Срібного віку : матеріали Міжнар. наук. конф. (Дрогобич, 15-17 травня 2008 р.). – Дрогобич : Ред.-вид. відділ Дрогоб. держ. педагог. ун-ту імені Івана Франка, 2008. – Вип. 14. – С. 61–67.
151. *Марчук М. Г.* Концепція В. Дільтея в інтерпретації критиків і послідовників / Михайло Марчук // Наук. вісник Чернівец. ун-ту. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – Вип. 466–467 : Філософія. – С. 15–20.
152. *Марчук М. Г.* Смисл і цінність / М. Г. Марчук // Наук. вісник Чернівец. ун-ту. – Чернівці : Рута, 1998. – Вип. 35 : Філософія. – С. 157–162.
153. *Марчук М. Г.* Ціннісні потенції знання / М. Г. Марчук. – Чернівці : Рута, 2001. – 319 с.

154. *Маслова В.* Лингвокультурология : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В. Маслова. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
155. *Матюшина І. І.* Комуникативна природа смислу : автореф. дис. на здоб. наук. ст. канд. філос. Наук : спец. 09.00.02 «Діалектика та методологія пізнання» / Матюшина Інна Іванівна ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2007. – 17 с.
156. *Махлин В. Л.* Второе сознание. Подступы к гуманитарной эпистемологии / В. Л. Махлин. – М. : Знак, 2009. – 632 с.
157. *Мерло-Понти М.* Феноменология восприятия / Морис Мерло-Понти ; пер. с фр. под ред. И. С. Вдовиной, С. Л. Фокина. – СПб. : Ювента, Наука, 1999. – 608 с.
158. *Микешина Л. А.* Значение идей Бахтина для современной эпистемологии / Л. А. Микешина // Философия науки. – М. : ИФ РАН, 1999. – Вып. 5 : Философия науки в поисках новых путей. – С. 205–228.
159. *Микешина Л. А.* Философия науки: Эпистемология. Методология. Культура. Хрестоматия : учебное пособие для вузов [Электронный ресурс] / Л. А. Микешина ; науч. ред. Т. Г. Щедрина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательский дом Международного ун-та в Москве, 2006. – 1000 с. – Режим доступа : <http://terme.ru/dictionary/988/word/intersubektivnost>
160. *Миронов В. В.* Специфика гуманитарного познания и философия как интерпретация (деконструктивизм или конструктивизм) / В. В. Миронов // Вестн. Моск. ун-та. – 1998. – № 6. – Сер. VII : Философия. – С. 3–29.
161. *Мудра С. І.* Інтуїція як засіб здійснення наукового відкриття / С. І. Мудра // Наук. вісник Чернівець. ун-ту. – Чернівці: Рута, 2009. – Вип. 462–463 : Філософія. – С. 93–97.

162. *Мудра С. І.* Креативний потенціал інтуїції в науці / С. І. Мудра // Наук. вісник Чернівець. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 412–413 : Філософія. – С. 148–151.
163. *Музыка О. Л.* Суб'єктно-ціннісна детермінація творчої обдарованості / О. Л. Музыка // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – Житомир, 1998. – № 1. – С. 53–57.
164. *Нагірняк А. Я.* Гуманітаризація вищої технічної освіти: мета і завдання [Електронний ресурс] / А. Я. Нагірняк // Актуальні проблеми гуманітарних і соціальних наук : матеріали другої універ. конф. молодих науковців, Львів, 17 червня 2010 р. / укл. І. Я. Хома ; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Л., 2010. – С. 67–72. – Режим доступу : <http://konesh.ru/materiali-drugoyi-universitetsekoyi-konferenciyi-molodih-n-stranica-8.html>
165. Наука и квазинаука / под ред. В. М. Найдыша [В. М. Найдыш, Е. Н. Гнатик, В. Н. Данилов и др.]. – М. : Альфа-М, 2008. – 320 с.
166. *Новикова Т.* Системная когнитология: Трансдисциплинарный подход к познанию / Т. Новикова. – LAP LAMBERT Academic Publishing, 2012. – 136 с.
167. *Новіков Б. В.* Творчість як спосіб здійснення гуманізму : монографія / Б. В. Новіков – К. : НТУУ «КПІ», 2006. – 308 с.
168. *Овсяннико-Куликовский Д. Н.* Психология мысли и чувства. Художественное творчество / Д. Н. Овсяннико-Куликовский // Литературно-критические работы : в 2 т. / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – М., 1989. – Т. 1 : Статьи по теории литературы ; Гоголь ; Пушкин ; Тургенев ; Чехов. – С. 57–123.
169. *Овчарук О. В.* Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири міжнародної спільноти / О. В. Овчарук // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. (Бібліотека з освітньої політики) / під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – С. 5–14.

170. *Озадовська Л. В.* Парадигма діалогічності в сучасному мисленні / Л. В. Озадовська. – К. : ПАРАПАН, 2007. – 164 с.
171. *Олюшина М. В.* Пространство сверх-рационализма / М. В. Олюшина // CREDO NEW (СПб.). – 2002. – № 2 (30). – С. 175–181.
172. *Охріменко Л. В.* Наукова творчість: можливість гуманістичного виміру [Текст] / Л. В. Охріменко // Мультиверсум : Філософський альманах : [зб. наук. праць] / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України. – К. : Український центр духовної культури, 2007. – Вип. 62. – С. 104–112.
173. *Павиленис Р. И.* Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка / Р. И. Павиленис. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
174. *Павлов А. В.* Логика и методология науки: Современное гуманитарное познание и его перспективы : учеб. пособие / А. В. Павлов. – М. : Флинта, Наука, 2010. – 344 с.
175. *Панфілов В. О.* Філософія гуманітарних наук як прояв духовної творчості [Електронний ресурс] / В. О. Панфілов // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара, 2011. – Вип. XIX. - С. 27–35 (Серія «Історія і філософія науки і техніки»). – С. 27–35. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/histori/50/6832-filosofiya-gumanitarnix-nauk-yak-proyav-duhovno%D1%97-tvorhosti.html>
176. Парадигма / В. Кузнєцов // Філософський словник / За ред. В. І. Шинкарука. – 2. вид. – К. : УРЕ, 1986. – С. 475.
177. *Перлов А. М.* История науки: введение в методологию гуманитарного знания : курс лекций / А. М. Перлов. – М. : Российский гос. гуманитарный ун-т, 2007. – 312 с.
178. *Перлов А. М.* Проблемы самоопределения гуманитарного знания [Электронный ресурс] / Аркадий Марксович Перлов // Учебные курсы. – Режим доступа : <http://www.aperlov.narod.ru/>

179. *Петрушенко В.* Експлікація поняття смислу (Філософсько-культурологічний аспект) / Віктор Петрушенко // Проблема смислу у філософії та культурі російського Срібного віку : матеріали Міжнар. наук. конф. (Дрогобич, 15-17 травня 2008 р.). – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогоб. держ. педагог. ун-ту імені Івана Франка, 2008. – Вип. 14. – С. 10–26.
180. *Пивоваров Д. В.* Часть и целое / Д. В. Пивоваров // Современный философский словарь / под общ. ред. д. филос. н. проф. В. Е. Кемерова. – 2-е изд., испр. и доп. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск : ПАНПРИНТ, 1998. – 1064 с.
181. *Повторева С. М.* Структурний підхід – структуралізм – постструктуралізм (еволюція методології та її поширення в гуманітарних студіях) : монографія / С. М. Повторева. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2010. – 336 с.
182. *Поліщук О. П.* Естетичні основи наукової творчості / О. П. Поліщук // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 38. – С. 229–234.
183. *Поліщук О. П.* Інтуїція: природа, сутність, евристичний потенціал : монографія / Олена Поліщук. – К. : ПАРАПАН, 2010. – 228 с.
184. *Пометун О. І.* Теорія та практика послідовної реалізації компетентнісного підходу в досвіді зарубіжних країн / О. І. Пометун // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. (Бібліотека з освітньої політики) / Під заг. ред. О. В. Овчарук. – К. : К.І.С., 2004. – С. 15–24.
185. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер ; пер. з англ. О. Коваленко. – К. : Основи, 1994. – Т. I : У полоні Платонових чарів – 444 с.

186. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер ; пер. з англ. О. Буценко. – К. : Основи, 1994. – Т. II : Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та послідовники – 494 с.
187. *Порус В. Н.* Рациональность. Наука. Культура [Электронный ресурс] / В. Н. Порус. – М., 2002. – Режим доступа : <http://www.lib.ru/FILOSOF/PORUS/racionalnost.txt>
188. Постмодернизм : энциклопедия / сост. и науч. ред. А. А. Грицанов, М. А. Можейко. – Минск : Интерпрессервис; Книжный дом, 2001. – 1040 с.
189. *Потебня А. А.* Из лекций по теории словесности. Басня, пословица, поговорка / А. А. Потебня. – Х. : Изд. М. В. Потебни, 1914. – II, 162 с.
190. *Починок Б.* Грані смислу / Борис Починок // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2006. – Вип. 301–302 : Філософія. – С. 77–82.
191. *Починок Б. В.* Вступ до філософії гуманітарних наук : навчальний посібник / Б. В. Починок, І. Б. Починок. – Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2013. – 384 с.
192. *Починок І.* Гуманітарно-епістемний потенціал принципу історизму / Ірина Починок // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці : Рута, 2008. – Вип. 412-413 : Філософія. – С. 46–50.
193. *Починок І.* Особливості гуманітарного ідеалу науковості / Ірина Починок // Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми : матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 7-8 жовтня 2011 р.). – Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2011. – С. 117–119.
194. *Пригожин И.* Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
195. *Пригожин И. Р.* Философия неустойчивости / И. Р. Пригожин // Вопросы философии. – 1991. – № 6. – С. 50–57.

196. *Радзиняк Т.* Вплив процесів гуманізації та гуманітаризації на становлення гуманітарно-наукової парадигми / Тетяна Радзиняк // Наук. вісник Чернівець. ун-ту. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2009. – Вип. 462-463 : Філософія. – С. 74–79.
197. *Рассел Б.* О пропозициях: что они собой представляют и каким образом обозначают [Электронный ресурс] / Бертран Рассел // Рассел Б. Философия логического атомизма / пер. В. А. Суровцев. – Томск : Водолей, 1999. – С. 109–145. – Режим доступа : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/Rass-prop.html>
198. *Ратников В.* Гуманитарная парадигма: к вопросу об определяющих характеристиках научности / Владимир Ратников, Наталья Краснонос // Гуманітарно-наукове знання: становлення парадигми : матеріали Міжнар. наук. конф. (Чернівці, 7-8 жовтня 2011 р.). – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2011. – С. 115–117.
199. *Рикер П.* Конфликт интерпретаций: очерки о герменевтике / Поль Рикер. – М. : Медиум, 1995. – 623 с.
200. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре / Генрих Риккерт ; пер. с нем. ; общ. ред. А. Ф. Зотова. – М. : Республика, 1998. – 413 с. – (Мыслители XX века).
201. *Рікер П.* Історія та істина / П. Рікер ; пер. з фр. В. Шовкуна ; наук. ред. Т. С. Голіченко. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», Університетське вид-во «Пульсари», 2001. – 396 с.
202. *Розов М. А.* О соотношении естественнонаучного и гуманитарного познания (проблема методологического изоморфизма) / М. А. Розов // Наукоеведение. – 2000. – № 4. – С. 141–166.
203. *Рошкулець Р.* Концепція наукових революцій Т. Куна в контексті постнекласичної раціональності / Роман Рошкулець // Наук. вісник Чернівець. ун-ту. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2012. – Вип. 602-603 : Філософія. – С. 59–63.

204. *Роцин Д. Г.* Генеза та розвиток категорії "смысл" в гуманітарних науках та соціології // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : збірник наукових праць / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2011. – Вип. 12. – С. 18–25.
205. *Рубанець О. М.* Культурні інтенції постнекласичної науки / О. М. Рубанець // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2006. – Вип. 54. – С. 98–110.
206. *Рубанець О. М.* Парадигмальні зміни в постнекласичній науці / О. М. Рубанець // Мультиверсум. Філософський альманах. – К. : Центр духовної культури, 2006. – Вип. 53. – С. 30–42.
207. *Рудь М.* Компетентнісний підхід в освіті / Марія Рудь // Вісник Львівського університету. – Львів, 2006. – Вип. 21, Ч. 1. – С. 73–82. – (Серія «Педагогіка»).
208. *Рупташ О. В.* Интеграция гуманитарных и естественных наук: к вопросу об основаниях // «Приволжский научный вестник» : [научно-практ. журнал]. – Ижевск : ООО «ПервопечатникЪ», 2013. – № 10 (26). – С. 68–73.
209. *Рупташ О. В.* Парадигмальний підхід в гуманітарних науках / О. В. Рупташ // Нова парадигма : [журнал наукових праць]. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 122. – С. 20–32.
210. *Рупташ О. В.* Потенциальная бесконечность смысла в гуманитарно-научной парадигме знания / О. В. Рупташ // Вестн. С.-Петербур. ун-та. – СПб., 2013. – Вып. 3. – С. 35–43. (Серия 17 «Философия. Конфликтология. Культурология. Религиоведение»).
211. *Рупташ О. В.* Роль смислових настанов у детермінації наукового пізнання / О. В. Рупташ // Філософія. Культура. Життя : Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська державна фінансова академія, 2012. – Випуск 38. – С.155–163.

212. *Рупташ О. В.* Смысл як аксіологічна передумова трансформації філософії та методології науки / О. В. Рупташ // Вісник Черкас. ун-ту : [науковий журнал]. – Черкаси : Черкас. нац. ун-т імені Богдана Хмельницького, 2013. – № 31 (284) : Філософія. – С. 113–120.
213. *Рупташ О. В.* Смысловые трансформации парадигм в процессе перехода от классической к постнеклассической науке / О. В. Рупташ // Вестник Пермского университета. – Пермь : ПГНИУ, 2014. – Вып. 1 (17) : Философия. Психология. Социология. – С. 68–73.
214. *Рупташ О.* Герменевтична та феноменологічна інтерпретації смислу / Ольга Рупташ // Наук. вісник Чернівец. ун-ту. – Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2013. – Вип. 706–707 : Філософія. – С. 93–98.
215. *Рупташ О.* Історична наука і пошук парадигмальних підвалин гуманітарного знання / Ольга Рупташ // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич : Ред.-вид. відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2012. – Вип. 29 : Філософія. – С. 18–37.
216. *Рупташ О.* Категорія contra концепт: когнітивний підхід до проблеми смислу / Ольга Рупташ // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2013. – Випуск 646–647 : Філософія. – С. 24–28.
217. *Рупташ О.* Методологічний потенціал гуманітаристики в процесі інтеграції наук / Ольга Рупташ // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці : Чернівец. нац. ун-т, 2013. – Випуск 663–664. Філософія. – С. 213–217.
218. *Рупташ О.* Поняття смислу в гуманітарнонауковій парадигмі знання : монографія / Ольга Рупташ. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 336 с.
219. *Рупташ О.* Поняття смислу в інтерпретативній парадигмі соціогуманітарних наук / Ольга Рупташ // Релігія і соціум : [міжнародний часопис]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – № 3–4 (15-16). – С. 5–11.

220. *Рупташ О.* Проблема смислу: філософсько-антропологічний аспект / Ольга Рупташ // Людинознавчі студії : зб. наук. праць ДДПУ ім. Івана Франка. – Дрогобич: Наук.-вид. центр ДДПУ імені Івана Франка, 2011. – Вип. 24 : Філософія. – С. 64–76.
221. *Рупташ О.* Смысл як засіб актуалізації творчого потенціалу в гуманітаристиці / Ольга Рупташ // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2012. – Вип. 621–622 : Філософія. – С. 80–85.
222. *Рупташ О.* Смыслові горизонти загальнонаукової парадигми знання / Ольга Рупташ // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2011. – Вип. 541–542 : Філософія. – С. 83–87.
223. *Рупташ О.* Специфіка та смыслові горизонти гуманітарної парадигми знання / Ольга Рупташ // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2012. – Вип. 602–603 : Філософія. – С. 53–58.
224. *Рупташ О.* Цінності та смисли в структурі науково-пізнавальної діяльності / Ольга Рупташ // Релігія і соціум. Міжнародний часопис. – Чернівці : Чернівецьк. нац. ун-т, 2013. – №1 (9). – С. 29–36.
225. *Рупташ О. В.* Поняття «смысл» у філософському та науково-методологічному дискурсах / О. В. Рупташ // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 72 (№ 5). – С. 343–349.
226. *Рупташ О. В.* Смысл на полях значения в структуралистском методологическом дискурсе / О. В. Рупташ // Гуманитарные научные исследования. – М. : ООО «Международный научно-инновационный центр», 2014. – № 11. – С. 197–203.
227. *Руснак І.* Передумови становлення герменевтичної методології / Ігор Руснак // Вільгельм Дільтей і філософія «духовно-наукового» знання : монографія / за заг. ред. М. Марчука. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 102–110.

228. *Рыбаков В. А.* Совместима ли психология и естественнонаучная парадигма? / В. А. Рыбаков, А. Л. Покрышкин. – Томск : Дельтаплан, 2005. – 48 с.
229. *Савостьянова М.* Абсолютна й відносна істина: поняттєво-категорійні колізії та аксіологічний контекст / Марина Савостьянова // Наук. вісник Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2012. – Вип. 638–639 : Філософія. – С. 27–31.
230. *Савостьянова М. В.* Аксіологічні та онтологічні засади гуманітарних парадигм / М. В. Савостьянова // Вісник Житомир. держ. ун-ту імені Івана Франка. – Житомир, 2007. – Вип. 36. – С. 12–15.
231. *Савостьянова М. В.* Структура та функціональний діапазон парадигмальної науки / Марина Савостьянова // Філософія науки: традиції та інновації : [науковий журнал]. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка. – 2010. - № 1 (2). – С. 20–26.
232. *Савченко О. П.* Компетентнісний підхід у сучасній вищій школі [Електронний ресурс] / О. П. Савченко // Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку. – 2010. – Вип. 3. – Режим доступу : http://www.intellect-invest.org.ua/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science_vypuski_n3_2010_st_16/
233. *Саноцька Н.* Творчість: категоріально-дефінітивний аналіз / Наталія Саноцька // Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 2009. – Вип. 12 : Філософські науки. – С. 108–114.
234. *Сапронов М. В.* Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения / М. В. Сапронов // Общественные науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 158–172.
235. *Святий Августин.* Сповідь / Святий Августин ; пер. з латини Ю. Мушака. – К. : Основи, 1999. – 319 с.

236. *Секст Эмпирик. Сочинения* [Электронный ресурс] / Секст Эмпирик // Секст Эмпирик. Сочинения в 2-х т. – М. : Мысль, 1975. – Т. 1 / вст. статья и пер. с древнегр. А. Ф. Лосева. – 399 с. (АН СССР, Ин-т философии, Серия «Филос. наследие»). – Режим доступа : http://krotov.info/lib_sec/18_s/sek/sekst_1_2.htm
237. *Серый А. В.* Психологические механизмы функционирования системы личностных смыслов у студента ВУЗа в процессе обучения : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Андрей Викторович Серый ; ГОУ ВПО «Кемеровский гос. ун-т». – Кемерово, 2005. – 411 с.
238. *Серый А. В.* Структурно-содержательные характеристики системы личностных смыслов [Электронный ресурс] / А. В. Серый // Сибирская психология сегодня : Сборник научных трудов. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2003. – Вып. 2. – 410 с. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x2628.htm>
239. *Серый А. В.* Ценностно-смысловая сфера личности : учебное пособие [Электронный ресурс] / А. В. Серый, М. С. Яницкий. – Кемерово : Кемеров. гос. ун-т, 1999. – 92 с. – Режим доступа : http://window.edu.ru/resource/842/67842/files/co_up.pdf
240. *Сидоренко Л. І.* Проблеми етики науки в постнекласичному дискурсі / Л. І. Сидоренко // Філософські проблеми гуманітарних наук : альманах. – К. : КНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. – № 19. – С.121–125.
241. Синергетическая философия истории : коллективная монография / под ред. В. П. Бранского и С. Д. Пожарского. – Рязань. : Копи-принт, 2009. – 314 с.
242. *Скотний В.* Раціональне та ірраціональне в науці й освіті : монографія / Валерій Скотний. – Київ-Дрогобич : Коло, 2003. – 288 с.

243. Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и культурологическом аспектах: сб. ст. участников IV междунар. науч. конф., Челябинск, 25-26 апреля 2008 г. – Т. 1 / [редкол. : д. филол. н., проф. Л. А. Нефедова (отв. ред.) и др.] – Челябинск : ООО «Изд-во РЕКПОЛ», 2008. – 618 с.
244. Словопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://slovopedia.org.ua/32/53395/30556.html>
245. Сокулер З. Структура субъективности, рисунки на песке и волны времени / Зинаида Сокулер // Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко ; сост. серии С. Я. Левит ; пер. И. К. Стаф ; вступ. ст. З. А. Сокулер. – СПб. : Университетская книга, 1997. – С. 5–20.
246. Солодилова И. А. Смысл: от формальной логики к когнитивно-семантическому представлению [Электронный ресурс] / И. А. Солодилова. – Режим доступа : http://vestnik.osu.ru/2014_7/17.pdf
247. Соломин В. П. Гуманитарные технологии как инновация в образовании [Электронный ресурс] / В. П. Соломин // Вестник ТГПУ. – Томск, 2011. – Вып. 4 (106). – С. 124–127. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/gumanitarnye-tehnologii-kak-innovatsiya-v-obrazovanii>
248. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
249. Стеклова И. В. Многообразие науки и современная научная парадигма / И. В. Стеклова // Философия, культура и современность : сб. науч. тр. – Саратов : Изд-во Сарат. пед. ин-та, 2000. – Вып. 2. – С. 40–53.
250. Стеклова И. В. Научная рациональность: грани исследования / И. В. Стеклова // Философские науки. – 2003. – № 3 – С. 145–149.

251. *Степанов Ю. С.* Константы: Словарь русской культуры [Текст] / Ю. С. Степанов. – М. : Академический Проект, 2001. – 990 с.
252. *Степин В. С.* Саморазвивающиеся системы и постнеклассическая рациональность / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 5–17.
253. *Степин В. С.* Синергетика и системный анализ / В. С. Степин // Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 59–77.
254. *Сурков В. Н.* Гносеологические ориентиры в становлении и предметном самоопределении психологического знания : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Сурков Виктор Николаевич. – Омск, 2004. – 185 с.
255. *Сынах А. А.* Познание как творчество и творчество как познание / А. А. Сынах // Філософські науки : зб. наук. праць. – Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2008. – С. 148–155.
256. Теорія смислу в гуманітарних дослідженнях та інтенціональні моделі в точних науках [Текст] / [М. В. Попович, С. Б. Кримський, П. Ф. Йолон та ін.] ; за ред. М.В. Поповича ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К. : Наук. думка, 2012. – 456 с.
257. *Тиллих П.* Избранное: Теология культуры / Пауль Тиллих ; пер. с англ. – М. : Юрист, 1995. – 479 с. – (Лики культуры).
258. *Тихомиров О. К.* Психология мышления / О. К. Тихомиров. – М. : АCADEMIA, 2002. – 288 с.
259. *Ткаченко И. Г.* Корреляция понятий значение – смысл – концепт [Электронный ресурс] / И. Г. Ткаченко // Актуальные вопросы филологических наук : материалы Междунар. науч. конф. (Чита, ноябрь 2011 г.). – Чита : Изд-во Молодой ученый, 2011. – С. 131–134. – Режим доступа : <http://www.moluch.ru/conf/phil/archive/25/1175/>

260. Толстов А. Б. Бытие смысла и существование о-смысляющего в смысловой среде / А. Б. Толстов // Философия науки / отв. ред. М. А. Розов. – М., 1997. – Вып. 3: Проблемы анализа знания. – С. 224–227. – Режим доступа : http://iph.ras.ru/uplfile/root/biblio/ps/PS_3.pdf
261. Толстов А. Б. Единство мира [Электронный ресурс] / А. Б. Толстов // Энциклопедия фонда знаний "Ломоносов". – Режим доступа : <http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0128133>
262. Тульчинский Г. Л. Свобода – эпифеномен культуры? : текст доклада на Третьей Всероссийской научно-практической конференции по экзистенциальной психологии (Москва, 3–5 мая 2007 г.) [Электронный ресурс] / Г. Л. Тульчинский. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x2919.htm>
263. Тульчинский Г. Л. Смысл и гуманитарное знание [Электронный ресурс] / Г. Л. Тульчинский // Проблема смысла в науках о человеке (к 100-летию Виктора Франкла) : материалы Междунар. конф. / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2005. – С. 7–26. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x2879.htm>
264. Тульчинский Г. Л. Философская антропология и онтология свободы [Электронный ресурс] / Г. Л. Тульчинский // Жизнь человека: опыт междисциплинарного исследования. – СПб. : ИПБЧ, 1997. – С. 15–18. – Режим доступа : <http://hpsy.ru/public/x3086.htm>
265. Турко О. Проблема смислу: логіко-методологічний аспект / Ольга Турко // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. – Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2011. – Вип. 534 – 535 : Філософія. – С. 48–52.
266. Турко О. Сміслова визначеність і розуміння в науковому пізнанні / Ольга Турко (Рупташ) // Наук. вісник Чернівець. ун-ту. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2009. – Вип. 464–465 : Філософія. – С. 77–80.

267. Турко О. Смысловий потенціал наукового пізнання / Ольга Турко // Науковий вісник Чернівецького університету. – Чернівці: Рута, 2009. – Вип. 462–463. Філософія. – С. 69–73.
268. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / Альфред Норт Уайтхед. – М. : Прогресс, 1990. – 718 с.
269. Установка [Электронный ресурс] // Психологический словарь. – Режим доступа: <http://psychology.net.ru/dictionaries/psy.html?word=1039>
270. Фефилов А. И. Когитология как наука о языкосознании и речемышлении [Электронный ресурс] / А. И. Фефилов. – Режим доступа : <http://staff.ulsu.ru/fefilovai/kogitologia.htm>
271. Философия истории : учеб. пособие [Электронный ресурс] / под ред. проф. А. С. Панарина. – М. : Гардарики, 1999. – 432 с. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Panarin/04.php
272. Франкл В. Человек в поисках смысла : сб. / Виктор Франкл ; пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
273. Фреге Г. Логические исследования [Текст] / Г. Фреге ; сост., общ.ред., вступ. ст. и коммент. В. А. Суровцев. – Томск : Водолей, 1997. – 128 с.
274. Фреге Г. О смысле и значении // Логика и логическая семантика / Готлоб Фреге. – М., 2000. – С. 220– 246.
275. Фреге Г. Смысл и значение [Электронный ресурс] / Готлоб Фреге. – Режим доступа : <http://www.kant.narod.ru/frege1.htm>
276. Фуко М. *Theatrum philosophorum* / Мишель Фуко // Делёз Ж. Логика смысла; Фуко М. *Theatrum philosophorum* / Жиль Делёз, Мишель Фуко. – М. : Раритет, Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 480 с.
277. Фуко М. Археология знания / Мишель Фуко ; пер. с фр. С. Митина, Д. Стасова; общ. ред. Бр. Левченко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.

278. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / Мишель Фуко ; сост. серии С. Я. Левит ; пер. И. К. Стаф ; вступ. ст. З. А. Сокулер. – СПб. : Изд-во “Университетская книга”, 1997. – 576 с.
279. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / Мишель Фуко ; пер. с фр. В. П. Визгина и Н. С. Автономовой. – СПб. : А-сad, 1994. – 408 с.
280. Фуко М. Что такое автор // Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / сост., пер. с фр. Светланы Табачниковой ; общ. ред. А. Пузыря. – М. : Касталь, 1996. – С. 9–46.
281. Хабермас Ю. (1985) Философский дискурс о модерне / Юрген Хабермас ; пер. с нем. – М. : Изд-во «Весь Мир», 2003. – 416 с.
282. Хайдеггер М. Введение в метафизику [Электронный ресурс] / Мартин Хайдеггер ; пер. с нем. Н. О. Гучинской. – СПб. : Изд-во «НОУ — «Высшая религиозно-философская школа», 1997. – С. 87–301. (Текст лекции, прочитанный в 1935 г. во Фрайбургском университете). – Режим доступа : http://www.philosophy.ru/library/heideg/heid_intro_metaphysics.html
283. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии : учеб. издание / Мартин Хайдеггер; пер. с нем. А. Г. Чернякова. – С.-Пб. : Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 448 с.
284. Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? / Г. Хакен // Синергетика и психология : тексты. – М. : Янус-К, 1999. – Вып. 2. Социальные процессы / под ред. И. Н. Трофимовой. – С. 11–25.
285. Хорган Дж. Конец науки: Взгляд на ограниченность знания на закате Века Науки / Джон Хорган; пер. с англ. М. Жуковой. — СПб. : Амфора, 2001. – 479 с.
286. Ценностные аспекты развития науки / В. П. Визгин, М. Б. Туровский, Л. Б. Баженов и др. – М. : Наука, 1990. – 296 с.

287. *Чорний І. П.* Філософсько-релігієзнавчий (україно-англійсько-німецько-французький) тлумачний словник / І. П. Чорний, Р. В. Іваницький, Є. Г. Жерновей, О. Є. Бродецький. – Чернівці : “Золоті литаври”, 2001. – 256 с.
288. *Чуйко В.* Інтерпретація та реконструкція наукового знання / Вадим Чуйко // Філософська думка. – К. : Наук. думка, 1999. – № 5. – С. 57–81.
289. *Чуйко В. Л.* Когнітивізм як об'єкт когнітології : монографія / В. Л. Чуйко. – Ніжин : Міланік, 2007. – 148 с.
290. *Шамрай В. В.* Генеалогія гуманітарних технологій: ретроспективи та перспективи [Електронний ресурс] / В. В. Шамрай. – Режим доступу : <http://www.filosof.com.ua/Eureintegration/Shamraj.doc>
291. *Шашкова Л. О.* Діалогічний вимір гуманітарного знання [Текст] : монографія / Л. О. Шашкова, М. В. Злочевська ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Професіонал, 2011. – 175 с.
292. *Швырев В. С.* Особенности современного типа рациональности / В. С. Швырев // Актуальные проблемы философии науки / Отв. ред. Гирусов Э.В. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – С. 47–58.
293. *Шкуратов В. А.* Историческая психология : уч. пос. / В. А. Шкуратов ; изд. 2-е. – М. : Смысл, 1997. – 505 с.
294. *Шпет Г. Г.* Явление и смысл: Феноменология как основная наука и ее проблемы / Густав Шпет. – М. : Гермес, 1914. – 219 с.
295. *Шугуров М. В.* Соотношение смысла и небытия в антропологической онтогерменевтике: культуро-философские проекции / М. В. Шугуров // Философия и культура. – 2013. – № 10. – С. 1353–1367. – Режим доступа : http://www.nbpublish.com/go_to_article.php?id=26406.
296. *Энгельмейер П. К.* Эврология или всеобщая теория творчества / П. К. Энгельмейер // Вопросы теории и психологии творчества. – 1914. – Т. 5. – С. 131–262.

297. *Эпштейн М. Н.* Философия возможного / М. Н. Эпштейн. – СПб. : Алетейя, 2001. – 334 с.
298. *Якобсон Р.* Лингвистика и поэтика / Роман Якобсон // Структурализм: «за» и «против» / Пер. с англ., фр., нем., чешск, польск. и болг. яз. ; под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова. – М. : Прогресс, 1975. – С. 193–230.
299. *Яковлев В. Ю.* Ценностно-смысловые основания научного познания : автореф. дис. на соиск. уч. ст. докт. филос. наук: спец. 09.00.01 «Онтология и теория познания» / Яковлев Виталий Юрьевич ; ГОУ ВПО «Вятский гос. гум. ун-т». – Киров, 2009. – 47 с.
300. *Яницкий М. С.* Ценностно-смысловая парадигма как основа постнеклассической педагогической психологии / М. С. Яницкий, А. В. Серый, Ю. В. Пелех // Философия образования. – 2013. – № 1. – С. 175–186.
301. *Ярошовець В.* Гуманістичний зміст методології пізнання / Володимир Ярошовець // Психологія і суспільство : укр. теорет.-метод. соціогуманіт. часоп. – 2012. – № 4. – С. 9–27.
302. *Ярошовець В. І.* Людина і пізнання : монографія / Володимир Іванович Ярошовець. – К. : Сузір'я. – 2008. – 226 с.
303. *Ясперс К.* Истоки истории и ее цель / Карл Ясперс // Смысл и назначение истории / Карл Ясперс ; пер. с нем. – М. : Политиздат, 1991. – С. 28–286. – (Серия «Мыслители XX в.»).
304. *Bailey, Kenneth D.* Methods of Social Research. 2nd ed. / Kenneth D. Bailey. – New York : Free Press ; London : Collier Macmillan, 1982. – xxii, 553 p.
305. *Bayer, O.* Sozialwissenschaften / O. Bayer, E. Stölting & H. Seiffert // Handlexikon der Wissenschaftstheorie / H. Seiffert & G. Radnitzky, eds. – Muenchen : Deutscher Taschenbuchverlag, 1992. – S. 302– 313.
306. *Bruner, J. S.* Actual minds, possible worlds / J. S. Bruner. –Cambridge, MA : Harvard University Press, 1986. – 222 p.

307. *Büchel, W.* Naturwissenschaften / W. Büchel // Handlexikon der Wissenschaftstheorie / H. Seiffert & G. Radnitzky, eds. – Muenchen : Deutscher Taschenbuchverlag, 1992. – S. 222–231.
308. *Bunge, Mario.* *Two Unification Strategies: Analysis or Reduction, and Synthesis or Integration* [Electronic source] / Mario Bunge. – Available at : http://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-94-007-0143-4_11#page-2
309. *Carnap, Rudolf.* Logical Foundations of the Unity of Science / Rudolf Carnap // The Philosophy of Science / edited by Richard Boyd, Philip Gasper, and J. D. Trout. MIT Press, 1991. – 800 p. – P. 393–428.
310. *Chomsky, Noam.* Studies on Semantics in Generative Grammar / Noam Chomsky. – The Hague : Mouton, 1972. – 207 p.
311. *Collingwood, Robin G.* An Autobiography / Robin George Collingwood. – Oxford University Press, 1939. – 167 p.
312. *Crombie, Alistar.* Styles of Scientific Thinking // *The European Tradition* / Alistar Crombie. 3 Vols. – London, Duckworth, 1994. – 2,456 p.
313. *Deleuze, Gilles.* The Logic of Sense / Gilles Deleuze ; trans. By Mark Lester and Charles Stivale ; ed. By Constantin V. Boundas. – New York: Columbia University Press. 1990. – 398 p.
314. *Derrida, Jacques.* Of Grammatology / Jacques Derrida ; corrected Edition ; translated by Gayatri Chakravorty Spivak. – Baltimore : John Hopkins University Press, 1997 (1967). – 471 p.
315. *Dilthey, Wilhelm.* Hermeneutics and the Study of History / Wilhelm Dilthey // Selected Works / ed. Rudolf A. Makkreel, Frithjof Rodi. – Volume IV. – Princeton, NJ : Princeton University Press, 1996. – 419 p.
316. *Dogan, Mattei.* Hybridization of Social Science Knowledge [Electronic source]. – Available at : <https://www.ideals.illinois.edu/bitstream/handle/2142/8090/library..?sequence=1>.

317. Education for the 21st Century [Electronic source]. – Available at :
<http://en.unesco.org/themes/education-21st-century>.
318. *Eiduson, B.T.* Scientists: Their Psychological World. – New York, NY : Basic Books, 1962.
319. Encyclopedia of Case Study Research / edited by Albert J. Mills, Gabrielle Eurepos, Elden Wiebe. – Printed // the USA by SAGE Publications, Inc., 2010 – 1152 p.
320. *Erickson, Frederick* [Electronic source] // Social Research Methodology at UCLA. – Available at :
<http://www.ccc.ucla.edu/~srm/Erickson.html>
321. *Feist, G. J.* The Psychology of Science and the Origins of the Scientific Mind. – New Haven, CT : Yale University Press, 2006. – 336 p.
322. *Finke, R. A.* Creative Cognition: Theory, Research, and Applications / Ronald A. Finke, Thomas B. Ward, and Steven M. Smith. – Cambridge, MA : MIT Press, 1992. – 248 p.
323. *Foss, Jeffrey.* (2012) “*Are the Social Sciences Really- and Merely- Sciences?*” [Electronic source] / Jeffrey Foss // Social Sciences and Cultural Studies. – Issues of Language, Public Opinion, Education and Welfare. – Available at : <http://www.intechopen.com/books/social-sciences-and-cultural-studies-issues-of-language-public-opinion-education-and-welfare>
324. *Foucault, Michel.* Les mots et les choses : une archéologie des sciences humaines / Michel Foucault. – Paris, Gallimard, coll. «Bibliothèque des sciences humaines», 1966. – 405 p.
325. *Frankl, Viktor E.* The Will to Meaning. Foundations and Applications of Logotherapy / Viktor Frankl. – New American Library, New York, 1988. – 207 p.
326. *Gardner, H.* Creating Minds: An Anatomy of Creativity Seen through the Lives of Freud, Einstein, Picasso, Stravinsky, Eliot, Graham, and Ghandi / Howard Gardner. – New York, NY : Basic Books, 1993. – 438 p.

327. Gartner Hype Cycles [Electronic source]. – Available at : <http://www.gartner.com/technology/research/methodologies/hype-cycles.jsp>
328. *George, Alexander L.* Case Studies and Theory Development in the Social Sciences / Alexander L. George, Andrew Bennett. – Cambridge – London : MIT Press, 2005. – 334 pp.
329. *Gorman, M. E.* Simulating Science: Heuristics, Mental Models and Technoscientific Thinking / M. E. Gorman. – Bloomington, IN: Indiana University Press, 1992. – 265 p.
330. *Hacking, Ian.* “*The Disunities of the Sciences*” / Ian Hacking // Galison, Peter & Stump, David J. The Disunity of Science: Boundaries, Contexts, and Power. – Stanford University Press, 1996. – Pp. 37–74.
331. Hayek, F.A., von. The Individualist and “Compositive” Method of the Social Sciences. / F.A., von Hayek // The Counter-Revolution of Science Studies on the Abuse of Reason. – Indianapolis : Liberty Fund Inc., 1979. – P. 61–76.
332. *Hitzler, Ronald.* (2005). “*The Reconstruction of Meaning. Notes on German Interpretive Sociology*” [35 paragraphs] [Electronic source] / Ronald Hitzler // Forum: Qualitative Social Research, 6(3), Art. 45. – Available at : <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0503450>.
333. Horizon Report 2014 Higher Education Edition [Electronic source]. – Available at : <http://cdn.nmc.org/media/2014-nmc-horizon-report-he-EN-SC.pdf>
334. *Husserl, Edmund.* Gesammelte Werke. Auf Grund des Nachlasses veröffentlicht vom Husserl-Archiv (Louvain) unter Leitung von H. L. van Breda. und S. IJsseling, Den Haag bzw. Dordrecht | Boston/London 1950 ff. – Bd. II: *Die Idee der Phänomenologie*. Fünf Vorlesungen. Hrsg. von W. Biemel, 1950.

335. *Husserl, Edmund*. Gesammelte Werke. Auf Grund des Nachlasses veröffentlicht vom Husserl-Archiv (Louvain) unter Leitung von H. L. van Breda. und S. IJsseling, Den Haag bzw. Dordrecht / Boston/London 1950 ff. – Bd. III, 1: *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*. Erstes Buch: Allgemeine Einführung in die reine Phänomenologie. I. Halbband. Text der 1.-3. Auflage. Neu hrsg. von K. Schuhmann, 1976.
336. Ingthorsson, Rognvaldur D. The Natural vs. the Human Sciences: Myth, Methodology and Ontology / Rognvaldur D. Ingthorsson // *Discusiones Filosóficas*, June 2013, vol.14, no.22, p.25–41.
337. *Kripke, Saul*. Naming and Necessity / Saul A. Kripke ; Basil Blackwell. – Cambridge : Harvard University Press, 1980. – 172 p.
338. *Kristeva, Julia*. “*Word, Dialogue, and the Novel*” // *The Kristeva Reader* / ed. Toril Moi. – New York : Columbia University Press, 1986. – P. 34–61.
339. *Kuhn, Thomas S.* “*The Natural and the Human Sciences*” / Thomas S. Kuhn // *The Road since Structure: Philosophical Essays, 1970-1993, with an Autobiographical Interview* / eds. Kuhn, Thomas S. ; Conant, James ; Haugeland, John. Pp. 216–223.
340. *Kuhn, Thomas S.* The Structure of Scientific Revolutions. Second Edition, Enlarged / Thomas S. Kuhn // *Foundations of the Unity of Science*. Volumes I and II. – Volume II. – Number 2, 1962, 1970 by The University of Chicago. – 210 p.
341. Levinas, Emmanuel. Meaning and sense // *Emmanuel Levinas: basic philosophical writings* / edited by Adriaan T. Peperzak, Simon Critchley, and Robert Bernasconi. – Indiana University Press, 1996. – Pp. 33–64.
342. Manen, Max, van. From Meaning to Method / Max van Manen // *Qual Health Res.* – Edmonton : University of Alberta, 1997. – vol. 7. – № 3. – P. 345–369.
343. *Maslow, Abraham H.* The Psychology of Science: A Reconnaissance. – New York : Henry Regnery Co., A Gateway Edition, 1969. – 168 p.

344. Maxwell, Nicholas. *From Knowledge to Wisdom: A Revolution in the Aims and Methods of Science* / Nicholas Maxwell ; Basil Blackwell. – Oxford, 1984. – pp. viii + 299.
345. Mazlish, Bruce. *The uncertain sciences*. – New Haven : Yale University. – 328 pp. <https://www.nytimes.com/books/first/m/mazlish-sciences.html>
346. *Miller, A. I.* *Insights of genius: Imagery and creativity in science and art*. – New York, NY: Springer Verlag, 1996. – 482 p.
347. NMC Horizon Project Short List: 2013 Higher Education Edition [Electronic source]. – Available at : <http://www.nmc.org/pdf/2013-horizon-higher-ed-shortlist.pdf>
348. *Osbeck, L.* *Science as psychology: Sense-making and identity in science practice* / L. Osbeck, N. Nersessian, K. R. Malone, W. Newstetter. – New York, NY : Cambridge University Press, 2011. – 288 p.
349. Paradigm [Electronic source] // New World Encyclopedia. – Available at : <http://www.newworldencyclopedia.org/entry/Paradigm>
350. *Poincaré, H.* (1913). *The Value of Science* / Henri Poincaré ; translated by George Bruce Halsted [Web edition published by eBooks@Adelaide]. – Available at : <https://ebooks.adelaide.edu.au/p/poincare/henri/value-of-science/index.html>
351. *Polkinghorne, D.* *Methodology for the Human Sciences: Systems of Inquiry* / Donald Polkinghorne. – N.Y. : State University of New York Press, Albany, 1983. – 348 p.
352. *Popper, Karl R.* *The Open Society And Its Enemies* / Karl R. Popper. Fifth edition (revised). – Volumes I. Princeton University Press, 1971. – 368 p.
353. *Popper, Karl R.* *The Open Society And Its Enemies* / Karl R. Popper. Fifth edition (revised). – Volumes II. Princeton University Press, 1971. – 432 p.

354. *Popper, Karl. "Normal science and its dangers" / Karl Popper // Criticism and the Growth of Knowledge: Volume 4 / edited by Imre Lakatos, Alan Musgrave. – Cambridge University Press, 1970. – Pp. 51–58.*
355. *Putnam, Hilary. "The Meaning of 'Meaning'" / Hilary Putnam // Language, Mind and Knowledge. Minnesota Studies in the Philosophy of Science, vol. 7 / ed. Keith Gunderson. – Minneapolis : University of Minnesota Press, 1975. – Pp. 131–193.*
356. *Restoring nature: perspectives from the social sciences and humanities / Paul H. Gobster and R. Bruce Hull, editors. – ISLAND PRESS, 2000. – 315 p.*
357. *Ruptash, Olga. "Methodological potential of social sciences and humanities: Towards the integrative approach" / Olga Ruptash // Philosophy as Inquiry and Way of Life : Abstracts of the XXIII World Congress of Philosophy, Athens, 04–10 August 2013. – Athens : Greek Philosophical Society & FISP, 2013. – P. 620.*
358. *Ruptash, Olga. "Specificity and Semantic Horizon of the Human Sciences from the Viewpoint of Bakhtin's Metalinguistics" / Olga Ruptash // Philosophy Study. – EL Monte : David Publishing Company, 2013. – Vol. 3. – No. 7. – P. 559–568.*
359. *Saariluoma, Pertti. "Making it Possible" [Electronic source] / Pertti Saariluoma // Human Technology. Volume 3, Number 1, February 2007. – Pp. 1–3. – Available at : <http://www.humantechnology.jyu.fi/articles/volume3/number1/2007/humantechnology-february-2007.pdf>*
360. *Sapir, Edward. Language: An Introduction to the Study of Speech [Electronic source] / Edward Sapir. – Available at : <http://www.gutenberg.org/files/12629/12629-h/12629-h.htm>*
361. *Schleiermacher F. Hermeneutics: The Handwritten Manuscripts / Friedrich Schleiermacher. – Scholars Press, 1977 – 252 p.*

362. *Schutz A. "Concept and Theory Formation in the Social Sciences"* / Alfred Schutz // *The Journal of Philosophy*, Vol. LI (51), No. 9 (April 29, 1954). – P. 257–273.
363. *Smith, George H. Methodology of the Human Sciences* [Electronic source] / George H. Smith. – Available at : <http://www.libertarianism.org/columns/methodology-human-sciences>
364. *Statement on the Cultural Values of Science* [Electronic source] // Plenary Session, 8-11 November 2002. – Extra Series 17. – Vatican City, 2003. – 10 pp. – Available at : <http://www.casinapioiv.va/content/accademia/en/publications/extraseries/culturalvalues.html>
365. *Sternberg, R. J. The nature of creativity* / R. J. Sternberg. – Cambridge, UK : Cambridge University Press, 1988.
366. *Stewart, J. "Science is not Value-free"* / J. Stewart // *Constructivist Foundations*. – 2014. – 10 (1). – Pp. 28–29. – Available at : <http://www.univie.ac.at/constructivism/journal/10/1/028.stewart>
367. *Taylor J. R. Linguistic categorization: Prototypes in Linguistic Theory* / J. R. Taylor. – Oxford, 1995. – p.
368. *The analogical mind: Perspective from cognitive science* / edited by Dedre Gentner, Keith J. Holyoak, Boicho N. Kokinov. – Cambridge, MA: MIT Press, 2001. – 542 p.
369. *The New Media Consortium* [Electronic source]. – Available at : <http://www.nmc.org/>
370. *The Transhumanist Reader: Classical and Contemporary Essays on the Science, Technology, and Philosophy of the Human Future. First Edition* / edited by Max More and Natasha Vita-More. 2013. John Wiley & Sons, Inc. – 480 p.
371. *The Wiley Handbook of Genius* / Dean Keith Simonton (Ed.). – Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 2014. – 680 p.

372. *Tilli, Charles*. "How (and What) Are Historians Doing?" [Electronic source] / Charles Tilli // *American Behavioral Scientist* (1990) 33: 685-711 and in David Easton & Corinne S. Schelling, eds., *Divided Knowledge Across Disciplines, Across Cultures*. (1991) Newbury Park: Sage. – Available at : http://professor-murmann.info/index.php/weblog/fullarticle_tilly/43
373. *Tillich, Paul*. *The System of the Sciences According to Objects and Methods* / Translated with an Introduction by Paul Wiebe. – Associated University Presse, 1981. – 233 p.
374. *Toynbee, Arnold J.* *A Study of History* / Arnold J. Toynbee, vol. III, 2nd edition. – London: Oxford, 1935. – p.
375. *Weber, Max*. *Grundriss der Sozialökonomik. III. Abteilung. Wirtschaft und Gesellschaft*. Bearbeitet von Max Weber. Verlag von J. C. B. Mohr (Paul Siebeck). – Tübingen, 1922. – 840 S.
376. *Weiß, Johannes*. *Max Webers Grundlegung der Soziologie* / Johannes Weiss. – 2, überarb. und erw. Aufl. – München ; London ; New York ; Paris : Saur, 1992. – 256 S.
377. *Wertz, F. J.* *Meaning and research methodology: Psychoanalysis as a human science* / *F. J. Wertz* // *Methods: A Journal for the Human Sciences*, 1987. – 1(2). – Pp. 91–135.
378. *Windelband, W.* (1894). "*History and natural science*" / Wilhelm Windelband ; trans. J.T. Lamiell // *Theory & Psychology*. – 1998. – 8 (1). – P. 6–22.
379. *Zeiger, Paul*. *Scientific Method in the Social Sciences* [Electronic source] / Paul Zeiger. – Available at : <http://www.sdp.org/sdp/spirit>